

ISSN 1512-9195

Univerzitet u Zenici
Pedagoški fakultet
u Zenici



The University of Zenica
The Pedagogical Faculty,
Zenica

ZBORNIK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

IV / 2006.

*ZBORNIK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI*

ZBORNIK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI
Godište 4, br. 4, oktobar 2006.
Zbornik izlazi godišnje

Izdavač
Pedagoški fakultet u Zenici

Urednik
Doc. dr. sc. Salih Jalimam

Recenzenti
Prof. dr. sc. Refik Ćatić
Doc. dr. sc. Salih Jalimam

Lektor i korektor
Ibnel Ramić

Tehnički urednik
Izet Pehlić

UNIVERZITET U ZENICI
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNIK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

Zenica, oktobar 2006.

UVODNA RIJEČ

Zbornik radova nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici svojom pojavom, krajem 2003. godine, ovoj visokoškolskoj ustanovi, njenim nastavnicima i saradnicima značio je jednu od vrijednih i zanimljivih mogućnosti da se akademskoj (univerzitetskoj) i široj javnosti predstave u punom naučnoistraživačkom kapacitetu. Već svojim prvim godištem ustanovio je i odredio smjernice koje su poštovane i poštuju se i danas u konceptualnom, tematskom i istraživačkom pogledu, tako da se, sa distance od nekoliko godina, može napisati kako se na jednoj od prvih humanističkih visokoškolskih institucija u Zenici, Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici, promoviraju naučnoistraživački rezultati u pravom smislu te riječi.

Prema postignutim rezultatima, izloženim na preko hiljadu autorskih stranica u četiri godišta Zbornika Pedagoškog fakulteta u Zenici, očigledno je da je časopis postigao svoj osnovni i temeljni cilj: popunio je prazninu u javnoj (pisanoj) djelatnosti nastavnika i saradnika, ali i šire akademske javnosti. Autori u više od četrdeset studija, rasprava i priloga, objavljenih u četiri broja Zbornika, zadržali su visoke naučne kriterije, uspjeli su da prate aktuelna naučna dešavanja te da i na ovaj način budu prisutni u povijesti naučne misli Bosne i Hercegovine.

Pored ostalog, u svoja prva četiri godišta Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici postigao je još jedan izuzetan rezultat – povezivao je nastavnike, saradnike i istraživače u jednu akademsku (univerzitetsku) cjelinu, koja je vremenom dobijala i dobila sigurnost i postala važna činjenica u razvoju naučnoistraživačkog rada i visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Razvojem Pedagoškog fakulteta u okvirima Univerziteta u Zenici te njegovog Zbornika putem nastavnih sadržaja oblikovao se i naučnoistraživački rad. Nadamo se da nije pretenciozno istaći da se tako formirao i svojevrsan stil javnog izražavanja naučnih radnika.

U svim godištim časopisa, pored ostalog, objavljena su saopćenja, referati i intervencije sa brojnih okruglih stolova, simpozija i naučnih konferencija na kojima su nastavnici i saradnici Univerziteta u Zenici aktivno učestvovali te brojnim naučnim i stručnim skupovima u Bosni i Hercegovini i u susjednim državama dali određen doprinos. Objavljeni radovi su jedno od svjedočanstava

o tome, kao i znak kontinuiranog rada u naučnoistraživačkom području.

Zbornik Pedagoškog fakulteta u četiri publicirana godišta postigao je određene uspjehe. Kao prvo, pružio je neminovnu potvrdu nastavnicima i saradnicima da se naučna, stručna i šira javnost upoznaje sa rezultatima njihovog rada. Zatim, svojim mnogoznačnim tematskim okvirima postao je svojevrsna tribina na kojoj se raspravljalo, raspravlja i piše iz skoro svih društvenih i humanističkih područja. Također, premošten je vještački međugeneracijski jaz, jer u časopisu ravnopravno sarađuju nastavnici i njihovi nekadašnji učenici, saradnici sa brojnih bosanskohercegovačkih fakulteta i sa šire regije. To nije kraj u profiliranju Zbornika Pedagoškog fakulteta, nego se ide i dalje, da se odgovori zahtjevima vremena, ali i prema neminovnim reformama visokog obrazovanja.

Zbornik radova nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta u Zenici ostaje po svojoj unutrašnjoj strukturi, ali i nastavno-naučnoj orijentaciji, na istom, standardnom fonu: prije svega, objavljuje stručne i naučne radove nastavnika aktivno uključenih u nastavni proces Pedagoškog fakulteta, ali i saradnika koji u drugim segmentima (osnovno i srednje obrazovanje) participiraju i djeluju. Na ovaj način povezuju se svi važni segmenti funkcioniranja Pedagoškog fakulteta: nastavni i naučni sadržaji, teorijski i praktični pristup, kao i dvije temeljne strukture - nastavnici i saradnici.

Studije, rasprave i prilozi u četvrtom godištu Zbornika Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici nastali su naučnoistraživačkim naporima brojnih autora i tematski su raznovrsni (filozofija, politologija, pedagogija, psihologija, historija, lingvistika...). Značajan broj radova je istraživačkog karaktera, sa konkretnim doprinosom društvenim i humanističkim naukama, sa svim referentnim pretpostavkama i ustanovljenim metodološkim postulatima koji se primjenjuju u sličnim publikacijama.

Nadati se da će i u budućem vremenu Zbornik radova nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta u Zenici nastaviti sa kontinuiranim izlaženjem, da će utjecati na naučnu i stručnu javnost i ostati prepoznatljiv u naučnim krugovima.

Doc. dr. sc. Salih Jalimam

Radovi nastavnika i saradnika

Prof. dr. sc. Željko Škuljević

SEKULARNO VJEROVANJE I(LI) VJERSKA SEKULARNOST

Neki paradoksi odnosa vjerskog i sekularnog Međureligijski dijalozi

*Ništa se vrijedno u drugim religijama ne treba negirati,
ali i ništa bezvrijedno nekritički prihvatiti.
(Hans Küng: **O dijalogu**)*

*Participacija religije u povijesti je bila i povijesna
(zlo)upotreba religije u svjetovne svrhe
(Esad Ćimić: **Vjeronauka – pro et contra**)*

*... u stvarima koje se primarno ne tiču drugih
poželjno je da se afirmira individualnost.
(J.S. Mill: **On liberty**)*

Sažetak

Moderna pluralna društva sa sobom (do)nose najmanje dvije paradoksalnosti svoje multireligioznosti, multikulturalnosti. U tzv. „trećem pluralizacijskom pomaku“, koji se može nazvati i pluralizam religija, proizvedena je i neka vrst uznemirenosti u zemljama zapadne Evrope. Naime, to je posebno uzdrmalo dotadašnji konfesionalni i sekularno-humanistički status quo, ali i proizvelo „mentalno zazidavanje na obje strane, odbijanje dijaloga, samogetoiziranje, kulturni otpor“. Drugu paradoksalnost polučuje nužnost koegzistiranja religija u postsocijalističkim društvima kakvo je, primjerice, bosanskohercegovačko.

* * *

I sama naslov(ika), s onu stranu samozaljubive razumljenosti, sadrži najmanje tri nejasnoće o kojima treba nešto (pro)govoriti. To je *vjersko* (s njim u vezi, ali i različito, *religijsko*), *sekularno* i *multireligiozno*, *multikonfesionalno*, odnosno, u najopštijem, *multikulturalno društvo*. Sem lapidarnih tvrdnji tipa da je multikulturalizam veličanje kulturnog pluralizma iz razloga što je društvo sazdano od različitih etničkih i kulturnih grupa, zatim da je ono fenomen modernosti *par excellance*, ostaju i neke nedoumice. One se tiču njegove osnove koja, iako se o multikulturalizmu govori kao o bitnom segmentu procesa globalizacije, još uvijek počiva na nacionalnoj državi (*nation – state*) i većinskoj ili dominantnoj naciji u njoj. Zatim, tu su manjine (npr., Crnci, Južnoamerikanci i Indijanci u SAD), etničke grupe (imigranti u Velikoj Britaniji: Afrikanci ili Indijci, zatim Arapi, najčešće iz sjevernoafričkih zemalja, iz Magreba, u Francuskoj i td.), te najrazličitiji društveni pokreti (feministkinje, vjerske zajednice, *gay and lesbian* pokret, hendikepirani...).¹

Sekularizam resp. *sekularizacija* prvenstveno znači posvjetovljenje. Sociološki, ona ima bar tri dimenzije: a) napuštanje vjerske zajednice, ali ne i religije; b) disolucioni procesi u svijesti teista, i c) napuštanje religije. Sekularizam je, isto tako, “filozofski sistem socijalne etike prema kome se cjelokupni javni život i odnosi među ljudima izrađuju isključivo na svjetovnim osnovama” (E. Ćimić). Moderne teologije su samo djelomično prihvatile sekularizaciju kao demokratski proces.

Vjera, *vjeroispovijest* je okosnica svake religije. U teološkoj upotrebi ne znači samo ispovijedanje vjere, nego i tradicijom prenesenu formulaciju sadržaja vjere...² Pledirajući za uvođenje predmeta *Kultura religija*, profesor Ćimić insistira na znanju razlike između religijske (vjerske) i religiozne (vjerničke) kulture. Naime, u religijsku kulturu, odnosno u *Kulturu religija*, spada znanje o fenomenu religijskog, koje se, dakako, može *znanstvenom* metodom proslijediti, odrediti i naučiti. To je, drugim riječima, znanje o sadržajima u koje čovjek ne mora da vjeruje, niti da ih u vlastito ponašanje inkorporira. Za razliku od ovog, religiozna kultura, što je drugo ime za vjeronauku, podrazumijeva upravo

¹ K. Turza, *O multikulturalizmu*, Republika, br. 251, 2000, 14.

² Kant je vjeru stavio između „mnijenja“ kao najnižeg stupnja izvjesnosti i „znanja“ kao najvišeg; time je ona samo „subjektivno dostatna“, ali se „objektivno mora držati za nedostatnu“.

vjerovanje, vrednovanje i ponašanje u suglasju s određenim religioznim opredjeljenjem. Ovo utoliko prije što religiozna kultura nije samo tip mišljenja, nego i način življenja, ponašanja i vrednovanja. Temeljeći se na Božijem autoritetu, ona se i širi posredstvom osebnog iskustva i samosvjesnog svjedočenja.³

Iako multikulturalizam, dakako i multikonfesionalizam, u sferi državne politike ima dva cilja - prvi je podržavanje skladnih odnosa između različitih etničkih grupa, naročito većinskih i manjinskih, te priznavanje prava različitim društvenim pokretima i grupama u čijim osnovama nema rasnih i(li) etničkih primjesa; drugi cilj je definisanje odnosa između države i nacionalnih manjina, etničkih grupa i ostalih društvenih pokreta/skupina - ta formalna rješenja nisu i kraj multikulturalnih kontroverzi. Na primjeru razvijenih zapadnih zemalja (SAD, Kanada, Australija, Velika Britanija i td.), odgovori na ove i slične zahtjeve su, prije svega, političke, pravne ili administrativne naravi. To, po mišljenju francuskog sociologa A. Semprinja, i nije *istinska jednakost*. Ona, (po)najprije, podrazumijeva *proširenje javnog prostora* na kojem bi djelovala pravna i administrativna sredstva, a to će reći da samo donošenje propisa jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov za jednakost.⁴

Moderna pluralna društva, dakle, sobom (do)nose najmanje dvije paradoksalnosti svoje multireligioznosti, multikulturalnosti. U tzv. „trećem pluralizacijskom pomaku“, koji se može nazvati i pluralizmom religija, proizvedena je neka vrst *uznemirenosti* u zemljama zapadne Evrope. Naime, to je posebno uzdrimalo dosadašnji konfesionalni i sekularno-humanistički *status quo*, ali i proizvelo „mentalno zazidavanje na obje strane, odbijanje dijaloga, samogetoiziranje, kulturni otpor.“⁵

I u *maksimalističkom multikulturalnom modelu*, kao trećem modelu multikulturalizma u klasifikaciji A. Semprinja, poriče se svaka mogućnost postojanja jedne zajedničke sfere. Njega zastupaju i(li) podržavaju one grupe kojima je stalo do odvajanja, pobune, prije svega političke autonomije (sfera građanskog i

³ E. Ćimić, *Čemu predmet „Kultura religija“?*, Revija slobodne misli, Sarajevo, 2001, 78.

⁴ A. Semprini, *Multikulturalizam*, (preuzeto iz: K. Turza, *O multikulturalizmu*, 14.)

⁵ K. J. Kuchel, *Na putu ka Abrahamskoj ekumeni Jevreja, Kršćana i Muslimana*, Dijalog, 3-4, Sarajevo, 1999, 209-210 (prevela Lj. Petrović-Ziemer).

individualna prava i slobode tu uopšte nisu važni). Takav model, zapravo, obrće stvari i na prvo mjesto stavlja različite vrste *kolektivnih identiteta* (rasni, etnički, vjerski i td.), kao i zahtjeve za njihovim priznavanjem. Krajnji rezultat takvih nastojanja (Balkan je više nego paradigma toga) jeste uspostavljanje društva od mnoštva *monokulturalnih* i svakih drugih entiteta, čime se takvo nastojanje/model realizuje kao *supraparadoksija*: tako pojmljene različitosti i razlike bi, s obzirom na to da se drugojačijost ne bi tolerisala, zapravo bile ukinute.⁶

Drugu paradoksalnost polučuje nužnost koegzistiranja religija u postsocijalističkim društvima kakvo je, primjerice, bosanskohercegovačko. U zavisnosti od optike gledanja, tri monoteističke religije, *judaizam*, *kršćanstvo/hrišćanstvo* i *islam* „su duhovni most koji povezuje božansko s čovječanskim prvenstveno, a tek zatim ljude međusobno“ (globalno-univerzalističko gledanje). Međutim, gledano konkretno-(h)istorijski, „ove religije su vrlo često bile mač usmjeren protiv drugih religija, kasnije s religijom povezanih država ili ideologija.“⁷ Sem drugih razloga, fra Marko Oršolić apostrofira *društveni fakticitet* koji, po njemu, religiju neprestano instrumentalizira za svoje ciljeve, obećavajući joj i dajući izvjesne koncesije:

„Kad god je religija bila apriorni legitimator suvremene vlasti, ili kad god nije vjerska zajednica bila odvojena od religije, teologija od ideologije odnosno vjera od dnevne politike, religije i njene institucije bi se lako pretvarale u mač, gubeći i autentičnu sadržinu mosta.“⁸

Ako prihvatimo, probabilistički, da postoji kakva-takva snošljivost između različitih manifestacija religioznosti, vjera i sl., onda to one, ili oni, po pravilu, nisu prema onima koji ne vjeruju. Čak i pažljivije čitanje sada već etabliranih Lockeovih *Pisama o toleranciji* (*Letters on Tolerantion*) iz 1689. godine otkriva da tolerancija i *jest i nije*, da se njena (ne)skrivena narav manifestuje ambivalentno.⁹

⁶ *O multikulturalizmu*, 15-16.

⁷ M. Oršolić, *Religija – mač ili most*, Dijalog 1, Sarajevo, 1997, 90-91. Ovo je jedan od priloga Četvrtre sarajevske nedjelje interreligijskog dijaloga, održanog 4. i 5. jula 1996., u organizaciji Internacionalnog, multireligijskog i interkulturnog centra *ZAJEDNO* u saradnji sa Centrom za filozofska istraživanja ANUBIH.

⁸ *Ibid*, 92.

⁹ Reflektujući o filozofskim osnovama tolerancije, Gajo Petrović u *Kritici čiste tolerancije* kaže da je njena bit „u dopuštanju ili trpljenju takvog postupka ili

Naprimjer, na jednom mjestu u svojoj raspravi Locke kaže da je „tolerancija prema onima koji se od drugih razlikuju u religioznim pitanjima“. Ili, nešto dalje, kada podsjeća na dužnost miroljubivosti slušaoca, kaže da treba imati „dobre volje prema svim ljudima“. Međutim, u istom pismu, njegovo pozivanje na opštu tolerantnost prelazi u svoju suprotnost, ili, bolje rečeno, u negaciju svoje tolerantne biti. Pravo na toleranciju, po Lockeu, ne mogu imati nereligiozni, sudeći da oni „svojim ateizmom podrivaju i uništavaju svaku religiju“.¹⁰

Ovakve i slične tvrdnje ne stoje, iz najmanje tri razloga. Prvo, insistiranje na bespogovornom vjerovanju (ili nevjerovanju, svejedno) kao jedinom svjetonazoru po sebi je netolerancija; drugo, oni koji ne vjeruju (*a-teisti*) nisu protiv onih koji vjeruju (*teisti*), niti protiv onoga u šta vjeruju, što karakteriše *antiteistički*, a ne *a-teistički* stav; i, treće, duh religioznosti iz kojeg govori Locke, po Voltaireu, nedosljedan je i „najnetrpeljiviji od svih“. U svakom slučaju, Francois-Marie Aruetova, alias Voltaireova trpeljivost dosljednija je i sveobuhvatnija, kako stoji u *Dictionnaire Philosophique*: „Ali još je jasnije da treba međusobno da se podnosimo, jer smo svi slabi, nedosljedni, podložni promjenama, greškama. Hoće li prut, kojeg vetar povije u snopu, reći prutu do sebe, povijenom u drugu stranu: *Povijaj se kao ja, bedniče, jer ću podneti zahtev da te istrgnu i spale*.“¹¹

U *liberalnom modelu multikulturalizma*, za koji se zalaže Will Kymlika, jedan od najznačajnijih političkih filozofa novije generacije, postoje tri ključna elementa u vezi s pitanjem religije. Prvo: moraju postojati jasne i čvrste ustavne granice za individualnu slobodu vjere. Drugo: crkva (ili neka druga vjerska zajednica) i država moraju biti odvojene, odnosno „država ne smije biti viđena kao da pripada određanoj religioznoj grupi“. I, treće:

mišljenja *uprkos tome što se s njim ne slažemo* (potc. Ž.Š.) ili što nam se on sviđa.“ Iz toga, nužnim načinom, proizilazi logička i svaka druga nemogućnost apsolutne tolerancije. „Jer kakav bi trebao da bude stav tolerancije prema netolerantnosti“, pita se autor? Ako bi se apsolutna tolerancija odnosila tolerantno i prema netolerantnosti, samim tim bi naporedo s tolerantnošću bila dopuštena i netolerantnost. U. E. Bajtal, *Za (i) protiv tolerancije* (Zbornik), Naši dani, Sarajevo, 153 – 178.

¹⁰ *Ibid*, 65

¹¹ Voltaire, *Filozofski rečnik (Trpeljivost)*, Matica Srpska, Novi Sad, 1973., 384-390.

mora postojati ujednačenost u tretmanu religioznih grupa i obezbjeđivanju uslova za religiozno prakticanje.¹²

U društvu karakteriziranom neslaganjem religioznih doktrina, kaže se dalje, svi se trebaju složiti da se državna moć mora praktisirati u skladu sa *javnim razlogom*, koji mogu razumjeti i podržati svi, a ne na osnovu razloga privatne vjere.

P. S. POHVALA DIJALOGU

Pod dijalogom razumijem, shodno izvornom značenju starogrčke riječi *dia-legein*, razgovor u kojem dva ili više sagovornika kažu šta namjeravaju učiniti. Dijalošku situaciju u savremenom svijetu, piše Tomo Vereš u *Filozofsko-teološkom dijalogu*, „ne karakterizira samo to da sugovornici imaju različita i oprečna mišljenja, već prije svega to da ni jedan sugovornik ne može znati sve ono što zna njegov partner. Stoga je dijalog danas povijesno neizbježan imperativ.“

Da bi dijalog uspio, on se ne smije shvatiti kao takmičenje, nadmetanje, nogometna utakmica, borba u areni, ili kao pokušaj obraćanja „bilo koga na pravu vjeru ili pravu filozofiju“. „Atmosfera mora biti takva da se u njoj razgovor može normalno odvijati, da razgovaranje može postići svoju svrhu i cilj. Bilo kakvo unošenje navijačkih strasti u smislu aplauza ili glasnog negodovanja može odgovarati sportskoj utakmici ili političkom mitingu. Gdje se više ne može se misliti, a gdje se ne može misliti nema smisla ni biti.“ (Ž. Falout)

RAZGOVOR RELIGIJA

Ostavljajući po strani primjere religioznog nerazumijevanja, podsjećamo na neke pokušaje i knjige koje zaslužuju prefiks *dijaloške*, *sporazumijevajuće*. Njemački filozof Karl Jaspers je jednom prilikom zapisao: „Jedinstvo vjere koje ne postoji kao općepoznato, jest zamislivo kao ideja u međuljudskim komuniciranjima. Naša povijesno utemeljena raznolikost ukorijenjena je u onom zajedničkom temelju, iz kojeg svi potječemo. Ovdje se nalazi i onaj povijesni temelj koji nas povezuje u prošlosti, a sada u raznolikosti usmjerava jedne preme drugima.“ Nove priloge dijalogu između kršćana i muslimana daje

¹² W. Kymlicka (*Intervju*), 59-60, Odjek, 1-2, Sarajevo, 2002 (razgovarali E. Bećirević i A. Mujkić).

knjiga dr. fra Luke Markovića *Polemika ili dijalog s islamom*, obznanjena u Livnu, knjižica „Pravda i mir“. Namjerno zabacujući širu elaboraciju zagovarača tzv. „nedijaloške orijentacije“ (naprimjer, evangelistički teolog i povjesničar Marijus Baar, s jedne strane, i, s druge, Hazart Mirza Ahmed, kao utemeljitelj „Ahmadyya“ pokreta), fra Luka Marković ističe onu dijalošku.

Piše da je Katolička crkva poslije II vatikanskog koncila napravila radikalni zaokret u smislu dijalogiziranja s nekadašnjim religijama: „Svi narodi sačinjavaju jednu jedinstvenu zajednicu, i svi potječu iz istog izvora, budući da je Bog stvorio čitav ljudski rod i nastanio ga na cijeloj kugli zemaljskoj... ljudi očekuju od različitih religija odgovor na neriješena pitanja ljudskog života...“ (Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama „Nostra aetate“, br. 1.)

Uzme li se u obzir povijest stavova kršćanstva prema islamu, koji, po fra Markoviću, nisu bili afirmativni i dijaloški, pozitivno će iznenaditi dio teksta iz Deklaracije:

„S poštovanjem gleda Crkva i na muslimane, koji se mole jednom, živom, milosrdnom i svemogućem Bogu, Stvoritelju neba i zemlje, koji se objavio ljudima.“ („Nostra aetate“, br. 3.)

Poznati islamski novinar Muhamed S. Abdullah, koji radi na zbližavanju islamske i zapadno-kršćanske civilizacije, upravo u ovoj Deklaraciji vidi „veliku priliku za pozitivni dijalog između kršćana i muslimana“.

Slično mišljenje zastupa i poznati orijentalist Youakim Moubarak kad tvrdi kako „II vatikanski koncil ne samo da otvara mogućnost za dijalog, nego time slično utječe na strujanja unutar novije katoličke islamologije“.

Bez obzira na davnašnje i sadašnje nesporazume, živjeli su i žive i oni koji razmišljaju u duhu spremnosti na razgovor i sporazumijevanje. Koliko god to surova svakidašnjica ovdje i sada pokušava opovrgnuti, ekumenistički¹³ nazor i spremnost na dijalog nemaju alternativu.

Hoću da vjerujem da su se ljudi na ovoj planeti skupili da bi bili učesnici u jednom velikom dijalogu.

¹³ „Ekumena“ se zbog toga danas nikako ne smije suziti, gledano ekleziocentrično: ekumena se ne smije ograničiti na zajednicu crkava; ona mora uključiti zajednicu velikih religija, ako se pod ekumenom – prema izvornom značenju riječi – razumije sveukupni „nastanjeni svijet“.

Hans Küng/ Josef van Ess, *KRŠĆANSTVO I SVJETSKE RELIGIJE (ISLAM)*, Svjetlo riječi, Livno, 1995, 8.

LITERATURA

1. Bajtal, U. E.: *Za (i) protiv tolerancije*, Zbornik, Naši dani, Sarajevo, 153-178.
2. Ćimić, E.: *Čemu predmet „Kultura religija“?*, Revija slobodne misli, Sarajevo, 2001.
3. Kuchel, K. J.: *Na putu ka Abrahamskoj ekumeni Jevreja, Kršćana i Muslimana*, Dijalog, 3-4, Sarajevo, 1999.
4. Küng, Hans / van Ess, Josef: *„Kršćanstvo i svjetske religije“ (islam)*, Svjetlo riječi, Livno, 1995.
5. Kymlicka, W.: *(Intervju)*, 59-60, Odjek, 1-2, Sarajevo, 2002 (razgovarali E. Bećirević i A. Mujkić)
6. Oršolić, M.: *Religija – mač ili most*, Dijalog, 1, Sarajevo, 1997.
7. Semprini, A.: *Multikulturalizam* (preuzeto iz K. Turza, *O multikulturalizmu*, 14)
8. Turza, K.: *O multikulturalizmu*, Republika, br. 251, 2000.
9. Voltaire, *Filozofski rečnik* (Trpeljivost), Matica Srpska, Novi Sad, 1973.

SECULAR BELIEF AND/OR RELIGIOUS SECULARISM

Some paradoxes of the relation between the religious and the secular

Summary

Modern plural societies bring with at least two paradoxes, both of which relate to their multi-religiousness, multiculturalism. The so-called „third pluralisation shift“, which can also be referred to as the pluralism of religions, has produced some kind of uneasiness in the countries of the Western Europe. In other words, it has particularly disturbed the up-to-then denominational and secular-humanistic status quo, and has also resulted in a „mental building of walls by both sides a refusal of dialogue, self-ghettoisation, cultural resistance“. The necessity of the coexistence of religions in post-socialist societies – such as, for example, that of Bosnia and Herzegovina – introduces the second paradox.

Prof. dr. sc. Refik Čatić

POREMEĆAJ PORODIČNE PSIHODINAMIKE I KOHEZIJE

*Univerzum je simfonija koju je kreirao genijalni kompozitor.
I, čim neki muzičar zasvira pogrešnu notu,
odmah nastaje disharmonija.*
Auclair

Sažetak

Promjene u cjelokupnom životu dovele su i do znatnih promjena u porodičnom životu.

Najbitniji momenti koji distingviraju staru od nove porodice su: različit i potpuno nov status žene-majke, opadanje veličine porodice, opadanje grupe srodnika (koji žive pod istim krovom, smanjenje rada u kući, povećan broj zaposlenih žena, povećan broj razvoda, drugačija uloga škole, velike mogućnosti rekreacije, velika pokretljivost porodice.

Iz ovih mnogobrojnih momenata može se lahko uočiti da je porodica doživjela revolucionaran preobražaj.

Brzi tempo života omogućava djeci da znatno rano steknu mnoga iskustva, pa ih roditelji ne mogu razumjeti.

Ključne riječi: porodica, porodična psihodinamika, porodična kohezija

Uvod

Brojni su primjeri devijantnog ponašanja u porodičnoj atmosferi, koji često svojim negativnim djelovanjem razaraju ličnost djeteta. Česte svađe, iskaljivanje bijesa na djeci, majke koje svoju djecu plaše očevima, zloupotreba roditeljskog autoriteta, nedosljednost i dr. vrlo često ostavljaju razorne posljedice na ličnost djeteta. Ako tome dodamo i porodice bez jednog ili oba roditelja, razvedene roditelje, djecu iz vanbračnih odnosa,

prezaposlenost roditelja itd., time je jasnija i pedagoška ugroženost djece u tim okolnostima.

Na osnovu stepena dubine neuspjeha u prilagođavanju porodice, možemo razlikovati dvije vrste poremećenosti porodične psihodinamike i kohezije:

- a) porodice sa poremećenim odnosima,
- b) porodice sa poremećenom strukturom.

Poremećaj psihodinamike

Porodice sa poremećenom psihodinamikom su one porodice koje se nisu strukturno raspale, ali koje su teško iznutra podrivene usljed razloga subjektivne prirode.

Najčešći uzroci koji dovode do razrivenosti porodice su:

- *Uzroci subjektivne prirode:* psihička i spolna nepodudarnost, razlike u karakterima, navikama, shvatanjima, socijalnom porijeklu, godinama, obrazovanju itd.
- *Uzroci ekonomske prirode:* nezaposlenost, niska primanja, dugogodišnja bolest člana porodice koja materijalno iscrpljuje porodicu i dr.
- *Uzroci koji leže u asocijalnim navikama i ponašanju člana porodice:* alkoholizam, kriminalitet roditelja ili djece, narkomanija, prostitucija i sl.
- *Uzroci koji leže u poremećaju tjelesne, mentalne ili psihičke strukture ličnosti:* invaliditet, mentalna retardiranost, psihoze, epilepsije i sl.

Alkoholizam

Posljedice koje trpe djeca iz ovakvih brakova su velike. Emocionalnu klimu u alkoholičarskoj porodici karakterizira stanje neobuzdanosti, mržnje, neprijateljstva, verbalnog i tjelesnog nasilja između roditelja i roditelja prema djeci.

Slika djeteta iz alkoholičarske porodice mogla bi se ovako opisati:

- U predškolskom uzrastu djeca iskazuju poremećaje ishrane, spavanja, psihomotorike (hiperaktivnost), psihoneurotička djelovanja (fobični strahovi) i psihoneurotična stanja (anksioznost, depresivnost).
- U školskom uzrastu svi navedeni problemi se nastavljaju, sa pokušajem suicida, psihozama,

poremećajima socijalizacije, sklonosti tučama, laganjem, problemima u procesu učenja i dr.

- U mladosti se pridružuje alkoholizam, koji počinje u značajnom procentu da se ispoljava, i teškoće u emocionalnom i seksualnom kontaktu sa suprotnim spolom.

Iz navike konzumiranja alkohola razvija se potreba i ovisnost. Stoga je blagovremena intervencija neophodna.

Odgojna zapuštenost djece i maloljetnička delikvencija

Za prvu grupu štetnog utjecaja u odnosu porodica-dijete karakteristično je da *nema dovoljno roditeljske ljubavi*. U takvoj su situaciji često djeca rođena van braka, djeca razvedenih i prezauzetih roditelja, prestrogih roditelja itd.

Ljubav ima odlike vječnosti: briše sjećanja početka i strahove kraja.

Madame de Stael

U drugoj grupi je karakteristično *pretjerano iskazivanje ljubavi*, što uzrokuje nesamostalnost i nisku razinu tolerancije na frustracije.

Simptomi poremećaja ličnosti obično se dijele u dvije grupe:

1. Poremećaji ili nepravilnosti u ponašanju;
2. Neurotični poremećaji.

Mogu se izdvojiti neki netipični načini ragiranja roditelja na društveno neprihvatljiva ponašanja njihove djece:

- Roditelji prihvataju veći dio odgovornosti za odgojnu zapuštenost svoje djece. Ova grupa je spremna da primi stručne savjete.
- Roditelji ne prihvataju svoj dio odgovornosti, već to prenose na druge. Oni su više zabrinuti za svoj ugled i nastoje prikriti ponašanje djeteta.
- Roditelji koji su zanemarili svoju djecu i nisu zainteresirani za njihov razvoj. Oni su zabavljeni svojim ličnim ili porodičnim problemima.
- Roditelji koji se i sami bave poslovima koji su na granici dozvoljenog ili su nedozvoljeni, i tako direktno utječu na negativan razvoj djece.

Poremećaj porodične kohezije

Porodice sa pomećenom kohezijom poznate su i pod nazivom *nepotpune porodice*. Kao nepotpune porodice se mogu označiti:

- a) porodice jednog roditelja sa djetetom, odnosno djecom,
- b) porodice koje sačinjavaju djeca bez oba roditelja,
- c) bračni parovi bez djece.

U pogledu nastanka nepotpunosti, razlikujemo porodice koje su bile nepotpune od samog nastanka, i one koje su naknadno postale nepotpune.

*Tri puta vode do mudrosti: razmišljanje – ono je najplemenitije;
odgoj – on je najlakši; i iskustvo – ono je najneugodnije.*
Konfucije

Razvod braka i odgoj djece

Razvod braka kao dugotrajan proces izaziva teške poremećaje u dječijoj psihi. Položaj djece nije isti u svim slučajevima. Treba razlikovati četiri situacije:

1. roditelji i poslije razvoda zadržavaju korektne odnose, uz obostrano poštovanje;
2. odnosi između roditelja su loši i izražavaju se u otvorenim sukobima i neprijateljstvu;
3. odnosi među roditeljima nisu ni dobri ni loši, roditelji ne sarađuju međusobno, ali nisu u otvorenom sukobu;
4. roditelji se otimaju oko naklonosti djeteta želeći ga više emotivno privući za sebe.

Glavni problem u razvedenom braku je u tome da se dijete nalazi u situaciji *da mora birati između dva roditelja, a do oba mu je mnogo stalo*. U strahu da će jedno od njih povrijediti, postaje anksiozno.

Djeca predškolskog uzrasta (3-5 godina) najupečatljivije reaguju na odlazak oca iz kuće strahom i ispoljavanjem nesigurnosti, pojavama regresivnog ponašanja (ponašaju se kao djeca mlađeg uzrasta). Dijete se upušta u svijet mašte, sklono je samookrivljanju, iskrivljenom opažanju roditeljskih potreba, ponašanja i osjećanja.

Dijete mlađeg školskog uzrasta (7-8 godina) u stanju je da shvati razloge razvoda, ali još uvijek ne prihvata da je razvod

jedino rješenje. Primorano je da zauzme stranu jedog od roditelja, što ga dodatno uznemirava.

Starija školska djeca (9-12 godina) shvataju okolnosti i objašnjenja razvoda. Ona još čvršće zauzimaju stranu jednog od roditelja, što dodatno komplicira njihovo prilagođavanje novim okolnostima.

Doba sazrijevanja (13-18 godina). Posljedice su: ubrzana socijalizacija, kašnjenje ili nezapočinjanje sa emocionalnim odvajanjem od roditelja, česta su bježanja iz škole i od kuće, zlostreba opojnih sredstava, gubitak vjere u bračne zajednice, itd.

Idealna porodična atmosfera za zdrav razvoj djeteta nije ona u kojoj nema nikakvih sukoba, već ona u kojoj su odnosi među članovima zasnovani na uzajamnoj privrženosti, povjerenju i saradnji, što omogućava da se problemi rješavaju i sukobi prevaziđu.

Jedan od uvjeta da odgajatelj razumije dijete i njegovo ponašanje jeste i poznavanje njegove porodične sredine. Odgajatelji predškolskih ustanova u radu sa djecom vrlo brzo uočavaju kod djece posljedice konfliktnih situacija između razvedenih roditelja, jer djeca kroz igru i kroz odnos prema lutkama i duhovno, u ustanovi iskazuju svoju privrženost, ljubav ili odbojan stav i mržnju prema roditeljima s kojima jesu, i s kojima nisu. Preporuka je da svaki od pedagoga i psihologa trebaju da imaju svoju evidenciju u vezi sa porodičnim statusom djece, a posebno za djecu razvedenih roditelja, s ciljem da utječu na što pravilnije odnose djeteta prema ocu i majci. Što je dijete mlađe, postoji više vjerovatnoće da ono nije bilo svjesno sukoba roditelja koji su doveli do razvoda braka. Da bi se odgoj što bolje organizirao i realizirao, potrebno je pomoći roditelju s kojim ono živi. Zbog pravilnog odgoja potrebno je vidati i oba roditelja uz dijete. Najteža je situacija kada se dijete sprečava da vidi drugog roditelja, pa se posljedice takvih postupaka trebaju roditeljima posebno naglasiti, a one se odnose na to da dijete nesvjesno može imati pogrešne pojmove o braku, roditeljskim obavezama i vlastitoj djeci.

"Žena je kao život – ima je svaki čovjek.

Ona je kao smrt – pobjeđuje svakog čovjeka.

Ona je kao vječnost – sve će ljude uzeti u naručje..."

H. Džubran

Poseban odnos nastaje kada roditelji zasnuju nov brak. Bračne ili vanbračne veze roditelja poslije razvoda braka dijete uglavnom doživljava kao dijeljenje roditeljske ljubavi sa nekim. Što je dijete mlađe, to se brže i lakše uspostave međusobni odnosi između odraslih i djeteta.

Ako dijete uživa pažnju, brigu i ljubav u dvije porodice, to je dobro, ali i tu može biti posebnih poteškoća. U natjecanju za dječijom ljubavlju, često se izgubi mjera u pogledu stepena tolerancije prema djetetu, te tako dijete može lahko postati socijalni problem, za što se krivac uvijek traži u drugom roditelju.

Što je vrijeme od razvoda braka duže, za očekivati je i nastanak novih situacija koje često otežavaju odgoj djeteta. U te nastale situacije ubrajamo: produžena neprijateljstva između roditelja, smanjenje životnog standarda, zanemarivanje djeteta i sl.

Za pravilan razvoj djeteta potrebo je da se dijete rodi kao željeno dijete, a da oba roditelja gledaju na začecje djeteta i njegovo rođenje s velikim stepenom odgovornosti, odnosno, da su spremni da ga prihvate i da mu omoguće svojim radom sve što uvjetuje njegov pravilan razvoj.

Pored razvoda braka, postoje česte situacije kada dijete izgubi roditelja usljed smrti, čime je lišeno roditeljske ljubavi, koja je veoma značajna, posebno u predškolskom periodu.

Najčešći problemi porodičnog odgoja i utjecaj tih problema na odgoj djece

Od svih vrsta nepotpunih porodica, najčešći su razvedeni brakovi sa djecom, a tu se, onda, javljaju najčešći problemi porodičnog odgoja. Odnos roditelja prema djeci u takvim porodicama se najčešće ogleda u pretjeranoj strogosti, koja potječe iz straha da dijete ne iskoristi u negativnom smislu odsustvo jednog od roditelja, ili, najčešće, u pretjeranoj popustljivosti, što proizilazi iz želje da dijete što bezbolnije preživljava odsustvo jednog roditelja.

U nepotpunim porodicama se, također, javlja i osjećanje odbačenosti, što negativno utječe na njegov status među ostalom djecom u razredu. Dječaci i djevojčice iz nepotpunih porodica spremniji su na razvod braka kao rješenje nesloge u braku. Uzrok tome su pretjerana očekivanja prema ulogama spolova.

Najštetnije posljedice razvoda braka osjećaju upravo djeca, često i zbog stvari koje su prethodile razvodu: svakodnevne svađe,

konflikti, tjelesna razračunavanja, maltretiranja, međusobna optuživanja, klevetanja i dr. Djeca u ovakvim slučajevima duševno pate, nesretna su, što može dovesti do trajnih štetnih posljedica, ne isključujući ni mržnju prema roditeljima, napuštanje roditeljske kuće, do poremećaja u ponašanju, pa čak i maloljetničke delikvencije.

Ponekad dijete bježi od jednog roditelja drugom, tražeći razumijevanje, ljubav, nježnost, oslonac i zaštitu. Kako često ne nalazi podršku, često čini ono što je u suprotnosti sa njegovim dotadašnjim moralnim stavovima, normama i shvatanjima. Čini to da napakosti, ili da se osveti svojim roditeljima, ili, pak, da na sebe privuče njihovu pažnju.

Kada dijete ostane bez oca, postanu teškoće ekonomske prirode, a majka ne može nadoknaditi ulogu oca u razvoju djeteta. Stoga što se muško dijete poistovjećuje sa ocem, imitirajući njegovo ponašanje, ono stječe povjerenje u sebe kao u muškarca, i kod njega se razvija neophodna hrabrost prema suprotnom spolu i pažnja, prvenstveno prema majci i sestri, a zatim i prema ženi uopće. Kćeri je potrebno da osjeti da se otac prema njoj ne odnosi samo kao prema djetetu, već i kao djevojčici. U tom odnosu dolazi pojačana sigurnost, ali i potrebna nježnost. U nedostatku očeve ljubavi, majka često pretjeruje u svojim nježnostima, što, također, može imati neželjene posljedice.

Razvoj djeteta poslije smrti majke još je teži, a zamjenu za njenu toplinu i ljubav teško je naći, pa očevi često pretjerano maze ovu djecu, što može negativno da se odrazi na njihovo ponašanje, posebno u osamostaljivanju. Potrebno je savjetovati roditelje da od djeteta ne kriju, iznenada ili poslije dužeg bolovanja, smrt roditelja, a da se o djetetu što prije počne starati jedno lice, po mogućnosti žena, koja se neće mijenjati do njegove zrelosti, i da dijete što manje mijenja porodičnu sredinu.

Također, postoje situacije kada roditelji usvoje dijete kojem nisu biološki roditelj. Usvojeno dijete se razvija kao i svako drugo dijete ako za to ima potrebne uvjete, mada je jasno da se dijete, što je mlađe u doba usvojenja, brže navikava na novu sredinu i ljude u njoj koji zadovoljavaju njegove osnovne potrebe, a na prvom mjestu pružaju mu ljubav.

Problemi porodičnog odgoja javljaju se i u onim porodicama gdje se djetetu ne poklanja potrebna pažnja i ljubav, gdje se ono prepušta ulici i lošem društvu, a njegov odgoj stihiji. Jedni sve probleme pokušavaju riješiti batinama, represijom, ucjenama, dok

drugi zanemaruju i zapuštaju djecu. Za neuspjeh optužuju jedni druge, mrzovoljni su i nezadovoljni. Sve ovo remeti ravnotežu odnosa među roditeljima, te doprinosi dodatnom strahu i kod samog djeteta.

Zašto je Bog stvorio majke?

Šestoga dana Bog je stvarao majke i toga je dana ostao raditi prekovremeno...

Tada se pojavio anđeo i upitao: "Zašto toliko vremena trošiš da bi stvorio majku?"

Gospodin je uzvratio:

"Jesi li vidio karakteristike koje ona mora imati: mora biti potpuno otporna, ali ne od željeza; mora imati 200 pokretnih elemenata, za koje treba osigurati rezervne dijelove u slučaju preopterećenosti ili kvara; mora živjeti na crnoj kavi i ostacima hrane; veliko udobno krilo u kojem ima mjesta za troje djece odjednom; poljubac koji može izliti sve: od rane na koljenu do slomljenog srca; i mora imati šest pari ruku..."

Anđeo je bio šokiran ovim posljednjim: "Šest pari ruku!! Kako ćeš to izvesti?"

Gospodin je zamišljeno odgovorio: "Nije problem napraviti šest pari ruku, nego tri para očiju koje majke trebaju imati: jedan par da vidi dušu svoje djece, kako bi mogla znati sve njihove tajne i pomoći im na vrijeme ako bi to bilo potrebno; drugi par na leđima, jer bi tako mogla vidjeti sve ono što drugi misle da ne može; a treći par naprijed. Tim bi očima uvijek mogla paziti na svoje dijete, milovati ga pogledom koji će mu reći koliko ga voli, ili ga samo milosrdno promatrati, bez ijedne riječi.

Anđeo je pokušao upozoriti Gospodina: "Ovo je prenaporno za jedan dan. Pričekaj do sutra pa onda dovrši posao."

"Ali ne mogu" – protestirao je Bog - "Ovaj mi je zadatak sada toliko prirastao srcu da ga jedino ovako mogu dovršiti, a usput je zadovoljstvo stvarati nesebično biće koje nikada ne dopušta da se razboli, može svakoga dana nahraniti obitelj od pet članova raznovrsnim jelima, može se s ljubavlju posvetiti svakom djetetu i biti mu na raspolaganju u svakom trenutku." Anđeo se približio i dotaknuo "ženu" uzviknuvši: "Ali, učinio si ju od tako meke građe, ne čini ti se da je previše ranjiva, Gospodine?" "Ona je nježna, slažem se, ali to je poseban materijal koji je istovremeno neuništiv. Ne možeš ni zamisliti kolika će joj to biti prednost, jer je njezina uloga zaista vrlo zahtjevnja."

"Hoće li ona biti u stanju misliti pored svih tih obveza?" - nastavio je s pitanjima anđeo, a Bog je spremno odgovorio: "Ne samo da će biti u stanju razmišljati, nego i pregovarati." Tada se anđeo još više približio ženi i, dotaknuvši njene obraze, uskliknuo: "Kažem ti, toliko se brineš za njezinu dušu da si gotovo zanemario tijelo. Gle, ovdje ti model žene ima grešku i po licu joj odnekud istječe voda." "To nije greška", rekao je Bog. "To su suze!" "A čemu one služe, Gospodine?", znatiželjno je čekao odgovor anđeo. "Suze pokazuju da li je radosna, tužna, ili razočarana. Suze znače i da je osamljena. One su izraz bola, jada ili ponosa." Anđeo se oduševljeno i s poštovanjem poklonio: "Ti si, Gospodine, genije. Na sve misliš dok stvaraš..."

Prijevod sa engleskog: Sunčica Šamec

Poremećaji kohezije supružnika

Porodica je pozvana da ljubavlju i bliskošću svojim članovima ublaži osjećanje anksioznosti i očajanja, koji su rezultat neuspjeha da se nađe sigurno mjesto u širem društvu. Ovaj zahtjev nameće porodici veliki teret.

Često je nejasno koje se funkcije očekuju od muškarca i žene u njihovim porodičnim ulogama. Posljedica ovoga je konfuzija oko pitanja saradnje i podjele odgovornosti, rada i razgraničenja autoriteta.

U okolnostima konstantne zauzetosti poslom, otac mnoge odgojne obaveze prepušta ženi. Iscrpljen mnogobrojnim obavezama, preostaje mu malo emocionalne snage kojom bi mogao da slobodno daje ljubav svojoj ženi i djeci. Žena preuzima ulogu staranja o djetetu, pokušava da bude samostala i superiorna, ali je ipak nesigurna i zavisna.

Kao posljedica toga javlja se strah, anksioznost roditelja, opterećenost krivicom i sumnja, što se, svakako, reflektira i na djecu.

Poremećaji roditeljskih parova

Sa promjenama u društvu mijenja se i porodica. Potrošački mentalitet naglo se razvija, a strast za posjedovanjem stvari materijalizirala je čitav život, pa i porodični odgoj. Odgoj se sveo na osiguranje materijalne sigurnosti i bezbrižnosti, na ispunjavanje želja za posjedovanjem stvari, a ljubav i pažnja, koje su u toj trci za posjedovanjem izostale, danas se *kupuju*. J. J. Rousseau kaže: „Znate li koje je najsigurnije sredstvo da dijete učinite nesretnim? Dajte mu sve što bude tražilo.“ Trka za standardom čini porodični dom hladnim. Činjenica je da najveći broj nezadovoljnih i *praznih* ličnosti dolazi iz tih visokostandardnih porodica koje stvarima nadoknađuju manjak istinske roditeljske brige i ljubavi.

Dinamičnost savremenog života donijela je brojne teškoće u okviru porodičnog odgoja. Brojni su slučajevi u kojima je porodica čitavim svojim djelovanjem negativno određena prema zajednici i djeluje sasvim suprotno društvenom odgojnom nastojanju. Porodica sve više zatvara, izolira i usmjerava u izolaciju individuu. Problem leži u tome što se od porodice traži više nego što ona može da čini (prezaposlenost, razvod, neslaganje u jedinstvenom odgoju i sl.).

Porodica koja ne uspijeva da riješi svoj konflikt sa zajednicom ne može održati siguran identitet i, kao takva, gubi sposobnost harmoničnog funkcioniranja. Danas ljudi uopće nisu sigurni šta predstavlja njihova porodica, kakve su njene težnje i vrijednosti. Majka, otac i dijete, svako na svoj način, zamišljaju šta je porodica i šta bi trebala da bude. Zbog nesređenih odnosa sa

društvom postaju plijen sitnih svađa, slijepo napadaju jedni druge, osjećaju se konfuznim, razdražljivim i traže žrtvu. Sve ovo remeti ravnotežu u porodici koja je temelj uspješnog odgoja djece.

Zdrava zajednica sa porodicom uvjet je zdravog odvajanja sebe, pa kako onda da se današnji mladi čovjek emancipira od roditelja čiji je identitet nejasan, protivrječan i fragmentiran! Zato je današnje ponašanje mladih ljudi bipolarno – oni traže identitet ili u konformizmu ili u kriminalu.

Problem savremene porodice ne ogleda se samo u konfliktima u porodici, nego i u neravnoteži, konfuziji i dezorijentaciji u odnosima porodice sa društvom.

Studija o jednoj savremenoj porodici

Izlaganje problema

Džona Kona, koji je imao četiri i po godine, dovela je psihijatru njegova majka, zato što su ga mučile mnoge fobije. Počele su rano, kad je otprilike imao šest mjeseci, i brzo su se množile. Plašio se automobilske sirene, trube za maglu i snažne buke. Imao je noćne more. Veoma je bio apsorbiran maštanjem koje je imalo snažnu nijansu magičnog, i nije jasno razlikovao stvarno od imaginarnog.

Džon je bio pametno dijete, nemirno, rasijano i ne potpuno iskreno. Na njegovom licu su se javljale karakteristične grimase. Prema majci se ponašao jogunasto, svadljivo i bez naročitog poštovanja. Sa djetinjim uživanjem izražavao je svoje osjećanje da je njegova majka otjelotvorenje dužnosti (vršenje nužde). Svoj penis je dirao uz izvjesne znake uzbuđenosti.

Kasnije se saznalo da se Džonova sestra Beti, stara dvije i po godine, također plašila prejakih zvukova. Izraz njenog lica bio je prazan, sisala je palac i kasno je progovorila. Majka je glasno i neprestano govorila i obavljala ratobornu kontrolu nad domaćinstvom.

Ljekarovo identificiranje informacija o porodici koju liječi

Džonovi roditelji bili su rođeni u Americi, u porodici siromašnih doseljenika Jevreja. Imali su oko trideset godina. Oboje su završili visoke škole. Otac je pedijatar koji je svoju praksu obavljao kod kuće. Zarađivao je oko 13 hiljada dolara godišnje. Konovi nisu bili aktivni vjernici, premda je majka potjecala iz ortodoksne, religiozne porodice.

Imali su sopstvenu kuću u tipičnom kvartu srednje klase u predgrađu, gdje je doktor Kon razvio svoju praksu. Oboje roditelja su visoko cijenili kuću. Mnogo napora je ulagano da bi ona bila topla i privlačna. Mogli su sebi dopustiti da drže djevojku, ali gospođa Kon je izjavljivala da joj je teško da trpi stranu osobu u kući.

Opis roditelja i historija

Gospođa Kon je bila krupna žena, djetinjastog izgleda, naivna, neprijateljskog i veoma agresivnog stava, s težnjom da gospodari. Bila je debela i čas je prekomjerno jela, a čas primjenjivala dijetu. Ukućanima je nametnula krutu rutinu. Način na koji je prilazila porodičnim problemima bio je kompulzivan, sveznajući i intelektualan. Često je mijenjala raspoloženja i bila svadljiva. Ali, ona se plašila svoje sopstvene moći. Osjećala je potrebu, pod pritiskom osjećanja krivice, da popravi svaku štetu koju bi eventualno nanijela članovima porodice. Plašila se pasa i bila veoma gadljiva prema buhama. Imala je običaj da zalupi vratima. Osjećala je strah da, možda, ne postupa prema djeci kako treba i da ih loše odgaja. Voljela je da čita psihijatrijsku literaturu i smatrala je da je to za nju veoma korisno.

Gospođa Kon bila je najstarija od troje djece. Ispričala je da su se njeni roditelji svađali i često jedno drugom prijetili razvodom, te da su tada djeca stajala na majčinu stranu. Otac je bio nepristupačna osoba, majka mučenica. Gospođa Kon nije u djetinjstvu osjećala bliskost ni prema kojem dijelu porodice.

Poslije dijagnostičkog proučavanja njene ličnosti postavilo se pitanje o njenoj latentnoj sklonosti ka šizofrenoj dezorganizaciji. Imala je životinjsku predstavu o seksu i plašila se da ne izgubi kontrolu nad svojim destruktivnim nagonima. Osjećala se otuđena. Gornji sloj njenih opsesivnih odbrambenih sredstava samo je djelimično bio kompenziran. Težnjom ka magičnoj, svemoćnoj sili prikrivala je osnovne infantilne potrebe. Mnogo je zahtijevala i bila intenzivno sujevjerna, sklona ekshibicionizmu. U krizama anksioznosti reagirala je eksplozivnim provalama.

Doktor Kon je bio krupan, uštogljen čovjek koji se izražavao kruto i jednolično; držao se rezervirano i pod kontrolom. Periodično je dobijao psihosomatske poremećaje, migrenu i čir. On je bio jedno od četvero djece. Roditelji su mu držali malu radnju, radili dobar dio dana, a djecu uglavnom prepuštali samu sebi.

Otac, šutljiv i intelektualan tip, vodio je brigu o disciplini porodice. Majka je bila praznovjerna žena, tvrdoglava, jaka i energična. Dosađivala je djeci i pretjerano vodila računa o njihovoj odjeći i zdravlju. U doba kad je doktor Kon išao u gimnaziju porodica je finansijski propala i bila prinuđena da traži pomoć. Stidjeli su se toga i pokušavali da to sakriju od stranih ljudi. Doktor Kon je bio blizak sa jednim bratom, ali je sa sestrama ostajao stalno rezerviran i povučen.

Iako je to za njegovu porodicu bila ogromna žrtva, otišao je na fakultet i izolirao se studijem. Smatrao je da ne može sebi dozvoliti da se sastaje sa djevojkama. U školi je osjetio aktivni antisemitizam, koji je potvrdio njegovo gledište da je svijet opasno mjesto. Bojao se gladi i poniženja. Izgrađivanje sopstvene pozicije i njihovo učvršćivanje novcem pretvorilo se u njegov glavni cilj.

Dijagnostičko proučavanje otkrilo je plašljivog, povučenog čovjeka pod krutom kontrolom i odbranom, čija je ličnost slabo integrirana. Bio je duboko inhibiciran, a njegovo osjećanje sopstvenog ja nejasno. Na anksioznost je reagirao fizičkim strahom i psihosomatskim poremećajima.

Bračni odnosi i ispunjenje bračnih uloga

Konovi su se upoznali dok je on bio na medicinskom fakultetu. Ona je bila zaposlena i nekoliko godina je radila i u braku, da bi se lakše izdržavali. Jedno drugom privuklo ih je obostrano osjećanje usamljenosti, lišavanja i straha od opasnosti života. Doktor Kon je ušao u brak bez ikakvog ranijeg seksualnog iskustva i sa intenzivnim osjećanjem straha od veneričnih oboljenja. Njegova buduća žena je za njega bila osoba koja će biti majka i sredstvo seksualnog zadovoljenja. Sviđala mu se njena živahnost i nije pretpostavljao da je to, zapravo, anksiozna agresivnost. Nju su privukle njegove intelektualne sposobnosti, blagost i pasivnost. Željela je da pobjegne od svog nesretnog doma, od dominacije majke i zagušljive religiozne atmosfere. Oba roditelja su osjećala vatrenu želju za ekonomskom sigurnošću i domom koji bi bio sigurna luka. Njihov ideal braka bio je snažna, uzajamno zavisna veza, iz koje bi bili isključeni svi uljezi. U okviru ove veze oni su težili da steknu poštovanje i odobravanja društva. Oboje su željeli da svojoj djeci pruže dom i mogućnosti kojih su sami bili lišeni.

Prvi period njihovog bračnog života bio je obilježen aktivnim seksualnim i društvenim životom, kojem je oblik dala uglavnom

gospođa Kon. Doktoru Konu seks je bio potreban da bi olakšao napetost, ali je gospođa Kon počela da osjeća negodovanje što on upotrebljava njeno tijelo. Osjećala se poniženom i to je izazvalo ogorčen konflikt. Nisu željeli da rađaju djecu dok doktor Kon ne učvrsti svoju profesionalnu poziciju. Gospođa Kon je željela djecu kako bi uklonila strah da je sterilna, ali se, također, bojala da će je dijete odvojiti od muža. Odluke je donosila gospođa Kon, koja je šutanje svog muža smatrala odobravanjem.

Za vrijeme vjereništva i prvih godina braka oni su obrazovali savez uzajamne zaštite. Verbalno su dijelili osjećanja i interesiranja. Nakon osnivanja doma, početka njegove profesionalne prakse i dolaska djece, zaokupili su ih problemi djece i zarađivanja novca koji je donosio sigurnost. Emocionalno komuniciranje između roditelja počelo je da se pogoršava; stalno su bili u nekim svađama i polahko su se otuđili jedno od drugog. Pa ipak, na intelektualnom nivou, kompaktnost je bila sačuvana, i na nekim drugim nivoima oni su uzajamno dopunjavali svoje potrebe. Gospođa Kon cijenila je sposobnost svog muža da zarađuje novac; doktor Kon je zavisio od kuharskih i seksualnih usluga gospođe Kon. Oboje su nastojali da u ovakvoj podjeli rada dobro obave posao. Sarađivali su u stjecanju poštovanja i odobravanja društva. Djeca, koja su stvarala sve veću barijeru između roditelja, stekla su, međutim, posebnu važnost. Gospođa Kon se do te mjere brižno vezivala za djecu da je muža potpuno isključila. Uprkos anksioznostima, slabostima i konfliktima između roditelja, postojala je snažna obostrana želja da se stvari poprave. Osnovna potreba da se drže jedno drugog podvlačila je važnost održavanja jedinstva u njihovom braku i porodici. Bio im je potreban tijesni zaštitni porodični krug da bi mogli da se bore protiv osjećanja inferiornosti, odbačenosti i osjetljivosti prema spoljašnjim opasnostima.

Agresivnim pritiskom na muža da joj se pokorava gospođa Kon je veoma doprinijela stvaranju zategnutosti u bračnim odnosima. Kao dokaz pažnje i odanosti prema njoj zahtijevala je samopožrtvovano podređivanje. Bilo joj je potrebno da on jača njenu odbranu protiv anksioznosti, ali njena svemoćna dominacija, njena uskraćivanja i racionalizacije preplavili su i muža i djecu.

Doktor Kon je svoj seksualni nagon izražavao kompulzivno, kako bi dokazao muškost i suzbio tendenciju ka emocionalnoj izoliranosti.

Društvene veze koje su roditelji zajednički održavali snažno su reducirane nekoliko godina poslije pojave Džona u porodici. Svaki od njih, međutim, našao je izvjesnu kompenzaciju u druženju sa osobama istog spola, od kojih su oboje tražili odobravanje i jačanje samopoštovanja. Elementi muškosti u žene i ženskosti u muža našli su izraz u ovim platonskim odnosima van porodice.

Nijednom roditelju nije bilo potpuno jasno kakve su njegove seksualne i bračne uloge. Žena je racionalno kontrolirala seksualne odnose i zadovoljenje koje je pružala mužu, te su se oni pretvorili u način prinuđivanja na pokoravanje. Da bi ga odbila, prekomjerno je uzimala hranu i gojila se. U mašti je povezivala hranu i seks, ponosila se svojim velikim grudima, ali se plašila da bi mogla biti pojedena. Seksualno ponašanje muža smatrala je surovim, životinjskim, bezličnim i grubim. Bilo joj je stalo da dokaže kako njeno tijelo ne samo što nije odvratno već je privlačno i vrijedno ljubavi. Plašila se tjelesnih povreda, a fizička krupnoća je za nju predstavljala simbol moći kojim je mogla zaplašiti muža i djecu.

Doktor Kon se osjećao i kao dječak i kao čovjek. Iza njegove seksualne aktivnosti krili su se strah od seksualne defektnosti i potreba da se suzbiju hipohondrija i uznemirenost zbog smrti. Gundajući se pokoravao zahtjevima svoje žene da bi za uzvrat dobio seksualne usluge.

Izvjesna mjera emocionalnog reciprociteta bila je izražena ravnotežom između ženinih muških težnji ka moći i suštinske ženske pasivnosti muža.

Upkos svemu, spoljašnja harmonija i usklađenost bile su očuvane kao garancija protiv dezorganizacije. Oba roditelja su priznavala svoje dječije osobine i veliku uzajamnu zavisnost, ali je doktor Kon bio zreliji i veći realist od svoje žene. Sлагali su se da među njima postoji osnovno jedinstvo i željeli su da riješe svoje konflikte. Stabilnost njihovih odnosa počivala je na ovoj želji da sarađuju i poboljšavaju porodični život. Težnje ka poboljšanju bile su onemogućene uskoćom njihovih ciljeva i krutošću njihove odbrane protiv anksioznosti. Sredstva za kontrolu konflikta postajala su sve neefikasnija.

Roditeljski odnosi i ispunjenje roditeljskih uloga

Nastojanje ovog para da se prilagodi roditeljskim ulogama bilo je bezuspješno i izvor napetosti za oboje roditelja, naročito za majku. Svaki roditelj se takmičio sa djecom u potrebi za roditeljskom zaštitom. Djetinja zavisnost roditelja otežavala je njihovo bračno prilagođavanje.

Nedostatak jedinstva između njih kao bračnog para prenio se na interakciju između muža i žene kao roditeljskog para. Doktor Kon je bježao svom poslu, ali je inače bio prijateljski raspoložen prema sinu. Između doktora i gospođe Kon nastao je oštar konflikt zbog odgoja djece. Gospođi Kon je prekomjerno bilo stalo da izbjegne greške u odgoju i imala je teškoća u navikavanju djece na disciplinu. Doktor Kon je smatrao da im suviše dozvoljava, da im dopušta da joj se penju na glavu, a onda se zbog toga uzbuđuje i ljuti. Za gospođu Kon su članci o odgoju djece bili uputstva kako će se ponašati kao roditelj.

Ovo je porodica koja u mnogim tačkama odgovara liku savremene porodice o kojoj smo već govorili. I ovdje je uočljivo da problemi, za one koji su zainteresirani pitanjima materijalnog zdravlja, nisu toliko konflikti ove, ili bilo koje druge porodice u našem promjenljivom svijetu, koliko sredstva porodice da ih rješava. Postupna revolucionarna promjena u društvenim oblicima i zaostajanje sposobnosti porodice da se tome prilagodi – što stvara različite stepene neusklađenosti između strukture porodice i šire zajednice – nije sama po sebi psihološki problem. Stvarnost se ne može podvrgnuti psihoanalizi; možemo samo da je tačno definiramo i da djelujemo u skladu s tim. Ali, mi možemo da naučimo da probleme mentalnog zdravlja rješavamo u porodici i kroz porodicu; možemo da utvrdimo osnovne karike koje povezuju individualno i porodično ponašanje. Sistematskim razmatranjem pitanja dijagnoze porodice i dovođenjem u vezu individualnih i porodičnih poremećaja možemo izgraditi program odgoja porodičnog života i program porodične terapije koja bi bila prikladna za probleme porodice našeg doba. U vezi s ovim važno je podržavati roditelje u njihovim naporima da upoznaju pravilnu definiciju stvarnosti njihovog promjenljivog svijeta. Možemo ih osloboditi tereta stida i krivice zbog porodičnih napetosti, koje nisu samo oni stvorili, jer su to i simptomi napetosti modernog života. Na taj način im možemo pomoći da razriješe nesklad između nerealnih porodičnih ideala i stvarnosti postojećeg porodičnog

života i tako im, možda, olakšati prilagođavanje porodičnim ulogama i porodičnim funkcijama. Efikasnije provjeravanje stvarnosti omogućilo bi uklanjanje neodgovarajućih i iskrivljenih percepcija prevladavajuće društvene stvarnosti i stvorilo mogućnosti za bolje korištenje stvarnih mogućnosti da porodica odbije podršku društva; ono bi, također, otvorilo efikasnije puteve za prilaženje unutrašnjim psihološkim problemima porodice. Na ovom drugom nivou javlja se potreba da se razjasni terapijski zadatak boljeg prilagođavanja osoba njihovim ulogama u porodici, zadatak poboljšavanja kvaliteta komplementarnosti porodičnih parova, usklađivanja osoba sa njihovim ulogama u porodici i unapređivanja porodičnog jedinstva. Ovo razjašnjavanje može rezultirati samo ako se dijagnoza postavila na osnovu tretiranja cijele porodice, odgajanja, društvenog liječenja i psihoterapije. Jedino ako radimo sa porodicom možemo se nadati da ćemo odgovoriti na izazov našeg promjenljivog društva.

Ranije se u bračnim odnosima akcenat stavljao na pitanja u vezi sa sigurnošću i opstankom; danas se sve veća važnost pridaje drugarstvu i ljubavi. Ipak, danas imamo mnogo razloga da vjerujemo kako izbor bračnog druga predstavlja stapanje i mnogih drugih motiva: ljubavnog osjećanja, seksa, potrebe koja je redovno usmjerena ka pripadnicima iste ili slične društvene klase, težnje ka sigurnosti, stabilnosti i prestižu. Drugim riječima, kada osoba stupa u brak, ona je i u tom svom zaljubljivanju praktična i realistična. Ljubav nije onako slijepa kako izgleda, jer postoje očekivanja. Naročito je značajna prerusena motivacija traženja bračnog druga. Tako se braku prilazi kao potencijalnom liječenju raznih psihičkih boljki od kojih čovjek eventualno pati. Kad bračni odnos ne ispuni ovih nekoliko isprepletenih ciljeva, reciprocitet partnerstva doživljava slom, javlja se povećan rizik emocionalnog otuđenja ili razdora. Prvobitna očekivanja najčešće nisu ostvarena stvarnim životom u porodici i braku. Nastalo razočarenje akcentira tendencije ka razvodu.

Broj razvoda u današnjem društvu je velik, otprilike jedan razvod na svaka tri ili četiri braka. Veliki broj razvoda roditelja bez djece nema nikakav poseban značaj za razvoj društva i porodice. Mnogo su važniji razvodi koji utječu na sudbinu potomstva. Bračni konflikt je, u ovom slučaju, značajan ne samo za sebe, već i kao dio i sama suština dezintegracionih tendencija u porodičnom životu i kao preteča devijacija emocionalnog razvoja potomstva. Treba priznati činjenicu da, pored brakova koji se završavaju razvodom,

postoje mnogi brakovi u kojima roditelji ostaju zajedno ali su emocionalno otuđeni jedan od drugog. Njih ne veže ljubav, već ekonomske potrebe, dužnosti prema djeci, lična zavisnost, strah od usamljenosti, ili ih, naprosto, veže to što ne mogu otići nigdje drugo. Porodica fizički ostaje na okupu, ali emocionalno roditelji su, ustvari, razvedeni. Ovo su činjenice koje treba najpažljivije ispitati, zbog njihovog efekta na razvoj ličnosti djece i njihovog konačnog utjecaja na razvoj oboljenja ili zdravlja.

Treba znati da je bračni odnos nešto više od zbira ličnosti uključenih u njega; u takvom odnosu sadržana je tendencija da se svaki partner mijenja, što, opet, ponovo utječe na odnos. Odnos predstavlja mnogo više od običnog spoja dvije ličnosti. Novi vid organizacije stvara nove kvalitete. Bračni odnos je cjelina, nova i različita, a i njegova svojstva, iako jedinstvena, zadržavaju specifični dinamični odnos sa elementima koji su se sjedinili u njegovom stvaranju. Ako je naš cilj rehabilitacija mentalnog zdravlja poremećenog bračnog odnosa, onda moramo uzeti u obzir ne samo patološke elemente ponašanja nego i elastične aspekte ličnosti oboje partnera – njihovu preostalu snagu, njihovu sposobnost za realizam, za stjecanje novih znanja i za emocionalnu integraciju. Zato je potrebno sistematski procijeniti sve aspekte bračnog odnosa, njegovu historiju, motiviranost, prošle i sadašnje oblike bračne interakcije. Za poremećaje bračnih odnosa karakteristična su dva značajna elementa:

1. nepostojanje reciprociteta zadovoljenja,
2. konflikt.

Na ove karakteristike utječe nekoliko procesa: poremećaji empatičnog jedinstva i identificiranja, poremećaj komunikacije, neuspjeh sredstava restitucije poslije poremećaja ravnoteže odnosa, i, najzad, slom komplementarnosti, poslije kojeg jedan partner više ne izvlači iz drugog zadovoljenje potreba, podršku ličnog identiteta i jačanje nužne odbrane protiv anksioznosti.

Kod bračnih poremećaja konflikt može biti otvoren ili prikriven, stvaran ili nestvaran, svjestan ili nesvjestan. U naše vrijeme je, svakako, lakše okarakterizirati izrazite patološke bračne odnose nego dati kategorična mjerila za zdrave bračne odnose. Zato je veoma značajno da se napravi obrazac zdravog braka. U takvom braku bi postojao razuman stepen kompatibilnosti na glavnim područjima zajedničkog iskustva – emocionalnom, društvenom, seksualnom, ekonomskom i roditeljskom. U tom slučaju konflikt ne bi bio prevelik, bio bi kontroliran i uglavnom stvaran, a ne

iracionalan. Bilo bi ostvareno empatično toleriranje razlika zasnovano na uzajamnom razumijevanju, jednakosti i tolerantnosti preostalih nezrelih potreba koje bi se mogle javiti u bilo kojeg partnera. Partneri bi dijelili zadovoljstvo, odgovornost i autoritet. Za dobar brak svaki od partnera bi se starao za drugog koliko i za samog sebe. Uzajamno bezrezervno prihvatanje partnera pretvorilo bi postojeće razlike u podsticaj za razvoj odnosa svakog partnera kao individue. Postojala bi relativno velika, pozitivno zasnovana komplementarnost između muža i žene i između majke i oca. Ne bi bilo značajnih tendencija ka izolaciji, dezintegraciji ili regresiji.

Porodični identitet - stabilnost i slom

Da bismo postavili korisne hipoteze, koje će nam pomoći da razumijemo dinamičnu povezanost individualnog i porodičnog ponašanja, potrebno je da izradimo metod za uspostavljanje porodične dijagnoze. Takav metod treba da identificira porodicu kao psihološku cjelinu, da procjenjuje njene psihološke oblike i funkcioniranje mentalnog zdravlja, da predstavlja bazu za klasifikaciju i diferencijaciju dijagnoze tipova porodica i, naravno, da bude sredstvo za utvrđivanje specifičnih odnosa između individualnog i porodičnog ponašanja. U tu svrhu potrebno je obuhvatiti slijedeće kriterije:

1. kriterije za diferencijalnu klasifikaciju tipova porodica, zavisno od njihovih psihosocijalnih oblika i funkcioniranja duševnog zdravlja;
2. kriterije za ocjenjivanje emocionalne integracije pojedinaca sa svojim porodičnim ulogama;
3. kriterije za ocjenjivanje emocionalnih poremećaja porodičnih parova ili grupa od tri osobe;
4. kriterije za poremećaje individualnih članova kod kojih je akcentirana dinamična međuzavisnost mentalnog zdravlja pojedinca i mentalnog zdravlja porodice.

Za ovakav poduhvat potrebno je prikupiti mnogo podataka iz različitih, ali uzajamno povezanih pojava. Oni se odnose na autonomiju individue, njenu emocionalnu integraciju sa porodicom i sposobnost za potrebne porodične i vanporodične uloge, te na utjecaj ostalih članova porodice na stabilnost individue, i, najzad, na psihološki identitet i moralne stavove porodice kao i njenu spoljašnju prilagođenost zajednici.

U ovakvom poduhvatu dimenzije dijagnostičkog razmišljanja obuhvataju tri uzajamno povezana procesa:

1. šta se dešava u individui;
2. šta se dešava između individue i ostalih za nju značajnih članova porodice;
3. psihosocijalne oblike porodice kao cjeline.

Da bi se ovi mnogostruki procesi mogli obuhvatiti jedinstvenim teorijskim okvirom koji se sastoji od grupe ključnih koncepcija, potrebno je naći sredstva za identifikaciju cjeline i dijelova te odnosa dijelova sa cjelinom. Vodeće koncepcije koje čine taj jedinstven teorijski okvir su:

1. psihološki identitet;
2. stabilnost ponašanja kao:
 - a) kontinuitet identiteta u vremenu,
 - b) kontrola konflikta,
 - c) sposobnost za promjenu.

Nijedna koncepcija se ne može posmatrati odvojeno od njenih odnosa sa ostalim koncepcijama.

Identitet

Svaka ljudska cjelina – individua, par povezanih osoba ili grupa, imaju jedinstven psihički lik, identitet. Identitet nije statičan; razvija se i mijenja, jer predstavlja spoj elemenata starog i novog, dubokog i površnog iskustva. Psihološki identitet znači shvatanje sopstvene ličnosti, koje je izraženo u težnjama, ciljevima, očekivanjima i gledištima osobe ili grupe osoba. To je psihičko težište – ono znači *ja i mene*, ili *mi i nas*, jedinstvenost psihičkih predstava o sebi, na kojima se zasniva čitavo interpersonalno iskustvo. Odgovor na pitanja: *Ko ste vi? Šta mislite o sebi?*, često je nejasan, oprezan i uvjetovan unutrašnjom predstavom osobe o onima koji postavljaju pitanje. U tom odgovoru ogleda se primarna povezanost sopstvenog sa porodičnim identitetom. Također, odgovor na ovo pitanje zavisi od dubine oštećenja ličnosti odrasle osobe. Kod emocionalno nezrelih odraslih osoba pojam o sebi ili identitet je protivrječan, fragmentaran i konfuzan.

Psihološki identitet porodičnog para, kao što su majka i dijete, ili muž i žena, i psihološki identitet porodice kao integralne jedinice određuju vrijednosti i oblik ideala porodice, određuju autoritet, seksualnu diferencijaciju, podjelu rada i stavove u podizanju djece. U nekim porodicama interakcija članova u

njihovim različitim porodičnim ulogama više naglašava tendencije ka istovjetnosti od tendencija ka različitosti, i obratno. U nesređenim porodicama razlike mogu biti toliko velike da stvaraju barijeru koja kritično oštećuje izgrađivanje identiteta.

Stabilnost

Stabilnost znači organiziranje i način ponašanja u akciji.

Stabilnost kao kontinuitet u vremenu znači sposobnost da se održi istovjetnost ili vremenski kontinuitet osobe ili grupe osoba. To je održavanje integriteta i kontinuiteta identiteta pod pritiskom promjenljivih životnih uvjeta. Ova ravnoteža se održava koordiniranjem funkcioniranja mnogostrukih mentalnih procesa (percepcije, pamćenja, asociranja, anksioznosti, konflikata i kontroliranja emocija) preko specifične tehnike savladavanja i specifičnih odbrambenih sredstava

Stabilnost kao kontrola konflikta

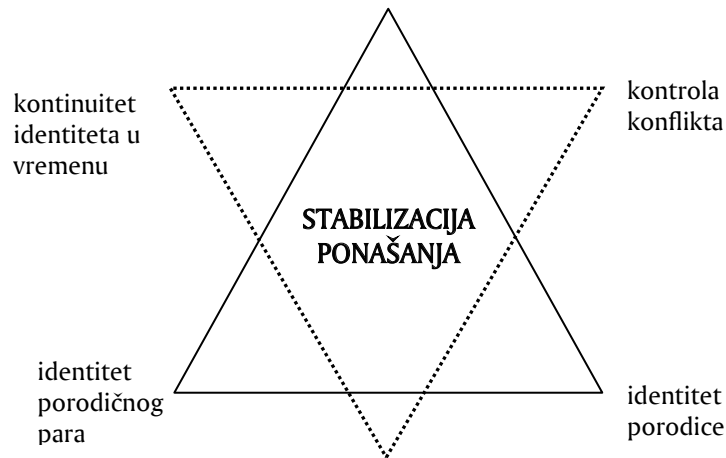
Kontrola konflikta je specijalna, značajna dimenzija stabilnosti za odnose između individue i porodice. Anksioznost i nekontrolirani simptomi u individui izazivaju neuspjeh u prilagođavanju i mentalno oboljenje. Da bi se to izbjeglo, posebno je važna sposobnost da se postigne oblik komplementarnosti porodičnih uloga, a koja se manifestira kao:

- a) *pozitivna* – postoji kad članovi porodice osjećaju da uzajamne potrebe ispunjavaju na način koji unapređuje emocionalni napredak njihovih odnosa i njih samih,
- b) *negativna* – neutralizira destruktivne posljedice konflikta i anksioznosti te podstiče negativni emocionalni uzrast.

Porodični konflikt može da gurne individuu u stanje emocionalne dekompenzacije, odnosno, može astronomski utjecati na ishod individualnih konflikata. Tako se u individui javlja tendencija ka dezintegraciji, regresiji, prekidu komuniciranja i emocionalnom otuđenju. Razlikujemo dobroćudni i maligni konflikt u porodičnim odnosima. Dobroćudni oblici stimuliraju emocionalni uzrast, a maligni mogu da izazovu slom u individualnom prilagođavanju.

Stabilnost kao sposobnost za promjenu

INDIVIDUALNI IDENTITET



*Sposobnost za promjenu, uzrast i dalji razvoj;
prilagodljivost i komplementarnost odnosa uloga*

Hronološki faktor

Problem dinamične uzajamne povezanosti individue i porodice možemo razmatrati kroz tri faze:

- djetinjstvo,
- doba puberteta,
- zrelo doba.

U svakoj od ovih faza oblik odnosa između individue i porodice je različit. Za dijete su glavni problemi prilagođavanja sadržani u porodičnom okviru: dijete – majka, dijete – otac, dijete – ostala djeca. Za dijete u pubertetu problem je u prilagođavanju široj zajednici. Za zrelog čovjeka glavni problemi prilagođavanja sadržani su u odnosima: muž – žena, otac – majka, roditelj – dijete. Odrasla, hronološki zrela osoba često je nepotpuno razvijena, bez obzira na njene fizičke dimenzije. Njeno ponašanje u stvarnosti često nije u skladu sa starošću; njeno sazrijevanje je nepravilno; njena moć izbora je ograničena, a zavisnost od sredine je još uvijek kritična. Ovakve osobe, koje su uhvaćene u zamku ograničenih i stereotipnih uloga, psihoterapeuti veoma teško liječe. Iz prakse je poznato da poslije razvoda često jedan od partnera doživi slom, što je rezultat gubitka emocionalne podrške bračnog druga.

Slom

Doba puberteta je prijelazna faza razvoja, u kojoj je pojačana podložnost slomu. Kada individua dostigne zrelo doba, sklopi brak i stvori novu porodicu, ona može da zadrži stari i poznati oblik porodice, ali i, defanzivno, može pobjeći u radikalno različit oblik. Zavisno od slučaja, novi odnosi individui mogu dati novu zaštitu protiv mentalnog oboljenja, ili mogu pogoršati njenu tendenciju ka mentalnom oboljenju. To je kružni proces. Mentalno oboljenje ograničeno samo na jednog člana porodice rijetko se javlja. Najčešće je slučaj da postoji više nosilaca oboljenja (šizofrenija, depresija i dr.). Tako, naprimjer, homoseksualno ponašanje je uvijek povezano sa vlastoljubivom, sebičnom majkom i povučenim, nepristupačnim ocem. U drugom slučaju, agresivan otac i majka - lutka koja ga slijedi i čije su glavne brige izgled i društveni status - oblikuju individuu koja može imati visoke predispozicije za kriminal, neurotičnost, histeričnost, i slično. Problem je u tome što djeca bivaju uhvaćena u vrtlog roditeljskog konflikta i prilagođavaju se porodičnim ulogama koje od njih traže izobličeni roditeljski odnosi. Ono što treba da zabrinjava jeste povećan broj emocionalno bolesnih porodica. Današnja savremena porodica svoj identitet pronalazi u materijalnoj sigurnosti, trošenju, agresivnom gospodarenju, borbi za prestiž i društvenom veličanju po svaku cijenu.

Još početkom XX stoljeća E. Key je pisala: „*Najjači konstruktivni momenat u odgoju čovjeka jest odlučan, miran poredak u domu, njegov mir i ljepota. Srdačnost, rad, prirodnost u domu razvijaju dobrotu, volju za radom i jednostavnost kod djeteta.*“

LITERATURA

- Ćatić, R. (1997): *Slika o sebi djece potpunih i nepotpunih porodica*, Tešanj
- Ekermen, N. (1966): *Psihodinamika porodičnog života*, Grafički zavod, Titograd
- Forward, Susan (2002): *Otrovni roditelji: prevladavanje njihovog bolnog nasljedstva i spašavanje vlastitog života*, Bios, Zagreb
- Gati, G.: *Katehetska zadaća obitelji u savremenoj crkvi*, Selezijanski provincijat

- Golubović, Z. (1971): *Porodica kao ljudska zajednica*, Naprijed, Zagreb
- Mladenović, M. (1963): *Porodica i porodični odnosi*, Rad, Beograd
- Pašalić-Kreso, A. (2004): *Koordinate obiteljskog odgoja*, Jež, Sarajevo

DISTURBANCE OF THE FAMILY PSYCHODYNAMICS AND COHESION

Summary

The changes in the life as a whole have brought important changes in the family life.

Most important moments differing an ancient and a new family are: different and entirely new status of the woman – mother, decreasing the family size, decreasing the number of relatives (who live under same roof), less work in the household, increased number of employed women, increased number of the divorces, an altered role of the school, big recreation possibilities, big mobility of a family.

From these numerous moments it can be easily perceived that the family experienced a revolutionary transformation.

A fast life tempo enables to the children early getting many experiences, so the parents can not understand them any more.

Key words: family, family psychodynamics, family cohesion

Prof. dr. sc. Salih Jalimam

VJERSKE RASPRAVE U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

(Do sredine XIII vijeka)

Sažetak

U tekstu koji slijedi nastoje se, prema relevantnim historijskim izvorima i mišljenjima u literaturi, ustanoviti neki aspekti mišljenja u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, prije svih dijaloga među pojedinim vjerama (bogomilstvo i katoličanstvo). Istraživanja su orijentirana prema primarnim historijskim izvorima XIII vijeka u kojima se nalazi i potvrda teze da se u srednjovjekovnoj Bosni, pored ostalog, razvija svojevrsan tip dijaloga kroz koji se prepoznaju i mnogi i razni aspekti društvenog, političkog, vjerskog i kulturnog života. Bez većih pretenzija, ovaj rad ide za tim da ukaže na primjere drugačijeg vjerskog života srednjovjekovnog bosanskog društva.

* * *

Među brojnim pitanjima i problemima koji su evidentirani u dugoj historiji srednjeg vijeka, čija su proučavanja složena i slojevita, sigurno je da odnos među vjerama istoka i zapada, napose, unutar vjere i vjerskih pokreta, zahtijeva posebnu pažnju, decidnu interpretaciju, ali i svrsishodan istraživački zahvat.¹ U literaturi se pretpostavlja da između vjera postoji složena veza, uspostavljena, između ostalog, i putem srednjovjekovnih rasprava ili dijaloga, kroz upoznavanje, konfrontaciju i tumačenje, formirana kroz slojevit odnos, što je, nažalost, malobrojnim historijskim izvorima teško provjeriti.² Uglavnom, sve se to tumači nizom

¹ Jacques Le Goff, 1988, 166-168. Georges Duby, 1987, 152-153. Metodološke probleme uporedi u: Jacques Le Goff, 1982, 169-182.

² Brenda Bolton, 1988, 12-13.

hipoteza i pretpostavki, nepotvrđenih teza, ponekad se komparacijom stiže do nekog cilja, da se pokuša i na primjeru srednjovjekovne Bosne krenuti prema jednom drugom srednjem vijeku.³

Nastojanja da se, suprotstavljajući se tradicionalnoj historiografiji, koja je uglavnom i jedino jednostrano usmjerenje na bilježenje *zbivanja*, i to prije svega političkog i ekonomskog dešavanja u srednjem vijeku, historijski metod historičara u pomanjkanju historijskih izvora nastoji metodom interpretacije proširiti dijapazon dešavajućeg te će *zbivanje* oplemeniti dešavanje unutar društva kroz istraživanje duhovnih kretanja.⁴ To se posebno odnosi na pitanja vjerskih i crkvenih odnosa u srednjem vijeku, posebno poslije XI vijeka, kada historijski izvori bilježe nagle promjene u društvu, što sigurno ima svoj odraz i na promjene stava prema vjeri i crkvi.⁵ Tehnički i ekonomski razvoj, u svom naglom tempu, počinje oko 1000. godine i učvršćuje se kvantitativno u XII vijeku kroz oživljavanje velike trgovine, procvat gradova, obezbjeđenje napretka u zemljoradnji i evidentiran demografski razvoj.⁶

Evidentne promjene u društvenom razvoju primjetljive su i u odnosu među vjerama, gdje se u XII vijeku, kao i u narednim vremenima, već prakticira dijalog u pisanoj formi (*disputio*), razgovor ili rasprava kao teorijski diskurs, ali i način praktičnog djelovanja.⁷ U ovom slučaju, u duhu grčke foneme, dijalog se označava kao razgovor udvoje.⁸ Riječ je, ipak, o literarnom značenju ovog toposa, bilo da je riječ o teoretskom (filozofskom) ili njegovoj praktičnoj (historijskoj) dimenziji, ali treba znati da je uvijek (do kraja XIV vijeka) zadržao osnovni i izvorni smisao, da se, pored ostalog, tu radi o izmjeni riječi i misli među neistomišljenicima. U srednjovjekovnom društvu vodi se dijalog u prostoru vjere, među vjerama, a za historičare srednjega vijeka posebno je naglasivo i dragocjeno da je tu moguće naći i dio

³ Maurice Borrmans, 1984, 30-35. Jacques Le Goff, 1987, 127. Jacques Le Goff, 1997, 112.

⁴ Jacques Le Goff, 1982, 62-63.

⁵ Brenda Bolton, 1988, 66-67.

⁶ Jacques Le Goff, 1988, 111-113.

⁷ Preuzeto mišljenje iz: Jacques Le Goff, 1982, 38-39.

⁸ Jacques Le Goff, 1982, 39.

duhovnog bogatstva i historijske građe, jer je vjera najprije milost, dar, efuzija Duha Svetoga i susret s Bogom.⁹

Svaki dijalog o vjeri, bez obzira da li se radi o vjernicima ili nekim drugim, mora voditi računa o milosti i priznati posvemašnju čovječju ovisnost o Bogu. Vjerniku je u dužnosti prihvatiti svu objavu, i to onako kako je tumači crkveno učiteljstvo. Prema Tomi Akvinskom, svako naučavanje ili pisanje u suprotnosti s Objavom, službenim ili vrhovnim naučavanjem Crkve, znači herezu.¹⁰

Potrebno je naglasiti da se, poštujući naslov teme, u obradi teze ipak moraju prihvatiti i određene distinkcije, posebno zbog toga što će se na narednim stranicama uglavnom naglašavati problemi za koje se, u koncepcijskom smislu, u historijskim izvorima mogu prepoznati smisljena rješenja.¹¹ Radi se o stanovitom historijskom uklonu da se iskustvom iz prve polovine XIII vijeka definiraju tematski okviri koji su odredili neke dimenzije djelovanja među vjerama u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Ako se, naime, načelna parcijalnost, perspektivnost, subjektivnost, relativnost i konstruktivnost historije i historiografije srednjeg vijeka prihvate kao činjenica i smatraju solidnim polaznim tačkama pri kritičkom određivanju dijela srednjovjekovne bosanske prošlosti, onda se stanovita rješenja mogu naći i u konstruktivističkom, interpretativnom metodi koji će se primjenjivati tokom cijelog ovog teksta.¹²

Za prvi period historije vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni, do sredine XIII vijeka, evidentirano je nekoliko važnih i ključnih historijskih izvora, od kojih svaki ponaosob, ali i zajednički, ukazuju na nekoliko bitnih činjenica, o kojima se u historijskoj literaturi i parcijalno pisalo. Prije svega, radi se o važnoj potvrdi o direktnim i nedvosmislenim vezama i odnosima bosanskih bogomila i zapadnoevropskih heretika, posebno zbog toga što se u dijelu historijske literature ovaj problem još uvijek smatra otvorenim.¹³ Naime, na postojanje evidentnih veza, dodira i konteksta između gornjoitalijanskih heretika (iz Lombardije), bugarskih bogomila i bosanskih heretika ukazuje veći broj

⁹ Walter Beltz, 1984, 196-197.

¹⁰ Augustin Franzen, 1983, 96.

¹¹ Jacques Le Goff, 1997, 176-179.

¹² Jacques Le Goff, 1997, 179.

¹³ Uporedi pokušaj: Salih Jalimam, 1998, 19-20.

činjenica u nekoliko protivheretičkih rukopisa i kontroverzističkih priručnika, koji sadrže ubicirane potvrde, posebno u XIII vijeku.¹⁴

Taksativno, pisci i djela kontroverzističkih priručnika su: Eberardo, učeni gramatik, i njegovo djelo “Liber antihaeresis”, Ermenegildo i “Opusculum contra haereticos, qui dicuntet mundum istum et omnia visibilia non esse deo facte, sed a diabolo”, zatim Alanus ab Insulis i “Summa”, Anonim iz Lombardije, Duran de Husce, Salvo Burci, Grgur iz Firenze, Stjepan od Belleville, Eckbert i “Sermones adversus Catharos”.¹⁵ Zajedničko za skoro sve spomenute priručnike jeste da su u njima zabilježeni samo dijelovi heretičkog učenja, često u formi pjesme, govora ili blage negacije tog i takvog mišljenja. Tek instaliranjem dominikanskog prosjačkog reda tip i oblik djelovanja protiv hereze i heretika dobija smisleniji oblik i značaj, u čemu se apostrofiraju slijedeći dominikanci: Bonacursus iz Milana, Moneta iz Cremona, Raynerii Sacchoni, čija pisma i rukopisna ostavština oblikuju cijelu školu mišljenja vezanu za heretičke pokrete.¹⁶

Vrijednost antiheretičkih priručnika i kontroverzističke literature je u tome što se kroz formu i oblik negacije heretičkog pokreta razvija poseban i neobičan dijalog među vjerskim pogledima, te se i kroz takvu dijalošku formu u XIII vijeku identificira hereza, kao i njena teološka misao. Takav oblik i tip djelovanja nije mimoišao ni srednjovjekovnu Bosnu, gdje se u vremenskom intervalu od 1203. do 1250. godine na vjerskom polju dešava mnogo toga zanimljivog.

Krajem XII vijeka dukljanski knez Vukan pismom je obavijestio papu Inocenta III o novonastalim vjerskim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni, optužujući bosanskog bana Kulina da je, zajedno s porodicom i deset hiljada ljudi, prihvatio herezu.¹⁷ U istom pismu naglašava se da ban Kulin heretike cijeni više od katolika i zove ih “autonomasice christianos”.¹⁸ Ovim procesom otvara se dvosmjerna aktivnost rimske kurije, praktična i teorijska, što će, s malim prekidima, trajati sve do političkog sloma srednjovjekovne Bosne, 1463. godine. Treba znati da se u dijelu evropskih zemalja javlja hereza, te je papa Inocent III 1201. godine

¹⁴ Salih Jalimam, 1998, 20.

¹⁵ Salih Jalimam, 1988, 56-62.

¹⁶ Salih Jalimam, 1988, 60-62.

¹⁷ Salih Jalimam, 1997, 24.

¹⁸ Salih Jalimam, 1997, 24.

odobrio pravila Poniznika katoličkih (“Humilisti Catholici”), tj. obraćenih patarena iz Milana, odobravajući tako mnoge njihove običaje nepoznate starim katoličkim redovima.¹⁹ Prvi trag dijaloga u srednjovjekovnoj Bosni, prema prethodno spomenutom, najplastičnije se prepoznaje u Bilinopoljskoj izjavi od 8. aprila 1203. godine, kojim bosanski heretici ispovijedaju, odnosno priznaju svoju krivicu prema Katoličkoj crkvi i u prvom licu, kao u formi dijaloga, drugoj strani kazuju o svom vjeroučenju. Posebno je interesantno da je tekst pisan u duhu ispovijedi (Confessio), te se u kaznenom smislu ne preporučuje nikakva represivna mjera, čak desetak godina prije Četvrtog lateranskog koncila, kada je ispovijest postala oblagatna za sve katolike.²⁰

U historijskoj literaturi ovaj dokument nije dobio potpunu interpretaciju. Mišljenja se kreću od toga da je “družba bosanskih krstjana bila službeno priznata od strane katoličke Crkve”,²¹ do toga da se time može naći temeljna potvrda dualističkog učenja bosanskih heretika.²² Insistiranje na tvrdnji “in primus abrenuntiamus schismati”²³, kao i da će živjeti “prema ustanovama, obavezujući se za sve koji su od naše družbe, za samostane naše sa posjedima i svim stvarima, ako ponovo u neko vrijeme budemo slijedili heretičko krivovjerje”²⁴, obimni su i zahtjevni prerogativi, dovoljni dokazi, važni za potvrdu osnovne teze ovog teksta, da se, pored ostalog, vodio i dijalog prema svim obrascima srednjeg vijeka.

Bosanski heretici obavezali su se da ubuduće neće primati nekog oženjenog ili neku udatu, osim ako se oboje jednako ne obrate, uz obostranu saglasnost i obećanje tjelesnog uzdržavanja. Bog je stvoritelj svega i rimska Crkva majka je svih; zatim, imat će u svim mjestima gdje braća žive crkve s oltarima i križevima i tu će moliti crkvene časove danju i noću; čitat će knjige Sv. pisma, Starog i Novog zavjeta, kao što se to čini u Katoličkoj crkvi.²⁵

Dalje se navodi da će u svakom mjestu imati svećenika, koji će služiti svetu misu najmanje nedjeljno i blagdanom, ispovijedati i pokoru zadavati, na velike će crkvene blagdane, najmanje sedam

¹⁹ Dr. O. Dominik Mandić, 1962, 136.

²⁰ Salih Jalimam, 1997, 25.

²¹ Dominik Madić, 1962, 138.

²² Salih Jalimam, 1999, 41-42.

²³ Franjo Šanek, 1975, 60-61.

²⁴ Salih Jalimam, 1997, 25.

²⁵ Salih Jalimam, 1997, 25.

puta godišnje, pričestiti; crkvene poste će postiti; usto, u one dane koje su njihovi stari pametno odredili, svetkovat će se svetkovine svih svetih, koje su sveti oci ustanovili. Ubuduće, neće sa znanjem primati nikakve maniheje ili druge heretike da stanuju zajedno s njima, odijela će im biti zatvorena, nebojena do pete. Kada im umre starješina redovničke kuće (magister), uz savjet bogobojažne braće izabrat će *dida*, kojeg treba da potvrdi papa.²⁶

Treba znati da je katolička crkva do sredine XIII vijeka prolazila kroz fazu upoznavanja i sticanja iskustva o hereticima i njihovim pokretima. Često je njihova slika nerealna, iskrivljena, nedokumentirana, a reakcija, inercijom, neobično snažna. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi Katolička crkva će u prvoj polovini XIII vijeka djelovati kroz dvije važne, karakteristične faze. U prvoj šalje svoje najznačajnije djelatnike i najobrazovanije svećenike (kardinal Ivan Casamaris, legat Akoncije, kardinal Jakov Pecoraria, dominikanac Johanes Wildeshauzen, biskup Ponse) i u pismenoj formi vodi dijalog sa hereticima. *Confessio "Christianorum Bosnensium"* u dobrom dijelu oslikava heretičku atmosferu, priznaje postojanje institucija koje su bile van Katoličke crkve i u jednom važnom su kraku na putu prema zajednici bosanskih bogomila.²⁷

U drugoj fazi, koja ponekad prati prvu, pripremaju se križarski ratovi i progone heretici, pripremaju i uspostavljaju inkvizicijski sudovi, uz evidentan napor susjednih država, prije svih mađarske kraljevine, te je vrlo teško tu ustanoviti što su političke težnje, ili zahtjevi Katoličke crkve.

Sredinom XIII vijeka nastao je negdje u srednjovjekovnoj Bosni izuzetan rukopis: *Omnia puncta principalia et auctoritates extractae de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*²⁸ (*Dijalog između rimskog kršćanina i patarena bosanskog*). Radi se o nedovoljno iskorištenom rukopisu u historijskoj literaturi o crkvenim i vjerskim odnosima u srednjovjekovnoj Bosni, a oko čije suštine i podataka koje daje traju dugotrajne rasprave i sporovi.²⁹ Historijski, teško je decidno utvrditi vrijeme kada nastaje, ali se pretpostavlja da je krajnja

²⁶ Salih Jalimam, 1997, 25.

²⁷ Salih Jalimam, 1999, 113-115.

²⁸ Franjo Šanjek, 1993, 164-166.

²⁹ Franjo Rački, 1869, 92.

granica 1250. godina, znači vrijeme žestokog spora među vjerama u srednjem vijeku.

Većina autora slaže se da je nastao negdje u srednjovjekovnoj Bosni, čak i od domaćeg autora³⁰, čime se i u formalnom i u suštinskom pogledu oslanja na mnogobrojne kontroverzističke priručnike i protivheretičke rukopise iz prve polovine XIII vijeka, ali ga forma dijaloga i rasprave izdvaja iz takvog tipa srednjovjekovnog stvaralaštva.

Treba znati da *Dijalog između rimskog kršćanina i patarena bosanskog* nastaje u vremenu u kojem se zapadnokršćansko društvo zatvara samo od sebe, čak je i kolonizirano od naprednijih civilizacija Bizantije i islama, te se baca u osvajanje svijeta, od Skandinavije do Svete zemlje.³¹ Ovim priručnikom, istovremeno, u unutrašnjem biću zapadnoevropskog čovjeka otvara se jedan novi oblik postavljanja problema, kroz front svijesti i savjesti, ali i kroz dijalošku formu razlažu se osnovni problemi vjere i čovjeka. Evidentno je da su autori, ili autor, dobro poznavali društvena, vjerska i religijska kretanja u srednjovjekovnoj Bosni, čime se smatra i prvorazrednim historijskim izvorom, koji donekle pomaže u identificiranju odnosa u društvu, ali i veze i dodira među vjerama u srednjovjekovnoj Bosni.

Bosanski patareni u vrijeme nastanka *Dijaloga između rimskog kršćanina i patarena bosanskog*, prema svim pretpostavkama, nisu mogli velikim srednjovjekovnim crkvama suprotstaviti vlast i silu, već su, prije svega, insistirali na moralnodidaktičkim pretpostavkama i nalogima, osporavajući Katoličkoj crkvi pravo na ekskomunikaciju i suprotstavljajući se pripremljenim križarskim ratovima i progonima, onim što piše u Svetom pismu, kroz stav Isusa Krista i apostola, i u njihovim riječima koje sugeriraju kako je neizbježno da svako ko živi kršćanskim i duhovnim životom bude progonjen ("Blago progonjenim zbog pravednosti, jer je njihovo Kraljevstvo nebesko").³² Nepoznati autor stavlja rimskom kršćaninu navod kojim dopušta bosanskom patarenu da traži: "Možeš li navesti u Novom zavjetu da je Krist ili neki svetitelj ubio nekog"³³, te

³⁰ Dominik Mandić pretpostavlja da je autor neki nepoznati dominikanac, a Franjo Šanjek tvrdi da je to Pavle Dalmatinac.

³¹ Jacques Le Goff, 1997, 224-225.

³² Matej, 5, 10.

³³ Franjo Rački, 1869, 118.

bosanski pataren odgovara tvrdnjom: “Od iskona bilo je da zli spaljuju i progone dobre, a ne obrnuto”.³⁴

Zanimljivo je da bosanski pataren pokazuje izuzetno poznavanje Svetog pisma, nizom navoda i kategoričnih tvrdnji koje često opravdavaju mnoge navode. Tako, u dijelu koji govori o uzdržavanju od zla i nasilja poziva se na izjavu Isusa Krista u Evanđelju po Mateju: “Vrati mač svoj u korice, jer svi koji se mača hvataju od mača ginu.”³⁵ Zanimljiv je dio u kojem se traži opraštanje umjesto kažnjavanja³⁶, kao i gdje se traži da se duše spašavaju, a ne gube.³⁷ Interesantno je istaknuti čest alegorijski govor koji prati cijeli dijalog, kao i visok stepen dijaloške rasprave u kojoj se ističe i lukavstvo, obimno poznavanje Svetog pisma, teološkog učenja bosanskih patarena, kao i izuzetan stepen teološke rasprave, što vrlo često zahtijeva i traži temeljno i potpunije komentiranje. Primjera ima dovoljno, a ovom prilikom spomenimo da u drugom poglavlju, “O nasljednicima svetog Petra”, anonimni rimski kršćanin osporava razloge bosanskog patarena zbog kojih se odijelio od prave, Kristove crkve, i pobjegao u bosanska brda, ili u Lombardiju. Jednakim govorom, u šestom poglavlju, prigovara bosanskom patarenu da živi “in stabulo inter frascas in silvis at in montibus in modum lupi et bestie silvestris”.³⁸ Aludira se, alegorijskim govorom, i na neobičan život bosanskih patarena i u primjeru kad se raspravlja o nasljednicima sv. Petra: “Vos scisi fustis a nobis et fugistis ad montes nec/vel/ lombardie nec vel bosne. Vide ergo: ibi esse in civitatibus fidei ubi sunt episcopi et sapientes, quod de te, stante inter frascas per montes et silvas alci non potest.”³⁹

Prema izjavi bosanskog patarena, rimski papa Silvester je do čina liječenja cara Konstantina ubijenom kamilom bio njegov učenjak (“doctor noster”).⁴⁰ Prema ponuđenim činjenicama, teško je identificirati grijeh pape Silvestra, ali, prema podacima kojim ga rimski kršćanin brani, Rimljani su prevarom promijenili vjeru, te priču o kamili i nemogućem lijeku žigošu kao veliku laž. Rimski kršćanin, očigledno, prihvata zapadnjačku legendu o krštenju cara

³⁴ Franjo Rački, 1869, 119.

³⁵ Matej, 26, 52.

³⁶ Ivan, 8, 5-12.

³⁷ Matej, 6, 14-15.

³⁸ Franjo Rački, 1869, 129.

³⁹ Franjo Rački, 1869, 113.

⁴⁰ Franjo Rački, 1869, 113.

Konstantina u Rimu i iscjeljenju zahvaljujući krštenju (“ex virtute baptismi christi miraculose fuit sanatus”).⁴¹ U *Dijalogu između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* nalazi se i priča o tome kako Rimljani imaju baptisterij kao uspomenu na krštenje cara Konstantina, a u njoj je zabilježena i žaoka: “Njima treba prije vjerovati kod kojih se to desilo, nego tebi što boravi među grmljem.”⁴²

Značenja biskupa i svećenika u Crkvi dokazuju se Pavlovim riječima Titu: “Zato sam te i ostavio na Kreti da upotpuniš što nedostaje i da po svim gradovima ostaviš starješine.”⁴³ Potom, zajedljivo dobacuje svom protivniku: “Pogledaj, dakle, vjera je u gradovima gdje su biskupi i učeni ljudi, što se za tebe, koji stanuješ u šipražju po brdima i šumama, očito ne može reći.”⁴⁴ Rimski kršćanin u daljem slijedu izjavljuje da bosanski patareni i njihova crkva ne posjeduju vjeru u Isusa Krista, jer nema znakova po kojima bi se mogla prepoznati prava vjera, tj. vjera koju su apostoli predali svim narodima, koju su ovi primili i zadržali. Svoju postavku argumentira na slijedeći način: “Ne može se tvrditi da svi narodi žive u Bosni. Cijelom svijetu je jasno da su Bosanci, koji su vas primili, u vama primili otpatke o kojim apostol Pavao u Prvoj poslanici Timoteju izjavljuje slijedeće: 'Duh izričito veli da će u posljednja vremena neki otpasti od vjere i pristati uz prijevarne duhove i đavolske nauke.' (1 Tim, 4, 1) Ovaj se tekst, ako se ispravno protumači, odnosi na vas.”⁴⁵

U tumačenju mnogih dijelova iz *Dijaloga između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* moguće je da se prepoznaju i korijeni i značenja bogomilstva. Tako se uočavaju velike promjene u patarenskom pogledu na svijet i na historiju, ali je očigledan jaz između ograničenog domašaja i univerzalnih pretenzija bosanskih patarena. Za raspravu je ranije naznačen stav da “svi narodi žive u Bosni”, kao i ono što je u Prvoj poslanici Timotejevoj naglašeno: “(...) koji zabranjuju ženidbu i (naređuju) uzdržavanje od jela koja Bog stvori da ih vjernici - oni što potpuno upознаše istinu - uzimaju sa zahvalnošću”.⁴⁶

⁴¹ Franjo Rački, 1869, 113.

⁴² Franjo Rački, 1869, 113.

⁴³ Tit, 1, 5.

⁴⁴ Franjo Rački, 1869, 118.

⁴⁵ Franjo Rački, 1869, 118.

⁴⁶ Franjo Rački, 1869, 119.

U *Dijalogu između rimskog kršćanina i bosanskog patarena*, pod rednim brojem 10, piše: “Crkva ili križevi, ili slika ne smije se štovati, kao što činite vi. Nama se čini da vi (katolici) po primjeru pogana gradite tvarne crkve.”⁴⁷ U nešto ranijem poglavlju, broj sedam, piše: “Bog pravi nije stvorio ono što će biti uništeno, a vidljive stvari će biti uništene, radi toga nisu stvorene od Boga nego od đavola.”⁴⁸ Ili: “Đavo je bez počela i stvoritelj svega vidljivog.”

Među zanimljivostima ovog dokumenta, pored dijelova historijske i teološke naravi, ima i riječi o praktičnim iskustvima, koja radikalno problematiziraju aktivnosti bosanskih patarena. Na direktno pitanje rimskog kršćanina: “Opirete li se onome ko zlo čini ili dopuštate da se zlo čini?”, bosanski pataren odgovara, suprotno od preovladavajućeg mišljenja u dijelu historijske literature: “Opiremo se!”, što bitno mijenja sliku heretičke Bosne iz sredine XIII vijeka.

Izvrjava se ruglu i tumačenje bosanskog patarena u vezi s jednim mjestom iz poslanice Timoteju: “A svi koji pobožno hoće da žive u Kristu Isusu, biće gonjeni.” Rimski kršćanin ga ironično pita: kada nekog grješnika progone, da li smatraju za sebe da su od ploti, a onaj da je rođen od Duha Svetoga i da se zbog toga može nazvati krštenim. Bosanski pataren odgovara: “Ne gonimo pravednog već grješnog zbog njegove krivice.”⁴⁹ To je, ustvari, aluzija bosanskog patarena na poslanicu Galatima, gdje se suprotstavljaju *rođen po tijelu* i *rođen po duhu*: “No kako onda onaj što se rodi po tijelu gonjaše duhovnog tako i sada.”⁵⁰

Bosanski pataren je jedno mjesto iz Poslanice Efešanima (“Jer naš rat nije s krvlju i s tijelom, nego s poglavarima i vlastima, i s upraviteljima tame ovog svijeta, a duhovima pakosti ispod neba”⁵¹), koje se moglo tumačiti i kao borba protiv svjetovnih vlasti, tumačio kao da se odnosi na borbu između duha i ploti, za što će ga rimski kršćanin ispraviti, objašnjavajući da to znači: borba ne za odbranu tjelesnih stvari, već za odbranu duhovnih.⁵² Ipak, identificirani historijski izvori u srednjovjekovnoj Bosni nisu u mogućnosti potvrditi suprotstavljanje bosanskih patarena

⁴⁷ Franjo Rački, 1869, 120.

⁴⁸ Franjo Rački, 1869, 120.

⁴⁹ Galatima, 4, 22-23, 29, 30-31.

⁵⁰ Franjo Rački, 1869, 119.

⁵¹ Efescima, 6, 12.

⁵² Franjo Rački, 1869, 118.

svjetovnim vlastima, osim u vezi s pitanjem osude *prava mača* (“iustitio sanguinis”) svjetovnih gospodara, te u odbacivanju duhovnih i tjelesnih kazni, odnosno propovijedanju da niko ne može biti pogubljen ili ekskomuniciran.

Prema podacima iz *Dijaloga između rimskog kršćanina i bosanskog patarena*, moguće je barem donekle prodrijeti u tajanstvo vjerskog učenja i života bosanskih bogomila, prije svih prijezira i odbacivanja bogatstva, ukrasa, materijalnih vrijednosti, te se ovo s pravom smatra bitnim priručnikom za znanje o vjeroučenju heretika. Tvrdnje tipa: “I mi lomimo hljeb drugima”⁵³ ključne su za razumijevanje dualističkog izražavanja blagosivljenja i blagovanja “hljeba molitve”. Isto tako, u šestom poglavlju se kaže: “Riječi su Kristove istinite, ali ne da bi kruh mogao biti tijelo Kristovo niti vino voda.”

Podaci koji su prinuđeni u Dijalogu uvjerljivi su u tumačenju eshatologije, kosmologije i doketizma heretike. Primjer tome su slijedeći navodi: 19. Krist nije sin Božiji, jednak Ocu; 21. Krist nije sin blažene djevice Marije; 22. Blažena djevica Marija nije bila žena, nego anđeo; 23. Krist nije jeo ni pio tjelesno; 25. Krist nije bio utjelovljen; 26. Krist nije trpio tjelesno; 27. Krist nije umro tjelesno; 28. Krist nije uskrsnuo od mrtvih.⁵⁴

U osmom poglavlju bosanski pataren kazuje: “Naše duše su anđeli, koji su pali s neba, kamo će se opet povratiti”⁵⁵, a nešto prije toga: “Tjelesna ženidba je osuđena ili je treba osuditi”.⁵⁶ Zanimljiv je, takođe, i stav iz petog poglavlja, u kojem se kaže: “Osuđen je svaki onaj koji jede meso ili što proizilazi iz tijela ili jaje ili krvno”. Postoji i blagi naglasak da su bosanski patareni već u to vrijeme (sredina XIII vijeka) pokazali stanovito skretanje od umjerenog prema strogom dvopočelništvu, kroz tvrdnju: “Bog istiniti nije stvorio što će biti uništeno; vidljive pak stvari bit će uništene, zbog toga nijesu od Boga nego od đavola stvorene.”⁵⁷

Treba napomenuti da se, po mnogim manifestacijama, *Dijalog između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* iz sredine XIII vijeka smatra važnim i ključnim dokumentom kroz koji se identificiraju spoljne i unutrašnje manifestacije bosanske hereze.

⁵³ Franjo Rački, 1869, 118.

⁵⁴ Franjo Rački, 1869, 118.

⁵⁵ Franjo Rački, 1869, 125.

⁵⁶ Franjo Rački, 1869, 125.

⁵⁷ Franjo Rački, 1869, 126.

Ne radi se samo o dokumentu manifestacije, nego i o ključnoj potvrdi samosvjesne vjerske pojave, koja posjeduje svoj osoben sud, koji je historijski i teološki relevantan i potvrđen.

Bogomilsko odbacivanje svakidašnjeg života toliko je daleko od bilo koga poznatog standardnog shvatanja vjerskih, obrednih i kulturnih manifestacija u srednjem vijeku, te njihovo pristajanje na dijalog obavezuje da se to treba i može tumačiti kao zaseban, jedinstven i neponovljiv pogled na svijet, vjeru i tumačenje spasenja, te to se smatra, istovremeno, i jedinstvenom simboličkom formulom kojom se nastoji prebroditi kriza svijeta u jednom konkretnom historijskom periodu.

Sklonost prema alegoriji, aluziji i ironiji, kao i manifestacijama koje se mogu prepoznavati i kao pojave kriptobogomilske i kriptokatoličke svijesti i naslaga, mogu se identificirati i u nizu antiheretičkih i kontroverzističkih tekstova, što se ovom prigodom i pokušalo.

ZAKLJUČAK

Historija srednjovjekovne Bosne, u skoro vijek i po sintetičke obrade, uglavnom, ako ne i uvijek, odnos među vjerama i religijama (katoličkom, bogomilskom i pravoslavnom) komentirala je i tumačila antagonizmom, na što su, uglavnom, ukazivali identificirani historijski izvori. Potvrda ovom su činjenice da su se vodili križarski ratovi, instalirali inkvizicijski sudovi, insistiralo se na prijelazu, prisilnom ili dobrovoljnom, iz vjere u vjeru, čime je cijelo srednjovjekovno društvo postavljeno u situaciju stalne provjere *pravovjernosti*.

Ipak, valja upozoriti da ono što je odredilo stil, način i metod proučavanja i tumačenja historije srednjovjekovne Bosne, s jedne strane, jeste osobenost historijske građe, ali, s druge strane, i dominirajuća i osobena nacionalno-politička pozadina.

U radu *Vjerske rasprave u srednjovjekovnoj Bosni (do sredine XIII vijeka)* nastojalo se ukazati i na postojanje historijskih izvora koji upućuju na, može se kazati, neantagonistički tip djelovanja, profiliran i određen ukupnom društveno-političkom, teološko-filozofskom, te vjersko-pragmatičkom akcijom, čime srednjovjekovna Bosna iskazuje svoj osobeni lik i tip. Riječ je o svojevrsnom dijalogu među vjerama, posebno bogomilskom i katoličkom, što se, ovom prigodom, ukazuje na primjeru XIII vijeka, u rasponu od Bilinopoljske izjave iz 1203. do *Disputio inter*

Christianum Romanum et patarenum Bosnensem te *Summa Raynerii Sacchonij* i Aleksandra iz Aleksandrije (1270. godine).

Uz ovo, evidentirani su naponi Ioannesa de Casamare, biskupa Johanesa Wildenhuzena, biskupa Ponze, Pavla Dalmatinca, Mihajla Dubrovčanina etc., što postavljenoj hipotezi daje dovoljnu težinu.

IZVORI

- Biblija, Stari i Novi zavjet, Izd. "Stvarnost", Zagreb, 1968, str. 934-368.
- Salih Jalimam, Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države, Izd. Historijski arhiv, Tuzla, 1997, str. 144.
- Franjo Rački, Prilozi za povijest bosanskih patarena, Izd. STARINE JAZU, knj. I, Zagreb, 1869, str. 92-140.

LITERATURA

- Walter Beltz, Biblijska mitologija. Bog i bogovi, Zagreb, 1984.
- Brenda Bolton, Lo spiritio di firoma nel Medioevo, Napoli, 1988.
- Maurice Borrmans, Smjernice za dijalog između kršćanina i muslimana, Zagreb, 1984.
- Georges Duby, L'Europa nel medioevo, Roma, 1987.
- Augustin Franzen, Pregled povijesti Crkve, Zagreb, 1983.
- Jacques Le Goff, Il meraviglioso e il Quotidiano nell'occidente medioevale, Roma, 1988.
- Jacques Le Goff, Za jedan drugi srednji vek. Vreme, rad i kultura zapada, Novi Sad, 1997, 346.
- Jacques le Goff, Zelenaš i čistilište, Quorum - Peto razdoblje, Zbirka tekstova, III, 5, Zagreb, 1987.
- Salih Jalimam, Dominikanci i antiheretički priručnici, Bibliotekarstvo, XXXIII, Sarajevo, 1988, 56-62.
- Salih Jalimam, Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni, Tuzla, 1997, str. 197.
- Salih Jalimam, Historija bosanskih bogomila, Tuzla, 1999, str. 315.
- Salih Jalimam, Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili, Sarajevo, 1998, str. 76.
- Dr. O. Dominik Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago, 1962, str. 508.

- Franjo Šanjek, Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb, 1975, str. 216.
- Franjo Šanjek, Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek, Knjiga I, Zagreb, 1993.

Summary

The history of Bosnia in the Middle Ages, in almost a century and a half of its synthetic analysis, has commented on and interpreted a relation between religion (Catholic, Bogomilian and Orthodox) which has been, mainly, if not always, in terms of antagonism supported primarily by identified historical sources. This was supported by such facts as the crusades, installation of inquisition courts, insistence on the change of one's religion either forcibly or voluntarily, which placed the entire society of the Middle Ages into a situation where "orthodoxy" was continually tested. However, it is worth warning that the style, manner and method of studying and interpreting history of Bosnia in the Middle Ages was made possible by means of a particular quality of historical structure on the one hand, and a dominating and particular national and political background on the other.

That is why there is an attempt to point to an existence of historical sources leading to, one may say, a non/antagonistic type of action profiled and defined by comprehensive political, social, theological, philosophical, religious and pragmatic action whereby Bosnia of the Middle Ages discovers its particular picture and type. It is a kind of dialogue amongst religions and specifically between Catholic and Bogomilian, shown in an example from the XIII century in the period between *Confessio "Christianorum Bosnensium"* anno 1203 to *Disputio inter Christianum Romanum et patrem Bosnensem* te *Summa Raynerii Sacchonii* and Alexander from Alexandria 1270.

Along with these, we find written down for record the efforts of Cardinal Joannes de Casamaria, Bishop Johannes Wildeshauzen, Ponza, Pavao the Dalmatian and Michael of Dubrovnik, which gives a sufficient variability to the hypotheses.

UMREŽENO DRUŠTVO

Sažetak

Razvoj umreženog društva donio je neke nove elemente u naše živote. Jedan od njih je razbijanje biološkog ciklusa, čime je promijenjeno naše shvatanje radnog vremena i radnog vijeka, kao i odnos prema smrti. Sve to ne treba analizirati kao negativan fenomen, nego kao realnu pojavu s posljedicama koje već vidimo.

Ključne riječi: umreženo društvo, mediji, tehnologija, vrijeme, biološki ciklus.

* * *

Razvoj modernih tehnologija i (post)modernizam, kao bitna odlika kraja XX i početka XXI stoljeća, donijeli su i rapidan razvoj novih tehnologija, koje su promijenile način života. Uvođenje računara i informatizacija inicirali su velike promjene u oblasti kreiranja radnog vremena i strukture radnih mjesta, te u procesima formiranja modela korištenja slobodnog vremena. Mnoga zanimanja su ugašena, ali su istovremeno stvoreni novi oblici rada, razmjene informacija i utjecaja na sferu javnosti.

U tradicionalnom sistemu identitet pojedinca bio je unaprijed projektiran zadatim društvenim ulogama i elementima tog sistema. Ljudi su se rađali i umirali kao članovi određene grupe, ili čvrsto ustanovljenog porodičnog sistema, a pravci kretanja jednog plemena ili grupe, ili određene ličnosti, bili su unaprijed određeni (Kellner, 2004, 381). Međutim, takav koncept, određen biološkom, prirodnom matricom, iz predmodernog doba potpuno se izmijenio u periodu razvoja moderne informatičke tehnologije.

Novo doba, označeno kreiranjem i upotrebom masovnih elektronskih medija, podrazumijeva drugačiji identitet pojedinca. Taj identitet postaje mnogostruk, elastičan, i kao takav stalno je

izložen promjenama, simulacijama i inovacijama od strane svakog pojedinca. Identitet koji je ranije služio plemenu, grupi i kolektivu, u moderno doba postaje dijelom funkcije stvaranja ličnosti, pri čemu se identitet povezuje sa stilom i imageom.

Naša svakodnevica je bitno određena medijima i njihovim porukama. Gledanje televizije postalo je izrazito popularna zabava, pa su Britanci, krajem XX i početkom XXI stoljeća, provodili, prosječno, preko 25 sati nedjeljno uz televizijske ekrane (McQueen, 2000, 13), a slična situacija je i u SAD, gdje gledaoci provedu više od pet sati dnevno pred ekranom televizora.

Podaci koji ukazuju na činjenicu da internet postaje sve važniji medij i sredstvo komunikacije otkrivaju koliko je život savremenog čovjeka nezamisliv bez prisustva masovnih medija. Internet je 1998. godine koristilo oko 150 miliona ljudi, 2000. godine već 320 miliona, a 2005. godine procjene su ukazivale na 720 miliona korisnika internetskih usluga.¹ Osim toga, pokazuje se kako je ubrzan napredak elektronske komunikacije teško pratiti, a još teže predvidjeti granice i efekte tog procesa.

Ono što je u ovom času očito jeste da je modernom čovjeku predodređeno da bude *digitalan*. Stvarnost koju stvara taj čovjek sve je više *virtuelna*, a društvo u kome djeluje počiva na tehnološkoj i informacijskoj paradigmi umreženog društva. Društvo novog doba, umreženo društvo, uspostavlja i novi odnos između prirode i kulture, gdje više ne postoji premoć jednog pojma nad drugim, nego potpuna prevlast kulture koja prirodu pretvara u vlastiti vještački modalitet.

Vrijeme

Ovakva hipoteza zasnovana je na analizi pojedinih elemenata karakterističnih za moderno društvo. Razvoj moderne tehnologije uslovio je kreiranje umreženog društva sa velikim brojem novih osobina i komponenti. Neke od njih su, svakako, transakcija kapitala u djeliću sekunde, stvaranje novih firmi s drugačijim radnim vremenom od onog tradicionalnog, promjenljivo radno vrijeme tokom života, transformacija životnog ciklusa, svojevrsno poricanje smrti i potraga za vječnošću, te formiranje kulture virtuelnog vremena (Castells, 2000, 489).

¹ Campbell, Richard; Fabos, Bettina; Martin, Christopher (1999): *Media and Culture, An Introduction to Mass Communication*. Bedford/St.Martin's, Boston-New York.; str. 39.

Stvaranje *casino* kapitalizma podrazumijevalo je umrežavanje velikog broja firmi širom svijeta, odnosno razvoj globalne ekonomije. Ostvarivanje zarade i protok novca sada se odvija kroz optičke kablove, velikom brzinom, tako da se danas vrijeme javlja kao neka vrsta instrumenta. Umreženi oblik organizacije društva i rada firmi, što je odlika modernog doba, uz snažne računarske sisteme za obradu informacija, sada fleksibilno upravlja vremenom.

Unutar umreženog društva i globalnih procesa došlo je do sažimanja vremena i prostora, te je stvoreno globalno tržište kapitala. Osnovna karakteristika tog tržišta je brzina transakcija², uslijed čega je moguće da se kapital prenosi s jedne na drugu stranu svijeta, između različitih država i bankarskih i privrednih sistema, u periodu od jednog minuta, ili samo nekoliko sekundi.

Ovakav način funkcioniranja modernog kapitala i njegovog prometa pojedini teoretičari nazivaju *elektronički casino*, gdje globalni kockari nisu neki prevaranti i špekulanti, nego velike investicijske banke, razni finansijski fondovi, multinacionalne korporacije i organizacije, odnosno pravno i sistemski organizirani i priznati subjekti koji, po toj logici, ne bi trebali biti ni prevaranti niti špekulanti.

Osim ovog aspekta posmatranja pojma vremena, moderno umreženo društvo obilježeno je s još nekoliko elemenata koji su veoma značajni za analizu tog pojma. Ali, prije nego se pozabavimo identifikacijom fleksibilnog vremena u modernim preduzećima, te transformacijom radnog i biološkog vremena u okviru životnog ciklusa, možemo se osvrnuti na neka mišljenja o kategoriji vremena.

O vremenu kao esencijalnom problemu govorili su mnogi naučnici, filozofi i umjetnici. Prema velikom piscu Borgesu, taj problem nikada neće biti riješen: «Uvek ćemo moći da kažemo, kao sveti Augustin: 'Šta je vreme? Ako me to ne pitaju, znam. Ako me pitaju, ne znam.'»³ Heraklitova ideja vremena prema kojoj niko ne zagazi dva puta u istu rijeku može govoriti o tome kako vode rijeke teku, ali i o tome kako je i sam čovjek neka vrsta rijeke koja je – prolazna.

² O ovome više vidjeti: Castells, Manuel (2000): *Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden marketing; Poglavlje broj 2., str. 99-184.

³ Borges, Jorge Luis (1990): *Usmeni Borhes*, Beograd, Izdavačko preduzeće Rad, str. 62.

Prema Plotinu, postoje tri vremena i sva tri su sadašnjost, dok Platon smatra kako je vrijeme pokretna slika vječnosti (ideja vječnog bitka koja teži da se projektira u druge bitke). Taj proces projekcije vječnog bitka odvija se sukcesivno jer, u suprotnom, čovjek ne bi mogao podnijeti «taj nepodnošljivi teret, to nepodnošljivo rasterećenje» (Borges, 64) bitka vječnosti.

Dalje, Platon smatra kako vrijeme potječe iz vječnosti, tako da bi bilo pogrešno zaključiti da vječnost prethodi vremenu. Zato je veoma zanimljiva misao pomenutog svetog Avgustina prema kojoj «Non in tempore, sed cum tempore Deus creavit caela et terram – Ne u vremenu, već sa vremenom, Bog je stvorio nebo i zemlju» (Borges, 68).

To bi, na određeni način, odgovaralo tumačenjima pojedinih modernih naučnika koji smatraju da razmišljanja o svemiru prije «Velikog praska» (pretpostavljeni trenutak kada započinje povijest svemira) jednostavno nemaju smisla. Takva postavka počiva na ideji da nije bilo prethodnog vremena, odnosno da je svijet počeo da egzistira s vremenom i da se njegova egzistencija odvija sukcesivno.

Newton je postavio ideju o matematičkom vremenu, vremenu koje je jedinstveno u svemiru i koje teče po cijelom univerzumu na jedinstven način. Međutim, tu ideju nisu osporili pojedini filozofi i umjetnici, nego i moderna fizika koja govori o relativnosti vremena, i to ne samo s aspekta subjektivnosti naše percepcije i obrade percipiranih sadržaja.

U svakom slučaju, pitanje vremena jeste veoma bitna kategorija o kojoj promišlja, tražeći adekvatne odgovore, moderna ljudska misao. Ali, u kontekstu ove teme bitno je da se pojam vremena razmatra kao društvena kategorija, te uz pretpostavku da se javlja u jednoj izmijenjenoj dimenziji temporalnosti, ne kao poredak slijeda stvari, što je vrijeme po Leibnizu, nego kao *bezvremeno vrijeme*.

Bezvremeno vrijeme se odvija u situaciji, u određenom društvenom kontekstu u kome faktori potiču dirigitiranu pometnju u slijedu pojava, pri čemu se miješaju vremena u medijima, a redanje događaja «gubi svoj unutrašnji, kronološki ritam i slaže se u vremenskom slijedu koji ovisi o društvenom kontekstu njegove koristi». (Castells, 486)

Ukratko, umreženo društvo, sa svojom informatičkom paradigmom i utjecajem masovnih medija, omogućava kulturu vječnoga i efemernoga – «Ona je vječna zato što unatrag i

unaprijed zahvaća čitav slijed kulturalnih izraza. Efemerna je zato što svaki aranžman, svako osobito slaganje slijeda ovisi o kontekstu i svrsi koju zahtijeva dani kulturni konstrukt.» (Castells, 486)

Ovako shvaćeno vrijeme, koje karakterizira procese u umreženom društvu, možda se ne može vrednovati prema gore navedenim filozofskim kategorijama i promišljanjima. Međutim, jasno je da se o njemu može govoriti s društvenog aspekta i da se ono javlja kao sastavni dio savremenog umreženog društva.

Prostori u umreženom društvu, koji su fragmentirani i rasuti, pokazuju različite vremenske odrednice, i to «od najprimitivnije vladavine prirodnih ritmova do najstrože tiranije vremena sata» (Castells, 491). U umreženom društvu postavlja se pitanje da li prostor organizira vrijeme, jer se prostor, kao materijalna podrška društvenim praksama, sada javlja u različitim oblicima unutar kojih se kreira i različit odnos prema pojmu temporalnosti.

Ovo pitanje je veoma zanimljivo, ali ovdje nas više interesira kako se vrijeme, u društvenom smislu, danas manifestira u umreženom društvu, odnosno kakvi se sve novi odnosi i procesi uspostavljaju na osnovu temporalnosti kakva je prisutna u umreženom društvu. Jedan od tih odnosa vezan je i za promjenu životnog ciklusa, te za drugačiji odnos prema smrti i vječnosti.

Promjene životnog ciklusa

Nova temporalnost je, između ostalog, omogućila i pretvaranje tradicionalnog radnog vremena u jedan novi sistem – sistem fleksibilnog radnog vremena. Stručna radna snaga, koja je u modernom društvu obrazovana na informatičkim tehnologijama, fleksibilno upravlja svojim znanjima i vještinama, odnosno svojim radnim vremenom.

Takav princip je koristan i za umrežene informatičke firme i informatička društva, tako da danas imamo, posebno u centrima umreženog društva, promjenljivo radno vrijeme. Sada se radno vrijeme može skratiti, ili, po potrebi, produžiti, upravo kao što se mogu mijenjati i sadržaji ugovora o plaćanju za izvršene obaveze. Ovo usmjereno upravljanje radnom snagom i radnim vremenom pokazuje da se tradicionalno radno vrijeme promijenilo u umreženom društvu.

Na tržištu se vrijeme više ne posmatra kao sredstvo upravljeno prema linearnom i hronološkom načinu proizvodnje, nego kao diferencijalni, promjenljivi, elastični faktor određen

djelovanjem drugih subjekata – firmi, mreža, privrednih sistema.⁴ Učesnici u globalnim procesima sada nastoje brzo doći do potrebnih informacija, kako bi ih mogli još brže upotrijebiti. Proizvodnja u umreženom društvu označava mogućnost upravljanja kadrovima i materijalom, prateći tehnološki razvoj konkurenata, uz mogućnost ubrzanja, ili, po potrebi, reduciranja proizvodnje.

Osim toga, nova dimenzija temporalnosti dovela je i do promjene trajanja radnog vremena i radnog vijeka. Naime, od 1936. godine, kada su se u Francuskoj radnici izborili za 40-satnu radnu sedmicu, pa do danas traje trend smanjivanja radnih sati. Naravno, danas je primijetno da različite grupacije u društvu nisu jednako opterećene (visoki stručnjaci, uslužni radnici, nestručna radna snaga, menadžerska elita), te da je prisutna ogromna razlika između vrste poslova, njihovog trajanja i cijene sata kada se upoređuju razvijene s nerazvijenim zemljama.

Kraće radno vrijeme i novi, fleksibilni radni rasporedi praćeni su još jednom pojavom: uvođenjem nepotpunog radnog vremena i povremenog rada. Ovo je uslovljeno uključivanjem velikog broja žena u radne procese, kao i mogućnošću da poslodavci biraju radnu snagu na tržištu prema specifikaciji i potrebama proizvodnih procesa. Tako se procjenjuje da skoro jedna trećina zaposlenog stanovništva u razvijenim zemljama nema klasično puno radno vrijeme.

Još jedna vremenska kategorija doživjela je transformaciju u umreženom društvu. Riječ je o dužini radnog vijeka, jer je sada, uslijed angažmana sve većeg broja žena i visokoobrazovane radne snage na tržištu, starosna dob ulaska u radnu snagu sve viša. S druge strane, primijetan je i proces prerane «društvene smrti» velikog broja ljudi iznad 55 godina.

Naime, riječ je o penzionisanju radne snage iznad te starosne granice, a, prema istraživanjima Anne Marie Guillemard, u posljednjih 20 godina došlo je do dramatičnog pada aktivnosti muškaraca u dobi između 55 i 60 godina u visokorazvijenim zemljama.⁵ Tako se procjenjuje da između jedne trećine i preko jedne polovine muške radne snage u pedesetim godinama trajno

⁴ Tako je američka firma Gap 1995. godine nadmašila talijansku multinacionalnu firmu Benetton

prateći ukus potrošača i uvodeći nove modele: Gap je nove modele uvodio svaka dva mjeseca, a

Benetton dva puta godišnje. Prema: Castells, cit. djelo, str. 462.

⁵ Prema: Castells, cit. djelo, str. 468.

napušta tržište i radna mjesta u razvijenim industrijskim zemljama, i to uslijed ranog penzionisanja, slabosti, trajne nezaposlenosti ili nesposobnosti.

Sve ovo je utjecalo na činjenicu da se «treće doba» čovjekovog života pomjerilo prema mlađim grupama stanovništva, odnosno da se sada mijenja životni ciklus, te da moderna društva imaju znatno veći broj penzionisanih osoba i ugroženih socijalnih kategorija. To može rezultirati sve većim sukobom generacija, ali je već danas evidentno kako značajan broj ljudi, još uvijek vitalan i radno potentan, postaje marginaliziran i odbačen od strane tržišta rada.

Ta izmjena životnog ciklusa, gdje sve mlađi ljudi odlaze u prijevremenu penziju, jeste i rezultat djelovanja nove temporalnosti u uvjetima umreženog društva. Uz ovu promjenu došlo je do još jednog važnog sociološkog fenomena. Različito trajanje radnog vremena i promjene životnog ciklusa i radne dobi doveli su i do prestrukturiranja moderne porodice.

Izmjene nisu prisutne samo unutar porodičnih obaveza i poslova, nego je promjenljivo radno vrijeme, koje je u ugovore o radnom vremenu doprlo uglavnom nakon ulaska velikog broja žena na tržište rada, uvjetovalo modeliranje životnog, te radnog vremena i za muškarce različite dobi. Osim toga, promjene koje je umreženo društvo izazvalo u biološkim i društvenim ciklusima značajno utječu na odnose unutar porodica.

Poricanje smrti

Umreženo društvo i novi oblik temporalnosti bitno utječu na transformaciju moderne porodice, a modalitete tih utjecaja možemo analizirati na osnovu postavke – «*Sve su kombinacije moguće i sve su društveno određene.*» (Castells, 472) Ova postavka se odnosi na činjenicu kako je tehnološki napredak omogućio da se biološki i životni ciklusi u modernom kontekstu potpuno razbijaju.

Tako je moguće da žene i u pedesetim godinama rađaju djecu koja, onda, imaju braću i sestre starije od sebe i po 30 godina. Bračni parovi produžavaju vrstu laboratorijskim simuliranjem spolnog odnosa, a «bake rađaju djecu iz jajašaca svojih kćeri» (Castells, 475). Ovo razbijanje biološkog ciklusa ne mora se posmatrati kao negativan i loš proces, ali je jasno kako je riječ o pojavi koja se širi i koja ima svoje uzroke, te, vjerovatno, posljedice.

Moderni čovjek, kao građanin *net-a* i umreženog društva, živi u kulturi koja izbacuje smrt iz naših života. To se ne odvija samo u medijskim sadržajima gdje se smrt, nesreće i bolesti dešavaju samo drugima, nego i u samoj kulturološkoj matrici koja odvaja smrt od života, nastojeći da ljudski vijek predstavi vječnim. Tehnološko-informatički sistem potencira ovu postavku i potiskuje smrt iz umreženog društva.

Napredak tehnologije, nauke, medicinskih istraživanja i usluga tome sigurno doprinose. Međutim, ideja da se može živjeti kao da neće biti smrti jeste jedan od najvažnijih efekata djelovanja umreženog društva na životne i biološke cikluse. Razbijanje tog ciklusa ima svoju veliku podršku u medijskoj produkciji, a odražava se kroz stalnu ideju o potrebi za prevencijom i borbom protiv smrti.

Prevencija poprima opsesivan karakter, jer su mediji preplavljeni različitim upozorenjima, savjetima, uputama i instrukcijama kako ostati zdrav i, što je povezano s modernom subverzijom životnog ciklusa, kako ostati *vječno mlad*. Novine i televizija, kao i različiti sadržaji na Internetu, neprestano nude informacije o tome šta treba jesti, kada i koliko treba trenirati, kakvu odjeću oblačiti, kako smršati i zadržati liniju.

Sve veći broj ljudi troši ogromnu energiju, vrijeme i novac da bi pratio trendove u zdravstvenoj modi i izgledao zdravo i privlačno drugim partnerima. Ta moda (ili *prisilni zdravizam* – coercive healthism)⁶ nameće jedan novi koncept, i to koncept zdravlja kao svojevrsne državne religije i tehnicističkog poimanja ljudskog tijela. Ljudi, koji nikada nisu živjeli duže i zdravije, postaju opsesivno uplašeni za svoje zdravlje, tražeći na svaki način bijeg od smrti.

Poricanje smrti u umreženom društvu nije samo izložilo naša tijela različitim metodama vježbanja, drila i iznurivanja, nego i produciralo skrivenu diskriminaciju svih onih koji ne djeluju preventivno na poboljšanju svog zdravlja (pušači, osobe koje imaju problema s tjelesnom težinom). Osim toga, trka za zdravljem i bježanje od smrti, te ideje o individualnoj konačnosti, stvorili su još nekoliko apsurdnih situacija.

Jedna od njih je da medikoindustrijski kompleks ostvaruje enormne zarade na ljudskim strahovima i bolestima, pa je tako

⁶ Prema: Lončarek, Karmen, *Zdravo, manijo*, tekst, Feral tribune, Split, broj od 2. 7. 2004., str. 32-33.

utvrđeno kako je od 1035 lijekova, koje je američka Agencija za hranu i lijekove odobrila od 1989. do 2000. godine, samo jedna trećina zaista bila nova, dok su svi ostali bili kopija postojećih.⁷

Slična je stvar i sa potenciranjem opasnosti od osteoporoze. Iako farmaceutske reklame insistiraju na podacima prema kojima lijekovi za osteoporozu «smanjuju rizik prijeloma kralježaka za 44 posto», ustvari, apsolutno smanjenje učestalosti je «smiješno malo i iznosi 1,7 posto».⁸ Uostalom, pojedini podaci pokazuju da «čak 91 posto reklama ne daje nikakvu informaciju o uspješnosti liječenja dotičnim lijekom».⁹

Sve ovo govori kako moderan čovjek poriče smrt kroz opsesivnu prevenciju i neprestanu borbu sa idejom o svojoj smrtnosti i prirodnim procesima koji su neumitni i neizbježni. Tome bitno doprinose mediji, koji su veoma bitan element umreženog društva, ali i cjelokupni kulturološki okvir, koji mijenja dosadašnji model temporalnosti razbijajući biološke i životne cikluse.

Završna razmatranja

Moderno doba obilježeno je brzim razvojem tehnike i informatike, što je sve utjecalo na stvaranje umreženog društva. To ne predstavlja kraj povijesti, nego jedan novi model društvenog života koji ima svoje različite posljedice. U ovom radu su naglašene one posljedice koje se odnose na promjenu koncepta vremena kao društvene kategorije. Izvjesno je da se u umreženom društvu mijenjaju pojedini tradicionalni obrasci radnog vremena i radnog vijeka.

Radno vrijeme se skraćuje i postaje promjenljivo, izdiferencirano i fleksibilno. Čovjekov radni vijek se skraćuje, tako da u razvijenim zemljama imamo sve veći broj penzionera. Umreženo društvo spaja vječno i efemerno u jednu novu, medijski upakovanu formu vremena – bezvremeno vrijeme. Posljedica toga je i razbijanje biološkog i životnog ciklusa, pa se u modernoj kulturološkoj matrici mijenja i odnos prema smrti, kao i odnosi unutar porodica.

⁷ Prema: Lončarek, Karmen: *Reklama je pola zdravlja*, tekst, Feral tribune, Split, broj od 16.7.2004., str. 36-37.

⁸ Isti tekst

⁹ Isti tekst

Ove procese ne možemo unaprijed proglasiti negativnim. Ali, njihovo prisustvo predstavlja obavezu da ih analiziramo i prepoznamo budući tok razvoja, kako tih pojava tako i njihovih mogućih posljedica u društvu. Nove tehnologije su omogućile stvaranje kulture koja sada izgleda premoćna u odnosu na prirodu. Takav odnos snaga zaista predstavlja suštinski nov model, u kome preovladava kultura informacije, koja omogućava društvene interakcije i društvenu organizaciju.

Prevlast kulture u novom društvenom poretku, što jeste umreženo društvo danas, ogleda se u logici funkcioniranja metamreže, u kojoj se realizira društvena moć te stvaraju vrijednosni sistemi i kulturni simboli. Metamreža izgleda kao nešto što je u neredu i što nastaje slučajno, bezimeno i nematerijalno. Takav pristup nas može osloboditi odgovornosti za sudbinu svih onih koji su izvan mreže, te odgovornosti za sudbinu samog umreženog društva. A to ne može biti dobro niti za čovjeka niti za umreženo društvo.

LITERATURA

- Campbell, Richard, Martin, Christopher and Fabos, Bettina (1999): *Media nad Culture, An Introduction to Mass Communication*. Boston-New York: Bedford/St. Martin's
- McQueen, David (2000): *Televizija, medijski priručnik*, Beograd, Clio
- Castells, Manuel (2000): *Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden marketing
- Borges, Jorge Luis (1990): *Usmeni Borhes*, Beograd, Izdavačko preduzeće Rad
- Chomsky, Noam (2001): *Mediji, propaganda i system*, Zagreb, Biblioteka Čvorak
- Kellner, Douglas (2005): *Medijska kultura*, Beograd, Clio
- Fejzić, Fahira (2004): *Medijska globalizacija svijeta*, Sarajevo, Promocult, GIK "OKO"
- Herman S. Edward, McChesney W. Robert (2004): *Globalni mediji*, Beograd, Clio

Summary

Development of the network society brought in some new elements into our lives. One of these is the breakdown of a biological cycle changing our conception of the working time and working years, as well as our attitude towards death. All this should not be viewed as a negative phenomenon, rather as a realistic occurrence having consequences that are already visible.

Key words: network society, media, technology, time, biological cyclus

KOJA LJUDSKA PRAVA POSTOJE?

Sažetak

*Ljudska prava pripadaju ljudima jednostavno zato što su ljudska bića. Ona se ne mogu kupiti, zaraditi ili naslijediti - ona su neotuđiva - niko nema pravo druge lišiti prava, iz bilo kojeg razloga. Standardi ljudskih prava određuju šta vlade moraju napraviti za svoje građane i ono šta ne smiju učiniti svojim građanima. Kada kažemo da svaka osoba ima ljudska prava, time kažemo i da svaka osoba ima odgovornost da poštuje prava drugih. Ljudi imaju ljudska prava čak i kada ih zakoni njihove zemlje ne priznaju ili ne štite. Zato ih možemo podijeliti u više grupa: **lična prava, politička i civilna prava, ekonomska, socijalna i kulturna prava, prava treće generacije**. Dije se i na **lična i kolektivna**. Svrstavaju ih u: **prava prve generacije, prava druge generacije i prava treće generacije**. Ona se šire, jer rastu standardi u svijetu. Katalog ljudskih prava raste i povećava se onako kako se standardiziraju nova prava. Tako se šire horizonti prava, slobode i demokratije.*

Uvod

Svjetski dan ljudskih prava svake se godine obilježava 10. decembra, čime se podsjeća na dan kada je potpisana Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, 10. 12. 1948. godine. Tom je deklaracijom prvi put u povijesti čovječanstva svim ljudima priznato pravo na život, slobodu i ličnu sigurnost te jednakost pred zakonom. Prava su nekad bila privilegija, za neku društvenu grupu ili sloj društva. Kroz historiju nisu bila uvijek ista. Četiri prava rimskog građanina su: 1. pravo na brak sa rimskim građanima (*ius connubi*); 2. pravo na privređivanje (*ius commercii*); 3. pravo na imovinu (*ius suffragii*); i 4. pravo na počasti (*ius honorum*). Ljudska prava su urođena prava i jednaka su za sve ljude na svijetu. Svaki

čovjek ima pravo na njih samo na osnovu svog *bivstvovanja kao čovjeka*, nezavisno od njegove pojedinačne pripadnosti nekom narodu, nezavisno od toga u šta on vjeruje, nezavisno od njegovog spola ili rase. Zbog ovog razloga **ljudska prava su neotuđiva**, što znači da ona uvijek važe i ne mogu nikome biti oduzeta. Njihova najvažnija funkcija je da štite građanina od države. Ljudska prava obuhvataju mnogo različitih oblasti ljudskog suživota. Možemo ih podijeliti u više grupa:

- lična prava,
- politička i civilna prava,
- socijalna, ekonomska i kulturna prava,
- prava treće generacije.

Ove četiri grupe sagledat ćemo jednu po jednu, da bismo stvorili sliku o tome šta se sve ubraja u posebnu kategoriju ljudskih prava.

Lična prava

Prvu grupu čine tzv. lična prava, koja bi trebalo da ima i uživa svaki čovjek. U ova prava spadaju ona koja bi trebala brinuti o tome da čovjek kao takav bude zaštićen od napada svake vrste i da njegovo ljudsko dostojanstvo ostane netaknuto. Primjer za to je pravo na život, što je osnova za sva ostala prava, te pravo na slobodan razvoj ličnosti. Kakvo djelovanje imaju lična prava na naš život, možemo vidjeti i po tome da je u XX vijeku, čak i u demokratskim zemljama, bilo dozvoljeno nekoga tjelesno kazniti zbog prekršaja. Samo prije nekoliko desetljeća bilo je, čak, sasvim normalno da učitelj svoje učenike zbog lošeg ponašanja kažnjava udarcima, ili batinama! Lična prava su jezgro ljudskih prava. Njih nalazimo u svim dokumentima i katalozima o ljudskim pravima. Ona su *usmjerena na slobodu* i uključuju pravo na život, slobodu i sigurnost pojedinca; slobodu od mučenja i ropstva; političku participaciju; slobodu uvjerenja, izražavanja, mišljenja, savjesti i vjere; slobodu udruživanja i okupljanja.

Politička i civilna prava

Drugu grupu čine politička i civilna, odnosno *građanska prava*. Ona bi svakom čovjeku trebala garantirati nesmetano učešće u političkom životu u okviru njegove zajednice, bez straha da će zbog toga biti neopravdano kažnjen. Naprimjer, sloboda mišljenja i sloboda štampe ovdje igraju važnu ulogu, jer se tu ogledaju stavovi

ljudi prema njihovoj vlasti. Međutim, ukoliko se ovi stavovi više ne mogu izreći bez cenzure, onda vlada gubi pravo da demokratski zastupa interese svojih građana. Građanska i politička prava ponekad se zovu *prava prve generacije*.

Ekonomska, socijalna i kulturna prava

Socijalna i ekonomska prava čine prava na hranu i zdravlje, na odgovarajući životni standard, na jednaku plaću za jednak rad, na socijalnu sigurnost, na rad, na štrajk, na stanovanje, na obrazovanje i učešće u kulturnom životu. Ekonomska prava nalažu državi da nešto radi ili osigura ako pojedinci to ne mogu osigurati sami sebi, ako su nezaposleni ili hendikepirani. Ova prava trebaju osigurati da svaki čovjek bude opskrbljen najmanje osnovnim stvarima da bi mogao preživjeti.

Međutim, ovim pravima pripada i pravo svakog čovjeka na obrazovanje. Polazeći od toga da životu dostojanstvenom čovjeka pripada nešto više od toga da nije gladan, onda je neophodno za svakoga stvoriti polaznu osnovu sa koje će nešto moći postići. Ekonomska i socijalna prava ponekad nazivaju *pravima druge generacije*. To su prava *usmjerena na sigurnost* - npr. pravo na rad; obrazovanje; prikladan životni standard; hranu; stanovanje i zdravstvenu zaštitu... Grupe ili *narodi* imaju pravo na kulturni, politički i ekonomski razvoj.

Prava treće generacije

Takozvana prava treće generacije tek se odnedavno ubrajaju u ljudska prava.¹ S jedne strane, ova prava su prava činjenica, koja ukazuje na to da ljudska prava nisu samo puka institucija, nego da se ona razvijaju i mijenjaju. A, sa druge strane, kroz ova prava se prepoznaju novi problemi koji ugrožavaju pravo na život svih ljudi, te stoga trebaju naći svoje mjesto u katalogu ljudskih prava. Ova prava se često definiraju kao *kolektivna prava*, jer je njihovo

¹ Ljudska prava o kojima će ovdje biti riječi prate mnoge kontroverze. Oslanjajući se na predloženu klasifikaciju ljudskih prava, prije svega na kriterij društvene potrebe, njih izdvajamo od građanskih, političkih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih prava, uz sve navedene uvjetnosti. I pored toga što se ova prava često definiraju kao kolektivna, jer je njihovo uživanje prije svega moguće u zajednici s drugima, mnogi ih autori izdvajaju u posebnu grupu pod nazivom *prava solidarnosti*, iako je ovaj termin najrjeđe zastupljen u literaturi. Mnogo češće se koristi termin *prava treće generacije*.

uživanje moguće u zajednici s drugima. Neki ih nazivaju *pravima solidarnosti*, što je rijetko zastupljeno u literaturi. Više i češće se koristi termin *prava treće generacije*. Tu spada pravo na samoopredjeljenje naroda ili manjina, pravo na životnu okolinu, pravo na mir, na razvoj i upravljanje nacionalnim resursima.²

Pored prava na razvoj, koje bi trebalo pomoći smanjenju jaza koji vlada između bijede i bogatstva širom svijeta, u prava treće generacije ubrajaju se, prije svega, prava na zaštitu okoline. Ova prava imaju zadatak garantirati da prirodni životni prostor čovjeka neće biti previše oštećen, ili, čak, potpuno uništen. Narednim generacijama valja ostaviti čistu prirodu i prirodna dobra koja će im koristiti. Od konferencije na vrhu o zaštiti okoline održane u Riju 1992. godine, prava kao što je ljudsko pravo na zdravu okolinu sve više dobijaju na značaju, naročito kod mladih generacija. Dakle, ljudska prava nisu ustanovljena jednom za sva vremena, već su dovoljno fleksibilna i reagiraju na nove izazove, kao što su globalni problemi zaštite okoline.

Prava iz dvije posljednje grupe - često nazivana i *solidarna prava* - nisu sporna. Kvalitativno se razlikuju od ostalih, koja se mogu uvijek i svuda održati. Nakon sloma komunističkih režima smanjile su se ideološki preoštire kontroverze u vezi s ljudskim pravima. U prvi plan u svjetskom kontekstu došle su nove kontroverze, kao što je pitanje novih, kolektivnih kategorija ljudskih prava i pitanje univerzalne obavezanosti ljudskim pravima, s obzirom na raznolikost svjetskih kultura. Predstavnici južne hemisfere, odnosno nerazvijenih zemalja, ali i napredni pobornici ljudskih prava sa sjevera, pokušavaju ubaciti tzv. *solidarna prava* u pojam ljudskih prava, u koja spadaju: *pravo na mir, pravo na razvoj i pravo na čistu okolinu*. Načelo solidarnosti pominje Afrička povelja, kako povodom odnosa među državama tako i kao dužnost pojedinca da jača društvenu i nacionalnu solidarnost, posebno kada je (ona) ugrožena (čl. 23. i 29).³

Prema tome, *prava treće generacije* su:

- pravo na ravnopravnost naroda,
- pravo na samoopredjeljenje,

² Vojin Dimitrijević i Milan Paunović, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998., str. 412-419

³ Banjul-povelja o ljudskim pravima i pravima naroda, od 27. juna 1981. godine, koju je usvojila Organizacija afričkog jedinstva (OAU)

- pravo manjina,
- pravo na upravljanje nacionalnim resursima,
- pravo na razvoj,
- pravo na mir, i
- pravo na zdravu okolinu.

Svim pravima pripojen je važan princip - ***da u postojećim pravima ljudi ne smiju biti diskriminirani*** na osnovu spola, rase, vjere ili uvjerenja, odnosno da je zabranjen svaki oblik diskriminacije.⁴

Mnogi su osporavali ova prava. Međutim, ona su ušla u nekoliko međunarodnih ugovora, koji su stupili na snagu i moraju se primjenjivati.

Prava treće generacije, a tu smo svrstali i prava solidarnosti, jesu tzv. proklamirana prava, odnosno prava koja se još uvijek ne mogu efikasno vršiti. To nije dovoljno da bi se tvrdilo kako ona nisu ljudska prava. Do prije nekoliko desetina godina nije bila moguća ni međunarodna zaštita klasičnih ljudskih prava, a jedva gdje su postojali instrumenti unutrašnje zaštite. I danas dobar dio čovječanstva nema na raspolaganju sredstva za njihovu efikasnu zaštitu. Međutim, to nije razlog da se osporava njihov pravni karakter i značaj. Nadati se da će se za kolektivna prava, pa i prava solidarnosti, odnosno prava *treće generacije*, moći uspostaviti uspješni mehanizmi primjene i zaštite na unutrašnjem i na međunarodnom planu.

Pravo na mir i međunarodnu sigurnost

Ratovi spadaju u najteži oblik sukoba koje poznaje društvo. U odnosu na posljedice, to je najveći i najtragičniji društveni konflikt. Posljedice ratova se reflektiraju na sve sfere društva i ljudskog života.

Osnovu savremenog međunarodnog prava predstavlja načelo zabrane rata i upotrebe nasilnih sredstava u rješavanju međunarodnih sporova. Na ovoj premisi zasnovan je i cjelokupan sistem kolektivne sigurnosti Ujedinjenih nacija. Međutim, kada se

⁴ Riječ *diskriminacija* (od lat. *diskriminare* - odvajati praviti razliku), znači *razlikovanje*, a u pravu je dobila negativno značenje *nedozvoljenog razlikovanja*. U oblasti ljudskih prava diskriminacija predstavlja razlikovanje u pogledu posjedovanja i obima prava, koje nije dozvoljeno zbog osnova i načina razlikovanja. To je različito tretiranje ljudi i stavljanje jednih u gori položaj u odnosu na druge.

postavi pitanje prava na mir kao ljudskog prava, koje neki pojedinac ili kolektivitet treba da ostvari, nastaju komplikacije. Razlozi za to, ma kako nehumani, ipak su lahko uočljivi. Mir kao globalno stanje, mnogo manje nego neka druga globalna stanja stvari (identitet naroda, upravljanje narodnim bogatstvom), zavisi od individualnih i grupnih nastojanja, pa izgleda nepodoban pokušaj da se zahtjev za mirom formulira kao pravo pojedinca ili kolektiviteta. Prvi međunarodni dokument, koji je samo naznačio ovo pravo, predstavlja Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima od 10. decembra 1948. godine.⁵ Ona definiše prava koja pripadaju svima nama, proklamira *zajednički standard koji trebaju postići svi ljudi i narodi*: “Svako ima pravo na društveni i međunarodni poredak u kojem prava i slobode objavljeni u ovoj Deklaraciji mogu biti potpuno ostvareni.”⁶

Pravo na mir se izričito ne spominje, ali je jasno da se sva nabrojana prava iz Univerzalne deklaracije ne mogu ostvariti ako njega nema. A nosilac ovoga prava je svaki pojedinac u međunarodnoj zajednici. Pravo na mir i sigurnost je po prvi put izričito definirano, ali kao pravo naroda, u Afričkoj povelji:

“Svi narodi imaju pravo na unutrašnji i međunarodni mir i bezbednost. Načela solidarnosti i prijateljskih odnosa koja se podrazumevaju u Povelji Ujedinjenih nacija i potvrđuju u Povelji Organizacije afričkog jedinstva, uređivaće odnose između država.” (čl. 23. st. 1)

Vrlo precizno, ali neobavezujućim rezolucijama UN, pravo na mir proklamirano je i kao pravo naroda i kao pravo pojedinca. Tu se ono afirmira i kao prirodno pravo čovjeka, ali se spor oko toga ko je subjekt toga prava time dodatno komplicira. Ovo pravo ima veliki značaj za održavanje međunarodnog i unutrašnjeg mira, bez koga nema punog uživanja svih ljudskih prava. Zato ovo pravo treba gledati u sklopu s međunarodnim krivičnim pravom, gde je gonjenje za zločine protiv mira dobilo svoju punu afirmaciju na Nirnberškom procesu 1946. godine, na kojem je suđeno ključnim ličnostima Trećeg rajha, zatim na Tokijskom procesu, od 1946. do 1948. godine, na kojem je suđeno japanskim ratnim zločincima, te

⁵ **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima** usvojena je na zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih naroda, 10. decembra 1948. godine. To je **Opća deklaracija o pravima čovjeka**.

⁶ Opća deklaracija o pravima čovjeka, član 28, u knjizi: *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001., str.408.

na *Međunarodnom sudu za gonjenje osoba odgovornih za ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava počinjene na prostoru SFRJ od 1991.godine*. Ovaj sud je uspostavljen 25. maja 1993. godine, Rezolucijom br. 827, pozivom na poglavlje VII Povelje UN, po kome je moguća i upotreba oružane sile da bi se ostvario mandat Suda, čije je sjedište u Hagu.⁷ Pred ovim sudom se našlo kompletno ratno vojno i političko rukovodstvo bivše SFRJ i Republike Srpske.

Moderni svijet opterećen je ekonomskim i socijalnim krizama, borbom protiv terorizma, ogromnom razlikom između bogatih i siromašnih, i pod stalnom je prijetnjom ratnih sukoba. Zato se javljaju razne asocijacije čije je osnovno geslo borba za mir, a svoju djelatnost vrše preko kulture i kulturnih institucija, preko nauke i obrazovanja, organiziranjem humanitarnih aktivnosti... Razvijeni su različiti mirovni pokreti, organizacije, institucije, koji teže uspostavljanju stanja bez nasilja i upotrebe sile. Oni su sastavni dio borbe za ostvarenje pravednijeg i humanijeg društva. Međutim, postojanjem raznovrsnih organizacija, pokreta, udruženja i inicijativa, nažalost, nisu otklonjene opasnosti od rata.

Pravo na zdravu životnu okolinu

Životna okolina je sve ono što okružuje čovjeka, a to su: voda, zrak, tlo, vegetacija i živi svijet. Ekologija kao nauka uči nas da je u živoj prirodi sve povezano, da biosfera i ekosistemi funkcioniraju po strogo određenim ekološkim i biološkim zakonitostima. U svojoj egzistenciji čovjek zavisi od poštivanja tih zakonitosti i ravnoteže. Odgovornost za održavanje ravnoteže u prirodi snose sadašnje i buduće generacije. Ovo je jedno od *prava treće generacije*, koje je u posljednje vrijeme mnogo dobilo na značaju. Razvojem masovnih sredstava komuniciranja postalo je vidljivo sve veće zagađivanje planete Zemlje, izazvano nekontroliranim tehnološkim razvojem. Ekološke katastrofe koje su potresle čovječanstvo, kao što je bio Černobil,⁸ pokazale su da bez zdrave životne okoline nema uživanja ni drugih ljudskih prava, posebno prava na život, prava na zdravlje i prava na sigurnost.

⁷ Međunarodni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije, Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava i Hrvatski pravni centar, Zagreb, 1995., str.3-4

⁸ Havarija na nuklearnom reaktoru "Lenjin" u bivšem Sovjetskom Savezu, a sadašnjoj Ukrajini, bila je 26. aprila 1986. godine.

Zato se danas u ekonomski razvijenim zemljama ne može zamisliti nijedan moderan politički program koji kao jedan od ciljeva ne proglašava i borbu za zdravu životnu okolinu. Mnoge zemlje unijele su zaštitu ovoga prava u svoje ustave. Nažalost, i pored ovakvog interesa, od svih međunarodnih konvencija iz oblasti ljudskih prava, samo se u Afričkoj povelji i Protokolu uz Američku konvenciju iz 1988. godine ono izričito spominje. U Afričkoj povelji na slijedeći način je definirano: "Svi narodi imaju pravo na opšte povoljno stanje okoline koja pogoduje njihovom razvoju." (čl. 24)

Na univerzalnom planu, izuzev posrednih ukazivanja u Paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (npr. kada se, zahtjevom da države preduzmu adekvatne mjere za poboljšanje svih vidova industrijske higijene i higijene okoline, štiti pravo na fizičko i duševno zdravlje), nema odredaba ugovorne prirode kojima bi se štitilo ovo pravo.

Ovo ne znači da su Ujedinjene nacije ostale postrani u donošenju važnih dokumenata deklarativnog karaktera. Tako je i usvojena Deklaracija UN o čovjekovoj sredini (Štokholm, 1972.), koja afirmira ovo pravo kao ljudsko pravo: "Čovek ima osnovno pravo na slobodu, jednakost i adekvatne životne uslove, u sredini čiji kvalitet omogućava život u dostojanstvu i blagostanju, i obavezu da štiti i poboljšava tu sredinu za sadašnje i buduće generacije. Ljudi se nalaze u središtu nastojanja da se ostvari trajan razvoj. Oni imaju pravo na zdrav i produktivan život u skladu sa prirodom." (Princip 1)⁹

Ovo pravo je individualnog karaktera i moći će se štititi i na univerzalnom planu kada se stvori odgovarajući međunarodni mehanizam. Afrička povelja, koja ovo pravo vidi kao kolektivno pravo naroda, odražava aktuelne i historijske probleme afričke civilizacije, koja, očigledno, zdravoj okolini ne pridaje egzistencijalnu ulogu kao individualnom ljudskom pravu.

Da je ono individualnog karaktera potvrđuje i praksa Suda Evropske unije u Luksemburgu, koji je strogo poštovao načelo iz Ugovora o Evropskoj uniji (Mastriht, 1992.), da ekološka šteta treba biti ispravljena na izvoru zagađenja i na načelu da štetu plaća zagađivač, u skladu sa ciljem koji je pred Uniju postavljen, a on je očuvanje, zaštita i poboljšanje kvaliteta životne sredine.

⁹ Povelja iz Rija o čovjekovoj okolini i razvoju 1992. godine (Deklaracija iz Rija)

Pravo na razvoj

Ovo je jedno od prava solidarnosti, čija je pravna priroda najviše osporavana, pošto se pojedinac samo posredno mogao nazrijeti kao njegov nosilac. S druge strane, jasno je da je međunarodna ekonomska situacija u svijetu teška i nepovoljna za siromašne i nerazvijene države. Jaz između nerazvijenih zemalja Juga i visokoindustrializiranih zemalja Sjevera sve je veći. Takvo stanje u svjetskoj ekonomiji stanovnicima nerazvijenih zemalja onemogućava uživanje ne samo ekonomskih, socijalnih i kulturnih, nego i političkih i građanskih prava. Solidarnost s takvim zemljama, kao i osiguravanje povoljnijih ekonomskih uvjeta za njihov razvoj, učinit će dostupnim ljudska prava svim stanovnicima planete Zemlje.

Još ne postoji formulacija prava na razvoj, koja bi razradila prirodu ovoga prava u sklopu ostalih ljudskih prava. Jedini međunarodni ugovor koji proklamira ovo pravo, kao, uostalom, i najveći broj prava solidarnosti, predstavlja Afrička povelja u članu 22:

1. "Svi narodi imaju pravo na ekonomski, socijalni i kulturni razvoj uz dužno uživanje njihove slobode identiteta i u jednakom uživanju zajedničke baštine čovečanstva."

2. "Države imaju dužnost da pojedinačno ili kolektivno osiguraju uživanje prava na razvoj."

Ovako definirano, kao kolektivno pravo naroda, ono se suočava s problemima koji prate ovaj tip prava kada su u pitanju njihova zaštita i implementacija. Sada ono ima više politički značaj. S druge strane, država je ipak obavezna da preduzme sve mjere kako bi se ovo pravo ostvarilo. Države to čine u skladu s njihovim mogućnostima, ali su, isto tako, poznati slučajevi akumuliranja društvenog bogatstva u rukama malog broja ljudi bliskih autoritarnim režimima ili diktaturama, sve u ime ostvarivanja prava kompletnog naroda na razvoj. Najbogatiji pojedinci ili velike svjetske firme postaju bogatiji od malih i siromašnih država. Ne postoji neka granica za lično bogatstvo.

Pravo na upravljanje nacionalnim resursima

Ovo pravo se može posmatrati i kao sastavni dio prava na samoopredjeljenje naroda, odnosno kao ekonomski vid prava na samoopredjeljenje. Ovakvo stanovište brani se time što narod, bez kontrole nad svojim nacionalnim resursima i bogatstvom, teško

može slobodno odlučivati o svom političkom statusu. Uostalom, i oba pakta o ljudskim pravima, u okviru prava na samoopredjeljenje, garantiraju svim narodima slobodno raspolaganje njihovim prirodnim bogatstvima i izvorima.

Ipak, iz već pomenutih razloga, Afrička povelja (čl. 21) i ovo pravo proklamira kao nezavisno ljudsko pravo, kolektivne prirode, te utvrđuje slijedeća temeljna ovlašćenja koja ulaze u njegovu sadržinu: svi narodi slobodno i neotuđivo raspolažu svojim nacionalnim resursima u svom isključivom interesu; ako se u te resurse bude zahvatalo, narod ima pravo na zakonitu nadoknadu i adekvatnu kompenzaciju; obaveza država potpisnica Povelje je da uklone sve oblike strane ekonomske eksploatacije, posebno one koje vrše međunarodni monopoli, kako bi se omogućilo narodima da potpuno uživaju u prednostima njihovih nacionalnih resursa.

Ovako koncipirano pravo podstaklo je rasprave koje inače prate *prava treće generacije*. Spor je dobio elemente ekonomsko-političkog karaktera. Zemlje u razvoju namjeravale su da ovo pravo upotrijebe kao argument kojim će se opravdati jednostrani raskid za njih nepovoljnih ugovora i nacionalizaciju imovine stranaca, dok su razvijene zemlje nastojale da spriječe pretvaranje ovog političkog zahtjeva u pravo, kako bi ostvarile svoje ciljeve dominacije.

Ovako suprotstavljena gledišta moraju se staviti pod lupu prava na mirno uživanje imovine. Narodima koji su prošli kolonijalno iskustvo pozivanje na ovakvo pravo bilo je neophodno da bi, pored političke, stekli i ekonomsku nezavisnost i da bi se razvili u moderne i savremene države.

Pravo na upravljanje sopstvenim prirodnim bogatstvima i izvorima ograničeno je obavezama koje proizilaze iz međunarodne privredne saradnje, zasnovane na načelu uzajamne koristi i međunarodnom pravu. Sve odredbe međunarodnih ugovora koje se tiču ovoga prava predstavljaju modernu verziju tradicionalne doktrine o teritorijalnom suverenitetu.

Možemo reći da se osnovna i ljudska prava ne razlikuju *sadržajno*, nego da je razlika mnogo veća u *formalnom* području. Osnovna prava su prava koja svaka država garantira svojim građanima i prava koja su sadržana u ustavima pojedinih država. Po osnovu njih građanin se može obratiti sudu. Ljudska prava su u izvjesnoj mjeri osnovna ideja koja leži iza osnovnih prava. Do sredine prošlog vijeka u njima se izražavao moralni zahtjev na prava definirana državnim redom. Dakle, ljudska prava su prirodna prava. Općom poveljom o ljudskim pravima putem Ujedinjenih

nacija filozofska ideja se pokušava konkretizirati, a prava se pokušavaju smjestiti u svjetska mjerila, kao što je to urađeno sa osnovnim pravima na nacionalnom nivou.

Veza između demokratije i ljudskih prava

Između demokratije i ljudskih prava postoji bliska veza. U Univerzalnoj deklaraciji se kaže: “Volja naroda je osnova državne vlasti”,¹⁰ a to je jedan od ideala. Pored toga, prema Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, građanin ima pravo učestvovati u vođenju javnih poslova, direktno ili preko slobodno izabраниh predstavnika, birati i biti izabran na pošteno provedenim izborima...¹¹ Ljudska prava u modernim demokratskim ustavima prihvaćena su kao elementarna, osnovna prava. Na to se nadovezuje pitanje, da li su demokratske strukture neophodni preduvjeti za provođenje i realizaciju ljudskih prava i dostojanstva čovjeka? Ili, obrnuto, moglo bi se postaviti pitanje: da li je uopće moguća demokratska država bez ostvarenja ljudskih prava i dostojanstva čovjeka? Među najznačajnije korake učinjene u međunarodnim odnosima od kraja hladnog rata spada priznanje međuzavisnosti između ideje univerzalnih ljudskih prava i demokratske vladavine. Zemlje u razvoju učinile su značajan korak općim prihvatanjem da poštivanje ljudskih prava i demokratska vladavina predstavljaju osnovu za razvoj.

Ideološki su stavovi da su građanska i politička prava rezultat zapadnog naslijeđa i liberalne političke tradicije kao **prava prve generacije**. **Prava druge generacije** kao ekonomska, socijalna i kulturna prava rezultat su ljevičarskog pokreta i lijevih strujanja u Zapadnoj Evropi. Međutim, **prava treće generacije**, kao kolektivna prava, ili prava naroda, pod snažnim su utjecajem zemalja Trećeg svijeta.¹²

U filozofskom smislu, može se pitati - do koje mjere se ljudskim pravima, kao globalnom ideologijom, može izjednačiti svijet a da se zbog religijskih, kulturnih, socijalnih i političkih tradicija njegovih različitih dijelova on ne pretvori u svoju

¹⁰ Opća deklaracija o pravima čovjeka, član 21, u knjizi: *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001., str. 408.

¹¹ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, član 25, u knjizi: *Čitanka ljudskih prava*, n. dj., str. 418.

¹² Jasna Bakšić-Muftić, *Sistem ljudskih prava*, n.dj., str.178.

suprotnost i ideološko nasilje. Ljudska prava, kao globalna ideologija 20. vijeka, imaju šansu da iz oblasti ideoloških sukobljavanja pređu u prostor približavanja, razumijevanja, tolerancije i dijaloga.

Kada kažemo da neka osoba ima ljudska prava, istodobno kažemo da drugi ljudi imaju ljudsku odgovornost. Svaka osoba ima odgovornost poštivati neotuđivo ljudsko dostojanstvo drugih. Naša prava prestaju kad ugrožavamo prava drugih. To je neka nevidljiva granica koju ne bismo smjeli prelaziti.

Kako god razvrstali ljudska prava, ona su jedna cjelina i sva su jednako važna kao dio te cjeline. Ako je jedno pravo ugroženo, onda su sva prava ugrožena.

Zaključak

Ljudska prava su baština svih ljudi. Nekad su se priznavala samo prirodna prava: pravo na život, slobodu i imovinu. Gledano kroz historiju, ljudska prava su se razvijala i širila, zahvatajući sve aspekte ljudskog života i rada.

Postoje različite podjele ljudskih prava. Dijeje ih na individualna i kolektivna. Prema nastanku, dijeje ih na: ***prava prve generacije***, ***prava druge generacije*** i ***prava treće generacije***. Ona se još dijeje na: lična prava, politička i civilna prava, socijalna, ekonomska i kulturna prava, te prava treće generacije ili solidarna prava. Kako god razvrstali ljudska prava, ona su jedna cjelina i sva su jednako važna kao dio te cjeline. Ako je jedno pravo ugroženo, onda su sva prava ugrožena.

Ljudska prava nisu ustanovljena jednom za sva vremena, već su dovoljno fleksibilna i reagiraju na nove izazove, kao što su to globalni problemi zaštite okoline. Ona su izašla iz okvira nacionalnih država i postala su međunarodni problem. Nakon standardizacije kroz Univerzalnu povelju i ostale međunarodne akte, ostaje da sve države svijeta primijene te standarde. Čak i kritičari koji ih osporavaju rado bi ih koristili. Ljudska prava su postala civilizacijska vrijednost i baština čovječanstva.

Od Konferencije o održivom razvoju iz Rija, održane 1992. godine, ljudsko pravo na zdravu okolinu sve više dobija na značaju. Savremeni evropski i svjetski trendovi danas u područje zaštite ljudskih prava, osim ličnih, političkih ili civilnih, socijalnih ili ekonomskih prava, uključuju i tzv. ***prava treće generacije***. Ova posljednja, ili četvrta grupa ljudskih prava, tek se odnedavno ubraja

u ljudska prava. Ovom četvrtom grupom ljudskih prava, ili *pravima treće generacije*, prepoznati su i verificirani novi problemi koji ugrožavaju pravo na život svih ljudi. To su kolektivna prava, tj. prava naroda, i pod snažnim su utjecajem nerazvijenog svijeta. Ona obuhvataju: *pravo na ravnopravnost naroda, pravo na samoopredjeljenje, pravo manjina, pravo na upravljanje nacionalnim resursima, pravo na razvoj, pravo na mir i pravo na zdravu okolinu*. Osim prava na razvoj, koje treba pomoći smanjenju razlika između bogatih i siromašnih u svijetu, ovdje se ubraja se i pravo na zaštitu okoline. Ova grupa prava još uvijek se ne može efikasno vršiti.

Očekivati je da će se za sva ljudska prava naći efikasni mehanizmi primjene i zaštite na unutrašnjem i međunarodnom planu, na dobrobit cjelokupnog čovječanstva.

LITERATURA

- Vojin Dimitrijević i Milan Paunović, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998., str. 412-419.
- *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, član 25, u knjizi: *Čitanka ljudskih prava*, n. dj., str. 418.
- Jasna Bakšić-Muftić, *Sistem ljudskih prava*, Fond otvoreno društvo, Pravni centar FOD BiH, Magistrat, Sarajevo, 2002.
- Jovan Đuković, *Zaštita životne okoline*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1990.
- *Međunarodni dokumenti iz oblasti ljudskih prava*, dio 1 i 2, Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1995.
- Ćazim Sadiković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, “Magistrat”, Sarajevo, 2001.
- *Uvod u ljudska prava*, (urednici Enver Đuliman i Gunnar M. Karlsen), Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2003.

WHAT TYPE OF HUMAN RIGHTS EXIST?

Summary

Human rights have become the heritage of human race. History is full off breaking human rights. The state and authorities should protect them, and the citizens should know to fight for their rights. Human rights are often devided on individual and group ones, then on: the rights of the first generation , the rights of the second generation and the rights of the third generation. They are mostly devided on four groups:

- personal rights;
- political and civil rights;
- social, economic and cultural rights and
- the rights of the third generation or social rights.

Regardless of devision, they form one entirety and each one has the some importance as a part of entirety or human rights is imperilled then all the rights are imperilled. Solidary rights or the rightsof the third generation are also group rights, or public rights and they are under powerful influence of undeveloped world. The rights of the third generation are consisted of: right on the equality among the people, the right on self-determination, the right on minority, the right on managing with national resources, the right on development , the right on piece and the right on healthy environment. This group of rights cannot be still successfully realised. It is expected that ellective mechanisms of application and protection of all human rights will be found in local and international plan.

Prof. dr. Salih Jalimam

BOSNIA BOGOMIL'S IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF MEDIEVAL BOSNIA ¹

Summary

The report: Bosnia-Bogomil's in the Social and Political Life of Medieval Bosnia, seeks to establish, using available historical sources, opinions and schools of thought in historical literature, the basic characteristics of Bosnian heretics (also known as dualists, Bogomil's, patarens katars) and their connection with socio-political life of medieval Bosnia.

The intention of the report is to identify historical relations and confirm unequivocal links Bosnian heretics had with all segments of medieval Bosnian society; the links which, because of certain, often tragic ideological and political goals were unfortunately ignored or marginalised.

There are numerous historical sources referring to the presence of Bosnian Bogomil's in medieval Bosnia, its society, political life, culture and diplomacy; these sources are unequivocal and paint much better and livelier picture than dry and formal chronicles.

The relationship between Bosnian Bogomil's and medieval state Bosnia should not be treated as a classic relationship between a state and a religion. There are numerous reasons why this relationship was unique, most of which are often overlooked due to tendencies which tempted many researchers to make final judgements on the place Bosnian Bogomil's occupied in the social and political life medieval Bosnia.

All recorded historical sources related to medieval Bosnia point that, in the long period from the end of twelfth century till the political fall of medieval Bosnia the Bosnian Bogomil's occupied

¹ Referat pročitan na: International symposium „Bosnia Herzegovina from Past to Present“ 28-30.april 2005. Canakkale Onsekiz mart University

important, often deciding position in political, social and statehood matters of medieval Bosnia. They represented the most respected society layer and played an extraordinary role in the medieval Bosnian society.

All these facts give a different picture of the position of Bosnian Bogomil's which had a profound effect on nearly all segments of medieval Bosnia society.

* * *

The Bosnian heretic appeared in the precisely defined socio-economical and political circumstances, so they were the interest of the feudal lords and rulers, in the long period from the end of twelfth century till the political fall of medieval.

The Bosnian Bogomil's are the most important event and the most interesting occurrence in a long history of medieval Bosnia in the socio-political, state, religious, ideological and economical domain. Discussions on the Bosnian Bogomil's origin, roots, links, contacts and relations, essence of the religious teachings, organisation and the role in the society and the state, have been held over more than one century. Franjo Rački, laid the scientific foundations in his work called "Bogomili i patareni" whose results are still the basis for research of this historical occurrence. Authentic historical material about the Bosnian Bogomil's includes almost all manuscripts written in the Bosnian, Latin, Greek, Italian, Turkish, Slavic languages, from the transcripts, letters and orders of the popes, church and secular dignitaries, over different polemically intoned theological debates, reports of missionaries and inquisitors, Catholic and Orthodox monks and priests, the inscriptions, accounts of the travels, works of historical contents, legal documents, and church's synods till the various diplomatic documents, scribes notes of native and foreign provenance. This historical material that has been identified and preserved in quality and quantity, on the whole or in some details is unequal in the historiographic sense, but it unambiguously asserts that the Bosnian Bogomil's are dual movement and authentic and native occurrence in medieval Bosnian society.

Many dilemmas concerning the Bosnia Bogomil's have been noted in the historical survey, above all the dilemmas about the genesis that contain one important and essential question of the roots and the religious teaching of the Bosnian Bogomil's.

According to the results of the latest research, the Bosnian Bogomil's appeared in the Historical sources as a separate and authentic social and religious rebellion at the end of the twelfth century with their special and specific organisation and religious belief. They had already at that time been recorded in the historical sources under different names (faith of good Bosnians, the Bosnian Church, our faith, the Bogomil's, heresy, Cristian's), however it is all about medieval Bosnian particularity that had strong and precise connections with similar European and Asian movements. It is important to point out that the Bosnian Bogomil's appeared in one specific socio-economical period of medieval Bosnia as religious and theological thought and free peasantly spirit who lost a part their freedom through the introduction of strong feudalism and etatism. In respect of the politics and state establishment, the Bosnian Bogomil's were the synonym of fight for free medieval Bosnia. The Bosnian Bogomil's separated themselves from the Orthodox and the Catholic's with their theological understanding of genesis and the nature of good and evil. One more general and basic question that is contained there is the question of the relation between God's perfection and imperfect human nature.

According to the religious teaching of the Bosnian Bogomil's if God is perfect, his work, the world we live is full of chaos, suffering and evil. It is up to the most religious soul, too, to conclude either that God is the creator of that evil which leads to the fact that He is not the source of perfection, and so not the real god either, or to conclude the opposite, that He is not the creator of evil, so the origin of evil should be sought in someone and something that is more independent of deity.

Considering man himself to be a product of evil and condemning everything material, the Bosnian Bogomil's were trying to avoid evil by a religious life condemning the glow of the Catholic and Orthodox Church, killing the animals and people. They despised icons, sacred secrets, religious service, while partly they were against the powerful and the rich.

The hierarchical organization of the Bosnian Bogomil's was firmly established where at the highest position is did, on the lower gost, and at the lowest position are starac and congregation. They lived in hiža's (houses of the Bosnian Bogomil's) which are the houses of faith but whose vicinity was cultivated. In essence and

determination, the Bosnian Bogomil's were divided in two groups: "the real Christian's without sins" and "sinners".

Through the interpretation of the social foundation it is difficult to say who were majority of believers and adherents of the Bosnian Bogomil's. It is assumed that they were peasants and farmers who attached to the land not active in socio-economical sense, especially in times of social changes in the fourteenth and fifteenth centuries.

In the history of medieval Bosnia the Bosnia Bogomil's had an extremely important role since, beside other roles, they specifically shaped and marked its feudalism, so it was different from the feudalism in the neighbouring states (Catholic and Orthodox states). The Bosnian Bogomil's appeared in the precisely defined socio economical and political circumstances, so they were the guardians and guarantee for the interest of the feudal lords and rulers, with one important characteristic of the neighbouring states and the Catholic Church.

During the whole Middle Ages Bosnia Bogomil's represented the domain and the only socio-political force in medieval Bosnia that resisted the penetration from everywhere (whether it was the military political one the Hungarian rules or the religious one by the Catholic or Orthodox Church). According to the available historical material it can be concluded that there was no anti-feudal manifestation in the activities of the Bosnian Bogomil's, because according to all the indications, the teaching, the organization of their community and the way they performed their rituals explicitly show that they were the historical necessity, the spirit and breeze of the time when all that occurred.

All historical sources, a part of the narrative material and different secondary documents conform that the Bosnian Bogomil's were not the Bogomil's exiled from the medieval Serbian state, nor the Bogomil's and the heretic exiled from Split, Trogir or Zadar, nor they come from the medieval Hungarian kingdom but they are the native population, "good Bosnian's" inspired by one specific religions teaching that can be and should be compared with many similar ones in the European or Asian medieval societies that are called: the heretical movements. The claim closer to the truth is that the Bosnian Bogomil's were inspired by the heretical, mystic teaching from the east that the Catholic and Orthodox Churches rejected and persecuted its adherents. There is confirmation about the importance of the Bosnian Bogomil's in

the medieval European heretical scope, whether it is about the religious teaching, the organization or help in many manifestations. The question of the religious schools in medieval Bosnia in the thirteenth and fourteenth centuries is still the subject that requires a researcher.

The anathema of the Catholic and Orthodox Church made an influence on the Bosnian Bogomil's so that already during the reign of the Bosnian ban Stjepan Kotromanić II (1322-1353) in medieval Bosnia they became a public and legitimate religious movement. Their indisputable and omnipresent authority in the internal politics affairs of medieval Bosnia is also confirmed by the two undated charters of the Bosnian ban Stjepan Kotromanić II from the third decade of the fourteenth century. Sometime later, during the reign of the ban and king Tvrtko Kotromanić I (1353-1391) their influence even increased. So in 1377, the pope wrote to the archbishops and bishops of Dalmatia, Croatia, Albania and Bosnia that king Tvrtko I permitted the Bosnian Bogomil's "the heretic and the Bogomil's whose protector he is, to go to the religious service" and when the Franciscans stop the service, the secular priests who had been sent there or who volunteered were to continue the service. Within the historical sources there are enough strong pieces of evidence that can identify and confirm the position and the role of the Bosnian Bogomil's in the social structure of medieval Bosnia, in almost all segments especially in the system of organization of the government. One special feature that characterizes the influence of the Bosnian Bogomil's is the religious one which is usually emphasized in a pretentious way or sometimes minimized. However, it is all about the particularities of the medieval being that in communication with the east and the west had many relations with a number of the European heretical communities, managed to impose itself as an equal member of the community of those who were deprived of their rights and who fought against the inconsistency of medieval.

Being founded on the Bosnian Bogomil's were not, as it had been assumed, only passive observers and registers of everything that happened around them, but they were the interpreters and very active participants in all important events from the history of medieval Bosnia. According to the information from the thirteenth and fourteenth centuries they also offered the physical resistance to each foreign intervention or they participated in the state, political, diplomatic, cultural and public life.

One of the characteristic questions related to the Bosnian Bogomil's is also the question of the way they supported themselves when they, as their enemies said, despised any physical work. They worked as scribes, transcribers, illustrators and calligraphers, counselors and diplomats at the courts of the rulers and the prominent Bosnian feudal lords, preaching their religious teaching. They were famous for promotion of literacy and literary creativity, because they signed the margins as the Bosnian Bogomil's (Christian Hval, Christian Radosav).

With the conquests in fourteenth century the regions with the Catholic and Orthodox population become a part of medieval Bosnia but the Bosnian Bogomil's did not lose their precedence in the society. In the fifteenth century the society came into contact with Islam and that was to initiate the acceptance of Islam by a number of the Bosnian Bogomil's, which caused their gradual disappearance.

It has already been mentioned that the Bosnian Bogomil's are the most valuable occurrence in the history of medieval Bosnia and with many of their manifestations they have an important role in creating the religions, social, political and cultural life.

They are remembered for the various interesting connections, strong support of common people, they have remained faithful of good Bosnians, independent and free like the state they lived in and protection of the medieval Bosnian state.

IZVORI

- S.M.Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, vol.I-IV, Zagrabiae, 1975-1980
- Gregor Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH, Sarajevo, 1955, 5-56.
- Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetis, 1769.
- Eusebio Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum interestis editorum documentum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, MSHSM, JAZU, knj. 23, Zagreb, 1892.
- Franjo Rački, *Prilozi za povijest bosanskih Patara, Starine*, JAZU, Knj. I, Zagreb, 1869, 93-140.
- Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, T. I-II, Romae, 1862

- Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium Historiam Illustrantia*, T. I, 1198-1549, Romae, 1863, 667.

LITERATURA

- Stjepan Antoljak, “Heretici” u srednjevjekovnom Zadru i njegovoj okolini, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, knj. 21, Zadar, 1974, 7-27
- Anto Babić, *Iz istorije srednjevjekovne Bosne*, “Svjetlost” Sarajevo, 1972, 325
- Biblija, *Stari i Novi zavjet*, “Kršćanska sadašnjost”, Zagreb, 1974, 1304
- Bogomilstvo na Balkanu u svjetlinu na najnovije istraživanje, *Izd. MANU, SANU, ANU BiH, Skopje*, 1982, 250.
- Miroslav Brandt, *Dogmatske relacije nekih glagoljičkih apokrifnih spisa*, Kolo, VII, /CXXVIII/, 9, Zagreb, 1970, 1013-1021
- Miroslav Brandt, *Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća*, *Anali Instituta JAZU*, knj. XII, Dubrovnik, 1973, 27-57
- Miroslav Brandt, *Wiclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st.*, “Kultura” Zagreb, 1955, 301
- Sima Ćirković, *Istorija srednjevjekovne bosanske države*, SKZ, Beograd, 1964, 415
- Dragoljub Dragojlović, *Apokalipse bosanskih krstjana i staroslavensko književno nasljeđe*, *Književna istorija*, XIII, 52, Beograd, 1981, 603-610
- Dragoljub Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, I. *Bogomilski rodonačelnici*, SANU, *Balkanološki institut*, Posebna izdanja, knj. 2, Beograd, 1974, 233
- Dragoljub Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, II. *Bogomilstvo na pravoslavnom istoku*, SANU, *Balkanološki institut*, Posebna izdanja, knj. 15, Beograd, 1982, 234.
- Nedim Filipović, *Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji osmanske vlasti*, *Radovi Filozofskog fakulteta*, III, Sarajevo, 1965, 63-75

- Jacques le Goff, Intelektualci u srednjem vijeku, “Zora”, Zagreb, 1982, 193
- Jacques le Goff, Srednjevekovna civilizacija zapadne Evrope, “Jugoslavija”, Beograd, 1974, 671
- Salih Jalimam, Historija bosanskih bogomila, Tuzla, 2002, str. 197
- Dragutin Kamber, Vjera hercega Stjepana, Napredak, VI, 5-6, Sarajevo, 1931, 78-79
- Dragutin Kamber, Vjera bosanskih vladara, Napredak, XXI, Sarajevo, 1930, 169-179
- Dragutin Kamber, Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila, Croatia sacra, Zagreb, 1932, 27-93
- Vjekoslav Klaić, Poviest Bosne do propasti kraljevstva, “Matica hrvatska”, Zagreb, 1882, 352
- Dragutin Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad JAZU, CCLXX, Zagreb, 1949, 115-276
- Desanka Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjevjekovne bosanske države, “Veselin Masleša” /Kulturno nasljeđe/, Sarajevo, 1978, 421
- Dominik Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago, III, 1962, 508,
- Leo Petrović, Kršćani bosanske crkve, Izd. Dobri pastir, Sarajevo, 1953, 184
- Povjesnoteološki simpozij u povodu 500-te obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo, 1979, 205
- Franjo Šanjek, Bosansko-humski /hercegovački/ krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, “Kršćanska sadašnjost”, Zagreb, 175, 216
- Jaroslav Šidak, “Crkva bosanska“ i problem bogumilstva u Bosni, Matica Hrvatska, Zagreb, 1940, 163
- Jaroslav Šidak, Heretička “Crkva bosanska”, Slovo, 27, Zagreb, 1977, 149-184,
- Jaroslav Šidak, Pravoslavni istok i “Crkva bosanska”, Savremenik, 27, 9, Zagreb, 1938, 769-793
- Jaroslav Šidak, Problem “Bosanske crkve” u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca, Rad JAZU, knj. CCLIX, Zagreb, 1937, 37-182

- Jaroslav Šidak, Studije o “Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu, - Zagreb, 1975, str. 402
- Ćiro Truhelka, Testament gosta Radina, GZM, XXIII, Sarajevo, 1911, 355-375,
- Marko Vego, Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, “Svjetlost”, Sarajevo, 1980, 501

Sažetak

U referatu *Bosansko-humski bogomili u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma* nastojalo se, prema raspoloživim historijskim izvorima i mišljenjima u historijskoj literaturi, ustanoviti temeljne vrijednosti bosanskih heretika (dualisti, *krstjani*, bogomili, patareni, katari) i dovesti ih u vezu s društvom i političkim životom srednjovjekovne Bosne i Huma.

Namjera je bila identificirati historijske relacije, potvrditi nedvosmislene veze bosanskih heretika sa svim segmentima srednjovjekovnog bosanskog društva, koje su, zavisno od određenih, često pogubnih, ideološko-političkih tretmana, nažalost, često prešućivane ili marginalizirane.

Historijski izvori o prisutnosti bosanskih bogomila u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, njenom društvu, političkom životu, kulturi, diplomaciji, nedvosmisleni su i potvrđuju mnogo više toga nego što to često suhoparni hroničarski zapisi kazuju.

Bosanski bogomili su predstavljali dominantnu, a možda i jedinu, društvenu i političku snagu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi koja se suprotstavila nadiranjima sa svih strana (bilo da je riječ o vojno-političkim od strane Mađara, ili crkveno-krstaškim od strane Katoličke ili pravoslavne crkve). Bili su i ostali garanti i utemeljitelji državnog i društvenog uređenja tokom cijelog srednjovjekovnog razdoblja.

Odnos bosanskih bogomila, njihovo mjesto u ukupnoj strukturi srednjovjekovne Bosne i Huma ne može se tumačiti kao klasični odnos srednjovjekovne države i državne vjere. Razlozi tome su brojni, posebno što se često problem državne vjere u srednjovjekovnoj Bosni i Humu pojednostavljuje, te brojne istraživače stavlja u kušnju pri izricanju konačnog suda o položaju bosansko-humskih bogomila u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma.

Svi evidentirani historijski izvori koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu i Hum ukazuju da su u dugom vremenskom intervalu - od kraja XII vijeka do političkog sloma srednjovjekovne Bosne i Huma - bosanski bogomili zauzimali važno, često i odlučujuće mjesto u političkom, društvenom i državnom životu srednjovjekovne Bosne i Huma. Predstavljali su onaj ugledniji i reprezentativniji dio društva i u srednjovjekovnoj državnoj zajednici imali odgovornu ulogu koja nije imala premca u srednjovjekovnom društvu Bosne i Huma.

Sve ovo postavlja društvenu i političku poziciju bosanskih bogomila na drugojačiju i kvalitetniju raven, što je imalo i poseban uticaj na bezmalo sve segmente srednjovjekovnog bosansko-humskog društva.

U historiji srednjovjekovne Bosne bogomili su odigrali izvanredno važnu ulogu, pošto su bosanskom feudalizmu dali jedan poseban i specifičan oblik i obilježje, po čemu će se razlikovati od feudalizma u katoličkim i pravoslavnim zemljama. Bogomili su se tačno javili u određenim društveno-ekonomskim okolnostima te su bili čuvari i garant takvog uređenja, samo uz jednu opasku - što su u srednjovjekovnoj Bosni, posebno u prvoj polovini XIII vijeka, pojačavali i borbu za nezavisnu i slobodnu državu.

Treba napomenuti da se uvidom u izvore, kao i mišljenja u literaturi, stiže sve više utisaka da se, kada se proučavaju bosanski bogomili, ne može govoriti o anticrkvenom niti o antifeudalnom pokretu, nego o autentičnom i autohtonom pokretu. Prema svim pokazateljima pojava *bosanske hereze*, karakter njenog učenja, organizacija i način obreda imaju toliko posebnog i autentičnog da se teško mogu osporiti takvi argumenti i moraju se poštovati okolnosti, duh i dah vremena u kome se sve to zbivalo.

Danas je sigurno da bosanski bogomili nisu ni krivovjernici prognani iz srednjovjekovne srpske države, niti patareni iz Splita i Trogira, već domaće stanovništvo, *dobri Bošnjani*, nadahnuti jednim specifičnim vjerskim učenjem, koje se može uporediti sa mnogim dualističkim i neomanihejskim pokretima u tadašnjem srednjovjekovnom svijetu. Pretpostavlja se da je bogomilstvo bilo nadahnuto i heterodoksnom mistikom koju su katolička i pravoslavna crkva odbacivale.

Dr. sc. Hazema Nistović

GRAFIČKO OBLIKOVANJE SLOVA U NASTAVI ČITANJA I PISANJA

Sažetak

Tokom historije vodile su se brojne rasprave o izboru štampanih i pisanih slova u procesu učenja čitanja i pisanja.

Zbog nedorečenosti i nedovoljne informativnosti nastavnih planova i programa, ovo pitanje se ponovo aktueliziralo.

Izboru štampanih i pisanih slova u fazi učenja čitanja i pisanja pristupalo se s različitih pozicija: metodičko-komunikacijske, medijsko-komunikacijske, psihofiziološke i likovno-estetske. Mi smo u ovom radu nastupali sa metodičko-komunikacijske i psihofiziološke pozicije.

Ključne riječi: Tipografija, fiksacija, vizuelno diferenciranje, disgrafijske smetnje, antikva, grotesk, verzal, kurent.

* * *

Savladavanje tehnike pisanja je kompleksan proces. On podrazumijeva više elemenata koje bi trebalo sinhronizirati.

U nastavnim planovima i programima ne daju se detaljnije upute o pravilima pisanja i povezivanja slova. Programsko uputstvo tipa: *pravilno pisanje i povezivanje slova*¹ nije dovoljno informativno za nastavnike, jer je nastavniku prepušteno da izabere vrstu pisma, metode rada i oblike rada.

Pitanje pisanja u prvom razredu osnovnog obrazovanja zaokupljalo je pažnju domaće i međunarodne javnosti. Tako je Jedanaesta međunarodna konferencija o javnoj nastavi razmatrala, pored ostalih pitanja, i problem nastave pisanja.

¹ Nastavni plan i program za osnovnu školu, Sarajevo, 1975, str. 38.

Jedanaesta međunarodna konferencija održana je 1948. godine. Sazvali su je UNESCO i Međunarodni biro za vaspitanje. Na Konferenciji se razmatrao problem početnog pisanja na osnovu podataka koji su prikupljeni iz 49 zemalja članica. Konferencija je pokrenula brojna pitanja iz područja početnog pisanja, ali tri osnovna pitanja su našla posebno mjesto u raspravama, a to su: mjesto pisanja u cjelokupnoj nastavi, nastavni program i metode, i reforme nastave pisanja.²

U zaključcima ove konferencije navodi se da "pisanje nije samo pitanje nastavne tehnike, već i sredstvo izražavanja".³ Već na ovoj konferenciji, koja je bila posvećena pisanju, napravljena je razlika između pisanja koje se ostvarivalo *pritiskanjem* i pisanja koja se ostvarivalo *povlačenjem*.⁴

Pisanje pritiskom, u početku, ostvaruje se aktiviranjem prsta i šake, a poslije se aktiviraju podlaktica i nadlaktica. Ovaj način pisanja odlikuje se blagom kosinom pa je potrebno voditi računa o položaju tijela i položaju papira. Pisanje povlačenjem ne zahtijeva mijenjanje pritiska pera, jer su sve crte iste debljine. Pri pisanju sudjeluju i koordiniraju prsti šake, podlaktica i nadlaktica.

Pisanje povlačenjem je lakše, jednostavnije, pa su vrlo brzo sve početnice napustile pisanje pritiskanjem i opredijelile se za pisanje povlačenjem, pogotovo što je za to ostavila prostora programska nedorečenost. I Slovenija je među prvima u školski sistem uvela propisano pisanje povlačenjem, a propisan je i specijalni uzorak slova primjerenih za učenje čitanja i pisanja.

U Sloveniji je organiziran Naučni skup na "kojem su sudjelovali: Slovenska akademija znanosti i umjetnosti, bivše Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo za kulturu i nauku, Ministarstvo za narodno zdravlje, Narodna i sveučilišna biblioteka, Akademija za primijenjenu umjetnost, Tehnička visoka škola, Institut za arhitekturu, kao i predstavnici osnovnih i srednjih škola. Na tom skupu doneseni su zaključci da se u osnovne škole uvede *uspravno pismo* i da se za *osnovno pismo* prihvate oblici slova koje je, kao uzor, izradio Slavko Pengov, profesor Akademije primijenjenih umjetnosti u Ljubljani."⁵

² UNESCO – BIE: L'enseignement de l'écriture. XI conference internationale de l'instruction publique convoque par l'Unesco et le BIE

³ Isto, str. 117.

⁴ Isto, str. 22.

⁵ Gligor Dude: *Potrebna je reforma tehnike pisma u osnovnoj školi*, Školske novine, 27/1959

U praksi je vladalo šarenilo. Uglavnom, način pisanja bio je uvjetovan bukvarom i početnicom koji su bili primjenjivani u praksi. Što je programska struktura bila fleksibilnija, u smislu propisivanja nekih rješenja vezanih za metode rada, oblike rada, te grafička rješenja osnova čitanja i pisanja, u praksi je bilo više šarenila. Više se raspravljalo o bukvarima nego o programima koji su bili zakonska legislativa za izradu bukvara i početnica. Ukoliko želimo saznati više o historijskim tokovima čitanja i pisanja, relevantniji izvori su nam bukvari i početnice.

Rasprava o bukvarima bila je privlačna tema brojnih teoretičara. Posebno je vršena komparativna analiza tradicionalnog bukvara Stevana Čuturila i bukvara Desanke Janjušić, Dušana Timotijevića, Vladimira Milarića ("Moja prva knjiga", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1973).⁶

Bukvar Steve Čuturila napisan je 1879. godine i bio je u upotrebi više decenija. Pomenuti autor bukvara bavio se historijom metodike početnog čitanja i pisanja. Napisao je didaktičko uputstvo uz bukvar, koje je dugo vremena služilo kao korisna metodička literatura učenicima učiteljskih škola.

Čuturilova metoda čitanja na osnovu pisanja bila je uvjetovana historijskim trenutkom kad je više u upotrebi bilo pisanje rukom, rukopisno pismo, a mnogo rjeđa štampana informacija. Zadaci analize starog i novog bukvara predstavljaju sagledavanje historijskih tokova u savladavanju čitanja i pisanja. Pri sagledavanju osobenosti bukvara i početnica uopće, posebno se analiziraju metodički postupci i oblici čitanja i pisanja s aspekta primjerenosti psihofizičkim osobinama učenika.⁷ Redoslijed čitanja i pisanja, likovna, jezička i grafička rješenja, te predbukvarski i pobukvarski dio veoma su značajni u izradi bukvara. Bukvaru Steve Čuturila zamjerili su nabranje riječi bez nekog logičkog smisla, pa se stiče utisak da je autor jedino insistirao na poziciji slova u strukturi riječi (inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj). Kako je odmicala obrada slova i kako su se ostvarili uvjeti za sastavljanje sintagmi i rečenica od poznatih slova, tako se javljao niz nepovezanih sintagmi i rečenica uz određeno slovo. Uz obradu slova našle su se i gnomske konstrukcije koje su smisaono udaljene

⁶ Dr. Dragomir Vrečić: *Uporedna analiza dva naša bukvara*, Naša škola, 9/10, 1985, str. 708-715

⁷ Psihološku analizu Bukvara Desanke Janjušević i drugih uradila je Paulina Jovanović i objavila u Našoj školi 1/2, 1983. godine.

od dječijeg života. Tekst ne prate adekvatne ilustracije pa je ovaj udžbenik, po svojim likovnim, grafičkim i jezičkim osobinama, primjereniji opismenjavanju odraslih nego učenicima prvog razreda.⁸

Bukvar Desanke Janjušović i drugih odlukuje se povezanošću riječi u rečenice, a rečenica u smislaone cjeline. Ovaj udžbenik prilagođen je interesu djece, njihovoj mašti, a u odabranim tekstovima prikazan je realan svijet.

U Bukvaru Steve Čuturila predviđeno je učenje prvo malih pisanih slova, pa malih štampanih slova, pa tek onda su se učila pisana velika slova, a zatim štampana velika slova. U štampanim tekstovima jedna rečenica je pisana običnim slogom, a jedna italikom, koji je bio novo opterećenje za učenike.

Učenje malih slova, a potom velikih, te učenje pisanja pa čitanja, već davno je prevaziđen metod učenja čitanja i pisanja.

U udžbeniku Janjuševićeve i drugih utemeljio se jedan princip učenja čitanja i pisanja od kojeg se radikalno ne odstupa ni danas. Po toj koncepciji početnice uči se veliko i malo štampano slovo, a zatim veliko i malo pisano slovo. Učenje italika se napušta, jer je nepotrebno i nefunkcionalno. Dakle, u ovoj početnici pronađena su bolja i racionalnija rješenja u pogledu obrade pisanih i štampanih slova.

Često se dešavalo da u jednoj sredini imamo po dvije alternativne početnice u kojima se pisanje ne ostvaruje na isti, ili približno isti način.

Do 1954. godine i u Hrvatskoj su bile u upotrebi dvije početnice koje su polazile od "pisočitanja".⁹

Od 1970. godine objavljena je početnica "Naš put" Ede Vajnahta, koja je standardizirala istovremeno učenje čitanja i pisanja. Učenje čitanja i pisanja štampanim slovima postaje obaveza. Ova praksa je nastavljena i u drugim, izmijenjenim i dopunjenim izdanjima ovog autora. Nova početnica Ede Vajnahta, pod nazivom "Dobro jutro", inovirana je i bila je u upotrebi sve do 1993. godine.

⁸ Op. c., str. 709

⁹ To je "Početnica za prvi razred narodne škole" Viktora Cvitana, objavljena 1954., strukturirana u skladu sa dotadašnjom praksom "pisočitanja" u Hrvatskoj. Iste godine, pojavila se i "Početnica" Kreše Mihaljevića i Antuna Kolorića, u kojoj se učenje početnog čitanja odvaja od učenja pisanja rukopisnim pismom.

Brojne savremene početnice težište stavljaju na čitanje pa tek onda pisanje štampanim slovima i na kraju se uči pisati pisanim slovima. Pri sagledavanju efikasnosti starijih i novijih postupaka u usvajanju čitanja i pisanja važno je da ne apsolutiziramo argumente, jer su se o ovim pitanjima brojni stručnjaci, i praktičari i teoretičari, razilazili, a i danas su o ovom pitanju podijeljena mišljenja. I jedan i drugi pristup u praksi su davali dobre rezultate. Važno je za razne opcije razraditi metodički pristup, a potom ispitati njihovu djelotvornost u praksi. Naravno, svemu tome mora prethoditi izrada nastavnih programa u kojima bi se to razradilo, te izrada početnica i drugog didaktičkog materijala koji je potreban nastavnoj praksi.

Zanimljivo je da ni do danas u programskim sadržajima nije jasno postavljen zahtjev pisanja malim štampanim slovima. Na mnoge autore početnica i sastavljače programa uticala je početnica i priručnik Ede Vajnahta pod nazivom "Naš put" i "Dobro jutro". U početnici i priručniku "Naš put" autor ističe da se u procesu učenja čitanja i pisanja uče pisati riječi "velikim i malim štampanim slovima", ali upozorava da u tome ne bi trebalo pretjerivati.

U vezi s pisanjem malih štampanih slova autor kaže: "Nepotrebno je opterećivati šestogodišnjake pisanjem malih štampanih slova. To je čak teže od pisanja pisanih slova."¹⁰

Stiče se dojam da je Vajnahtov stav uticao na kreiranje programa i u Bosni i Hercegovini, jer se u nastavnim planovima i programima iz 1972., 1975. i 1980. ne nalazi programska odrednica koja bi obavezivala autore početnica i nastavnike na učenje pisanja štampanim slovima. Naravno, u pomenutim nastavnim planovima i programima se i ne zabranjuje pisanje štampanim slovima, ali je to područje prepušteno slobodi učitelja. Naravno da u tome ne bi trebalo pretjerivati, ali bi trebalo imati na umu činjenicu da nam u prvoj fazi učenja čitanja i pisanja štampana slova služe za učenje čitanja.

Historijski pregled metoda pisanja

Kod starih Egipćana pisanju su se obučavali samo pripadnici viših vladajućih krugova, sveštenici i predstavnici pisma (hieros = svet, Sveta riječ; Glipho = usjeći u drvo ili kamen).

¹⁰ Edo Vajnaht: "Dobro jutro", Školska knjiga – Zagreb, 1989.

Glasovno pismo su upotrebljavali stari Feničani. Oni su prvi za svaki glas odredili znak.

Na osnovu grčkog alfabeta Rimljani su stvorili svoja slova. U početku su se upotrebljavala samo velika slova (majuskule). Kada su se majuskule urezivale u kamen, onda je to bilo kapitalno pismo, a kada su se majuskule pisale na papirusu, onda je to bilo unicipalno pismo. Pišući na raznim predmetima (drvetu, platnu, vosku), Rimljani su stvorili miniskule. Pisanjem na glatkom papirusu došlo se do kurzivnog pisma.

Sloveni su imali pismo, ČRTE I REZE, od kojih su Ćirilo i Metodije sa svojim učenicima stvorili glagoljicu i ćirilicu.

U srednjem vijeku nastava pisanja izvodila se mehanički. Poznati nirnberški slikar ALBREHT DIRER izjavio je 1528. da je pisanje usko povezano sa nastavom matematike. On je utvrdio da se slovo sastoji od određenog broja temeljnih crta.

Tako je Albreht Direr izveo genezu abecede i postao osnivač genetičke metode pisanja.¹¹

Naučnik Šmotler iz Drezdena (1722) utemeljio je način pisanja tako što je odredio pomoćne crte i osnovnu crtu na kojoj se piše. Na ovaj način on je odredio dubinu i visinu slova. Ostaci Šmotlerove LINEARNE METODE PISANJA i danas se mogu naći u početnicama koje slijede princip uskih i širokih linija pisanja.

Pored potrebe za lijepim pisanjem, sve češće se govorilo i o potrebi brzog pisanja. Da bi se pojavile ove dvije vještine, potrebno je bilo spojiti genetičku i linearnu metodu. Brzo pisanje zahtijevalo je vježbanje zgloba ruke, prstiju, ramena - dakle, sistemске vježbe organa koji učestvuju u pisanju.

Neki naučnici¹² su preporučivali da se učenje pisanja ostvaruje pomoću tačkica (STIGMA), pa je ova metoda i definirana STIGMOGRAFSKOM METODOM.

Da bi se postigao brži tempo u pisanju, zagovarala se metoda taktovanja.¹³

¹¹ Direrovo djelo nastavio je Najderfer 1549., tako što je zahtijevao da se učenici prije pisanja nauče imenovati pojedine dijelove slova. Najderfer je začetnik grafomotoričkih predvježbi.

¹² Naučnik Hilard iz Beča predlagao je da se slova pišu u kvadratićima napravljenim od tačkica (stigme).

¹³ U prvoj polovini 19. vijeka naučnik Negelin iz Štutgarta zagovarao je pisanje po taktu. Ova metoda je u historiji metoda pisanja nazvana metodom taktovanja. Taktovnu metodu pisanja preporučivao je Franjo Klaić. 1860. godine on je objavio djelo: Sistemске upute u krasnopisu uz taktovanje.

Metodikom obuke u lijepom i brzom pisanju bavili su se brojni metodičari. U litareturi se posebno susreće "Metodika obuke u krasnopisu" Dragutina Šilera (1903), te priručnik Juraja Potočnjaka: "Pisanje u osnovnoj školi" (1947). Zaharije Stefanović Orfelin objavio je 1778. godine djelo "Slovensko-valahijska kaligrafija", a 1925. godine Vujica Petković napisao je "Metodiku lepog pisanja u osnovnoj školi".

U savremenim nastavnim planovima i programima o metodama pisanja gotovo da nemamo nikakvih uputa. Jedina uputa u plansko-programskoj strukturi je *pisanje povlačenjem, a ne pritiskivanjem*.

U našim programima se ne predviđa lijepo pisanje, nego samo učenje pisanja, te zbog toga je i odnos programsko-planske strukture indiferentan prema grafičkom oblikovanju slova, prema rasporedu grafema i upotrebljivim metodama u nastavi pisanja.

Da bi učenici usvojili pisanje, potrebno je da vide kako se pravilno piše i kako izgleda pravilno napisano slovo. Prije nego što se daju programske upute o pravilnom pisanju potrebno je da stručni tim, sastavljen od grafičara, pedagoga, psihologa i ljekara, izradi uzorna slova koja bi služila učitelju kao grafički model. Učitelj bi tada, metodom pokazivanja, metodom objašnjavanja i metodom razgovora, pomogao učenicima da savladaju složenu tehniku pisanja slova i njihovog povezivanja u riječi i rečenice.

Grafičko oblikovanje štampanih slova u programskoj strukturi

O izboru štampanih slova za učenje čitanja i pisanja nema dovoljno uputa u konsultiranim programskim strukturama.

Kada izostanu programske upute, onda autori početnica imaju apsolutnu slobodu u grafičkom oblikovanju slova. Ovo pitanje je značajno za učenje čitanja i pisanja, a programske sadržaje trebalo bi posmatrati s aspekata: likovno-estetskog,¹⁴ psihofiziološkog, medijsko-komunikacijskog i metodičko-komunikacijskog.

Kada je riječ o osnovama čitanja, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti čitljivosti teksta. Čitljivost teksta je, između ostalog, uvjetovana vrstom i veličinom slova, njihovom tehničkom i estetskom vrijednošću, te grafičko-likovnim oblikovanjem teksta. Naravno, uz sve ove osobine ne možemo zanemariti psihofiziološke zakonitosti koje su prisutne u procesu čitanja i

¹⁴ Vidjeti nastavne planove i programe od 1959. do 1988. godine

pisanja. U procesu čitanja i pisanja ne dolazi do jednoličnog klizanja očiju dužinom retka, nego se radi o skokovitim pokretima očiju (SAKADAMA) koji se zaustavljaju na fiksacijskim tačkama. Fiksacijske tačke, koje se kreću od 0,2 do 0,4 sekunde, zavise od dobi čitača, o njegovom čitalačkom iskustvu, a posebno o tipografskim odlikama teksta. Kod početnika često se poslije pročitanoj jednog retka oko vraća ulijevo, ali ne prelazi na naredni redak, nego na isti. To je regresivna sakada, koja znatno usporava čitanje. Ova pojava je najčešće uzrokovana tipografskim obilježjima i težinom teksta. Brzina i kvalitet čitanja zavisi od broja *sakada*. Što su sakade veće, pogled se brže kreće (brže prelazi od jedne do druge fiksacijske tačke) i brzina čitanja je veća. Što ima više fiksacija i što one duže traju, brzina čitanja se smanjuje.

Iz neposrednog iskustva smo zaključili da na čitljivost teksta utiče veličina i vrsta slova koliko i unutrašnja jezička struktura teksta. Ukoliko je učenicima tekst koji čitaju jasan, njihova motivacija za čitanje se povećava, a razumijevanje smisla pročitanoj utiče na brzinu i kvalitet kretanja očiju pri čitanju.

S obzirom na značaj tipografskih elemenata u procesu učenja čitanja i pisanja, javlja se potreba za programskim propisivanjem tipografskih normi. Ovo naučno područje ne može se prepustiti isključivo autorima i urednicima početnica, već bi nastavnim planom i programom trebalo odrediti:

- vrstu i tip pisma,
- veličinu slova,
- razmak između redaka,
- dužinu retka i broj riječi u retku.

Kada je u pitanju vrsta štampanih slova, te njihov uticaj na čitljivost teksta, često smo u dilemi hoćemo li se, s tipografskog stanovišta, opredijeliti za ANTIKVU ili GROTESK.

"Antikva je klasično starinsko pismo, prisno, intimno i toplo."¹⁵

Ovo pismo nastalo je još u 15. vijeku. Naziv ANTKVA potiče od latinske riječi *littera antiqua*, što u prijevodu znači *staro pismo*. Antikva ima deblje i tanje poteze, što, u principu, pripada tehnici pritiskanja, a ne povlačenja. Pored ovih specifičnosti, kod antikve se susreću male stopice, SERIFE, koje su smještene na temeljnim osnovama slova.

¹⁵ F. Mesaroš, citirano djelo, str. 109.

GROTESK je savremenije pismo, modernije. GROTESK ima izjednačenu debljinu slova, pa je bliži tehnici povlačenja nego pritiskanja. Ovo pismo je nastalo usavršavanjem antikve, ili njenim pojednostavljivanjem, tako da djeluje estetski privlačno.

Mada se u našim savremenim početnicama antikva rijetko pojavljuje kao grafemski izraz, značajno bi bilo da se u programskim uputama postavi standard koji bi se odnosio na vrstu pisma u procesu učenja čitanja i pisanja štampanih velikih (VERZAL) i malih (KURENT) slova.¹⁶ U fazi globalnog čitanja, tamo gdje se piše isključivo verzalom učenici teže čitaju. Riječi pisane verzalom učenici čitaju slovo po slovo, u najboljem slučaju slog po slog, a ne zahvataju riječ kao cjelinu, dok riječi pisane kurentnim pismom učenici zahvataju kao cjelinu, kao specifičnu sliku riječi. Slova pisana verzalom zahvataju oko 20/30 % prostora više od kurentnog teksta, pa se pri fiksaciji zahvata manje riječi zbog veličine slova.¹⁷ Kada sve ovo imamo na umu, onda nam je jasno zašto nailaze na otpor ideje nekih metodičara da učenici u procesu učenja čitanja i pisanja uče samo velika slova.

Praksa pokazuje da su najbolji udžbenici za osnove čitanja i pisanja oni u kojima su tekstovi pisani malim štampanim slovima (kurentom), a da se velika štampana slova (verzal) nađu u naslovima, u pojedinim sintagmama, kao početna slova onih riječi koje se, u skladu s aktuelnom normom, pišu velikim slovom.

Uticaj veličine slova na čitljivost teksta

Ni u jednom programu se ne postavlja standard koji bi poslužio autorima udžbenika i učiteljima pri određivanju veličine slova. Savremena istraživanja, u oblasti tipografije, pokazala su da učenici prvog razreda bolje čitaju tekst pisan normalnim slovima nego onaj tekst koji je pisan uvećanim slovima. Čak se navode i podaci da je za učenike koji uče čitati i pisati, uzrasta između pet i šest godina, idealna dužina riječi od 1,2 cm, na udaljenosti od 25 cm.¹⁸

¹⁶ U "Hrvatskoj početnici" (Ana Gabrijela Šabić – Josip Baričević, Ivan Vitez i suradnici) koja se upotrebljava u školama Bosne i Hercegovine sa hrvatskom većinom, kao temeljno školsko pismo uvrštena je antikva, uporedo sa izborom prilagođenog grotesknog pisma za pisanje štampanih slova.

¹⁷ O ovome vidjeti više kod F. Mesaroša, nav. dj., 104 – 108.

¹⁸ Vidjeti kod: Vilko Žiljak, Stolno izdavaštvo, "Obrada teksta i slike računalom"; Društvo za razvoj informacijske pismenosti, Zagreb, 1990, str. 121.

U prvom razdoblju učenja čitanja i pisanja slova bi trebalo pisati sa nešto više tipografskih tačaka,¹⁹ jer djeca ovog uzrasta nemaju dovoljno čitačkog iskustva.

U raznim početnicama nailazimo na pravo šarenilo u veličini slova. Naravno, kompletna početnica ne može biti štampana istim slogom. U raznim fazama učenja čitanja i pisanja trebalo bi upotrebljavati različitu veličinu slova. U fazi participacijskog čitanja u prvom razredu devetogodišnjeg obrazovanja optimalna veličina slova trebalo bi da iznosi 18 ili 16 tipografskih tačaka.

U drugom razredu i svim ostalim razredima veličina slova može biti od devet do četrnaest tipografskih tačaka.²⁰ Na osnovu praćenja efikasnosti tipografskih elemenata u početnicama: "Prvanka" i "Slovodar", uočili smo da učenicima uzrasta od 5,5 do 7 godina odgovaraju slova veličine između 18 i 14 tipografskih tačaka.

Pored veličine slova, na čitljivost teksta utiču i drugi elementi, kao što su: prored, odnosno veličina razmaka između redaka, margine, bjeline na stranici, grafičko-likovno oblikovanje udžbenika, te uopće koliko je knjiga svojom kompozicionom strukturom i zanimljivošću uspjela zainteresirati učenika.

Za učenje čitanja i pisanja značajno je odrediti pravilan razmak između redaka. Mi smo u početnicama imali na umu ovaj zahtjev i težili smo nekom utvrđenom standardu da veličina pisma od 12 tačaka zahtijeva dužinu retka od 18 do 24 cicera (otprilike od 8 do 10 cm). Vodili smo računa da u jednom tekstu, koji nudimo učenicima prvog razreda, dužina retka ne prelazi 50 slovnih mjesta. Za prosječne učenike (čitače) nastojali smo da rečenica ne sadrži više od četiri riječi, a za učenike koji brže napreduju da ne sadrže više od 7 do 10 riječi.

Na ovim prostorima već se ustalila praksa istovremenog učenja čitanja i pisanja, tako da se prvo uči čitati a zatim pisati

¹⁹ Skraćenica za "tipografsku tačku" je *pt*.

²⁰ Procjena se temelji na dugogodišnjem iskustvu u izradi početnica i na rezultatima istraživanja "The British Report School Books" (1913), na osnovu kojih se preporučuje veličina slova prema uzrastu čitalaca. Za djecu do 7 godina preporučuje se veličina slova od 24 tipografske tačke. Za djecu od 7 – 8 godina 18 tačaka, od 8 – 9 godina 12 tačaka, za djecu od 9 – 12 godina 11 tačaka i za čitaoce od 12 i više godina 10 tačaka.

Novija francuska istraživanja uticaja veličine slova na čitljivost teksta pokazala su da su štampana slova od 18 tipografskih tačaka, primijenjena kod učenika uzrasta od 8 – 9 godina, dala loše rezultate, jer je tekst štampan krupnim slovima.

štampanim slovima, pa tek poslije pisanim slovima. Također, na ovim se prostorima ustalila praksa upotrebe modificiranog grotesknog pisma, koje je jednostavno i lijepo, a pored toga može se jednostavno prilagoditi pisanim slovima. Bilo bi korisno i naučno opravdano u uputama uz programske sadržaje pisanja (crtanja) velikih i malih štampanih slova odrediti grotesku kao standard za izradu početnica i za učenje čitanja i pisanja (crtanja) velikih i malih štampanih slova.

Rukopisno pismo u nastavnim planovima i programima

U nastavnim planovima i programima rijetke su upute koje se odnose na grafičku strukturu rukopisnog pisma. Među programskim pojašnjenjima najčešće se nalaze šematizirana uputstva tipa: *Pisana slova učiti povlačenjem, naučiti djecu pravilno vezati slova.*²¹

Ako imamo na umu da se štampana slova više crtaju nego pišu, onda je za učenike drugog razreda značajno i zanimljivo oblikovati pisana slova i tako izgrađivati vlastiti stil pisanja.

Međutim, da bi djeca mogla stvarati vlastiti grafički stil, oni moraju naučiti elemente pisanih slova, koji bi im poslužili za učenje početnog pisanja. Pošto su programska uputstva, u tom segmentu, veoma oskudna, onda je grafički standard za pisana slova, uglavnom, prepušten autorima početnica, njihovom osjećaju za najprikladnija grafička rješenja koja bi odgovarala uzrastu od 6,5 do 7,5 godina.

Imajući u vidu programsku nedorečenost i ozbiljnost zadatka koji zahtijeva uključenje raznih kriterija - prije svega kriterij

²¹ U nastavnim planovima i programima iz 1959. i 1964. učitelji se upućuju na pravilno pisanje i povezivanje slova, te da obavezno početno pisanje izvode u sveskama sa linijama. U nastavnim planovima i programima iz 1972. i 1975. učitelji se upućuju na "pravilno pisanje i povezivanje slova". Nigdje se u programskoj strukturi ne navodi šta se podrazumijeva pod pojmom *pravilno*. U nastavnom planu i programu iz 1980. godine ponovo nema jasnih odrednica vezanih za grafički standard. Propisuje se nastavni postupak pri obradi slova, a grafička struktura i upute vezane za grafičku strukturu se zanemaruju. "Početno pisanje savladava se postupno, po grupama slova. Uz savladavanje pisanja izvode se lakše pismene vježbe: prepisivanje, dopunjavanje rečenica, odgovori na pitanja, diktati." (Nastavni plan i program za osnovno obrazovanje i vaspitanje, Sarajevo, 1980, str. 28.) U Nastavnom planu i programu iz 1988. godine, str. 18., propisuje se pravilno pisanje prema zvaničnoj ortografiji naša dva pisma. U ovom programu učitelji se upućuju na pravopis u kojem je zvanično ortografsko pismo.

poštovanja individualnosti, tradicijsko-kulturni kriterij, estetski kriterij, zdravstveni i tehničko-izvedbeni kriterij - ovom smo segmentu u početnici "Slovodar" poklonili posebnu pažnju.²² Prije nego što smo pristupili izradi slova, konsultirali smo neke starije i novije aktuelne početnice, i posebno smo proučavali prednost i loše strane kosog i uspravnog pisma, kako bismo došli do optimalnog rješenja temeljnog rukopisnog pisma. Za učenje pisanja konsultirali smo i brojne početnice iz drugih zemalja.

Pobornici uspravnog rukopisnog pisma isticali su zdravstvene razloge pri pisanju uspravnim pismom. Uspravno pismo smanjuje opasnost od nepravilnog držanja tijela tokom pisanja. Pri pisanju ovim pismom učenici nemaju potrebu da nagnu glavu, te sprječavaju opasnost od krivljenja vrata. Pobornici uspravnog pisma ističu i njegove estetske vrijednosti. Po njihovom mišljenju, uspravnim pismom postiže se ljepši rukopis. Neki ističu da je uspravno pismo jednostavnije i lakše za pisanje jer je slično štampanim slovima, pa se učenici brzo privikavaju na ovo pismo.²³

Pristalice kosog pisma isticale su prirodnost položaja i gibanja ruke, zatim jednostavnost i brzinu pisanja kosim pismom.

"(...) Najmanje će se umoriti ruka i najlakše će izvršiti rad pisanja, naročito dugotrajnog pisanja, ako, imitirajući pisanje, mašemo rukom (odliva ukoso gore nadesno), podupirući se pritom laktom kao polugom o rub klupe. U to se možemo uvjeriti ako postavimo ispred sebe veći papir.

Povucimo perom brzo dvije usporedne crte odliva nadesno. Lako ćemo zapaziti kako smo kose crte vukli lakše, ljepše i ravnije dok smo vodoravne vukli teže. Osjećali smo kako nam se ruka grči, a crte izlaze nepravilne, usporedne i grbave."²⁴

²² U rješavanju grafičke strukture pisanih slova, pored vlastitog dugogodišnjeg bavljenja ovim poslom, uključili smo Tošu Borkovića iz Beograda. Tošo Borković je dobitnik prestižne nagrade "Neven" za ilustriranje dječijih knjiga, dvije nagrade za crtani film u Moskvi, te dvadesetak međunarodnih nagrada za karikaturu. Gospodin Borković je realizirao ideju o veličini slova, nagibu slova, debljini linija i ostale relevantne elemente.

²³ Mnogi autori su se bavili grafičkom strukturom pisanih slova. Od starijih autora važno je istaknuti Dragutina Šillera: *Metodika obuke u krasnopisu*, Zagreb, 1903, str. 96 – 112; Juraj Potočnjak: *Pisanje u osnovnoj školi*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1947, str. 3 – 37; Tone Peruško: *Materinski jezik u osnovnoj školi*, str. 56 – 58; Edo Vajnaht, *Naš put ... Priručnik*, str. 50 – 57; Zaharija Stefanović Orfelin: *Sloveno-valahijska kaligrafija*, 1778; Vujica Petković: *Metodika lepog pisanja u osnovnoj školi*, 1925.

²⁴ Juraj Potočnjak: *Pisanje u osnovnoj školi*, Pedagoški zbor, Zagreb, 1947, str. 6.

Ranije se u školama brižljivo njegovao lijep učenički rukopis. Čak se i uspjeh u školi vrednovao po usavršenosti učeničkog rukopisa. Rukopis se usavršavao i sa estetskog stanovišta.

"U cilju postizanja jedinstvenog standardnog učeničkog rukopisa proučavan je i najpovoljniji odnos između dužine i gornje, odnosno donje dužine slova, pri čemu su neki metodičari smatrali 'omer zlatnog reza' (odnos u kome se visina srednje dužine slova odnosila prema gornjoj, odnosno donjoj dužini, ili gornja dužina prema ukupnoj dužini slova), a drugi 'omer velike terce' (omer po kome je srednja dužina, prema ukupnoj dužini slova, u odnosu 2 - 5)."²⁵

U okviru njegovanja estetske dimenzije rukopisnog pisma posebno se vodilo računa o stepenu ukošenosti slova, odnosno o njihovoj nagnutosti udesno. Mnogi metodičari su se razilazili u određivanju najpovoljnijeg stepena ukošenosti. Posebno su se njemački metodičari početnog pisanja razilazili u vezi sa stepenom ukošenosti slova.

"Shulze je smatrao da je najpovoljniji ugao kosog pisma 45^0 , Fecher 46^0 , Krüvel 50^0 , Hirt 55^0 , Kehr 59^0 , a Diesterweg 60^0 ."²⁶

Vremenom je rukopisno pisanje postajalo predmet ispitivanja s aspekta negativnog uticaja na fizički razvoj i zdravstveno stanje učenika.

Svaka od tvrdnji, s obzirom na prednosti ili nedostatke uspravnog ili kosog pisma, počiva na dokazivanju prednosti jednog ili drugog načina pisanja, ali pri izboru pisma trebalo bi što više iskoristiti prednosti i nedostatke jednog ili drugog pisma.

Ukoliko bismo slijedili stanovište Josipa Potočnjaka, onda bi to značilo prihvatiti njegovu konstataciju da očima više odgovara uspravno, a ruci koso rukopisno pismo.²⁷

Ukoliko se opredijelimo za koso rukopisno pismo, onda je neophodno riješiti problem opterećenja očiju, a iskoristiti prednost anatomije ruke, koja je pogodnija za pisanje kosim pismom.

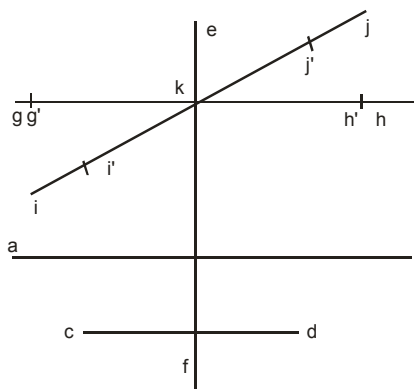
Pri kosom pisanju ruka se manje umara, a pisati se može brže i tako znatno ostvariti ušteda u vremenu. Potočnjak daje jedan interesantan šematski prikaz, koji bi mogao olakšati dileme pri

²⁵ Pedagoški rečnik, Beograd, 1967, str. 140.

²⁶ Isto, str. 141.

²⁷ Op. c., str. 6 – 7.

izboru uspravnog ili kosog rukopisnog pisma prilikom propisivanja grafičke norme.²⁸



Pri tumačenju šematskog prikaza "kolizije oka i ruke": $a = b$ = rub klupe/stolice; $c - d$ = spojna crta zjenica; $e - f$ = temeljna crta slova, okomita na spojnu crtu zjenica (tj. na $c - d$); $g - h$ = vodoravna linijatura (tj. vodoravna zamišljena ili stvarna crta pisanja pri pisanju okomitim pismom); $g' - h'$ = razmak na vodoravnoj liniji, koji zahvataju oči pri pisanju/čitanju (zapravo,

riječ je o dužini pisanog retka); $i - j$ = jednaka je kosa položena linija pri pisanju kosim rukopisnim pismom; $i' - j'$ = dužina pisanog retka na koso položenoj liniji; k = kolizijski čvor (tj. jedino mjesto gdje se potpuno "smiruje" kolizija oka i ruke).

Ni u nastavnim planovima i programima poslije 1990. godine nije bilo značajnijih programskih uputa vezanih za pravilno oblikovanje grafičke strukture slova.

U Nastavnom planu i programu iz 1994. godine²⁹ u Federaciji predviđene su pripreme za pisanje (grafička priprema). Daju se kratke upute vezane za oslobađanje muskulature ruke, gipkosti pokreta ruke, navikavanje na pravilnu upotrebu pribora za crtanje i pisanje. Izvjesna pojašnjenja data su i za grafomotoričke predvježbe, u okviru kojih se posebno ističe "uvježbavanje osnovnih pokreta, povlačenje linija desno – lijevo, šaranje, vodoravne i uspravne crte, crtanje kvadrata, crtanje krugova po fazama (navikavanje na prostornu omeđenost kao priprema za pisanje slova u ograničenom prostoru)".³⁰

Ni o uvom nastavnom planu i programu nisu date detaljnije upute o tipu školskog rukopisnog pisma koji bi mogao doprinijeti daljem oblikovanju vlastitog rukopisa. U programskoj strukturi, tj. poglavlju koje se odnosi na upute o učenju pisanja pisanih slova, naglašava se potreba "usvajanja grafičke strukture pisanog slova (velikog i malog istovremeno), povezivanje slova u riječi,

²⁸ Op. c. , str. 9.

²⁹ Nastavni planovi i programi za osnovne škole, Sarajevo, 1994, str. 8.

³⁰ Isto, str. 9.

uvježbavanje pravilnog pisanja, te vježbe usavršavanja pisanja i urednosti rukopisa".³¹

U ovom programu predviđen je tretman učenika sa smetanjama u pisanju, disgrafičke smetnje, korektivne vježbe vizuelne diferencijacije, zapisivanje riječi koje sadrže kritična slova, isticanje tih slova bojom, ili njihovo potcrtavanje.

U Nastavnom planu i programu Republike Srpske nema uputa vezanih za tip pisma u procesu učenja početnog pisanja. U programskim uputama, koje se odnose na pisanje, ističe se "potreba uvežbavanja pravilnog pisanja, pisanje slova pojedinačno u rečima i rečenicama; sistemske vežbe u povezivanju slova".³² Programske upute vezane za tip pisma, koje bi učitelju pomogle da se opredijeli za koso ili uspravno pismo, izostale su.

U nastavnom planu i programu koji se upotrebljavao u kantonima sa hrvatskom većinom, također, nisu date programske upute za izbor temeljnog rukopisnog pisma. U programskom odjeljku *Pisanje* daju se metodičke upute u kojima se navodi:

- "usvajanje latiničnog pisma (velika i mala tiskana i pisana slova);
- prepisivanje slova, riječi, rečenica;
- provjeravanje urednosti i čitkosti pisanja slova, riječi i rečenica;
- diktat za vježbanje;
- kontrolni diktat;
- odgovori na pitanja;
- stvaranje samostalnih rečenica prema slici, predmetu, riječi".³³

Ukoliko bi učitelj doslovno slijedio ova programska pojašnjenja, mogao bi se opredijeliti za uspravno ili koso rukopisno pismo, ili slijediti princip pisanja u aktuelnoj početnici u kojoj se napušta tip rukopisnog pisma Ede Vajnahta iz početnice "Naš put" iz 1970. godine, i "Dobro jutro" iz 1981. godine, te uzorak pisanih slova iz "Hrvatskog pravopisa" (Babić – Finka – Moguš), Školska knjiga, Zagreb, 1971. i 1990., te uzorak rukopisnog pisma iz "Pravopisnog priručnika hrvatskog ili srpskog jezika" (Anić – Silić), Školska knjiga, Zagreb, 1986.

³¹ Isto, str. 9.

³² Nastavni plan i program, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Republike Srpske, Banja Luka, 1996, str. 8.

³³ Nastavni plan i program, Pedagoški zavod, Zapadni Mostar, 1996.

U navedenom programu pisanje ćirilice pisanim slovima nije predviđeno. U četvrtom razredu predviđeno je fakultativno učenje štampanih slova ćirilice.

U nastavnim planovima i programima za prvi i drugi razred devetogodišnjeg obrazovanja, u psihomotoričkom području, za pisanje su data uopćena uputstva, koja se odnose na: pravilno rukovanje priborom za pisanje; orijentacija u prostoru; pisanje velikih i malih pisanih slova u ograničenom prostoru; pravilno oblikovanje grafičke strukture slova linijama normalne debljine; koordinacija pokreta očiju i pokreta šake.

U prvom razredu devetogodišnje osnovne škole u Republici Srpskoj, uvod u osnove čitanja i pisanja realizira se u okviru integriranog predmeta GOVOR, IZRAŽAVANJE, STVARANJE. Okvirni nastavni plan i program zasnovan je na tematskom planiranju i programiranju. Pored istaknutih tema za pojedino područje, u plansko-programskoj strukturi navedeni su standardi znanja, smjernice za nastavnike, nastavne metode i oblici rada. Cilj ove programsko-planske šeme temelji se na opsežnim pripremama za nastavu čitanja i pisanja. U prvom razredu nije predviđeno i pisanje, ali se insistira na grafomotoričkim vježbama koje čine opsežnu pripremu za savladavanje štampanih i pisanih slova ćirilice u drugom razredu devetogodišnje osnovne škole.³⁴

LITERATURA

- Dude, Gligor: *Potrebno je reformisati tehnike pisma u osnovnoj školi*, Školske novine, 27/1959
- Furlan, Ivan: *Psiholingvističke dimenzije početnice ili bukvara*, u: *Suvremena metodika*, XI, 1986.
- Furlan, Ivan – Kobola, Alojz: "Ubrzano napredovanje nadarenih učenika osnovne škole", Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Klaić, Frano: "Sistemske upute u krasnopisu uz taktovanje", Zagreb, 1960.
- Mesaroš, Franjo: "Tipografski priručnik", Grafički obrazovni centar, Zagreb, 1985.
- Nastavni planovi i programi u Bosni i Hercegovini (1959-2006)
- Ništović, Hazema: "Priručnik za nastavnike uz PRVANKU", Bosanska riječ, Sarajevo, 2005.

³⁴ O ovome vidjeti više u: Emil Kamenov i Pero Spasojević, "Metodika nastavnog rada", Srpsko Sarajevo, 2003.

- Ništović, Hazema i Ibro: "Slovodar", Bosanska riječ, Sarajevo, 2006.
- Pedagoški rečnik, Beograd, 1967.
- Potočnjak, Juraj: *Pisanje u osnovnoj školi*, Pedagoški zbor, Zagreb, 1947.
- Šabić, Ana Gabrijela; Baričević Josip; Ivan Vitez i suradnici: "Priručnik uz Hrvatsku početnicu", Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Vajnaht, Edo: "Dobro jutro", Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Žiljak, Vilko: "Obrada teksta i slike računalom", Društvo za razvoj informacijske pismenosti, Zagreb, 1990.

GRAPHICAL SHAPING OF LETTERS IN THE LECTURES ON READING AND WRITING

Summary

Numerous discussions were carried out, throughout the history, on the choice of printed and written letters in a process of learning to read and write.

Since the curriculum is still incomplete and gives no sufficient information, this question is actualised again.

The access to the choice of printed and written letters in a phase of learning to read and write was done from various aspects: methodology – communication, media – communication, psycho-physiological and fine arts – aesthetics. In this work, we have done an access from a methodology – communication and psycho-physiological point of view.

Key words: Typography, fixation, visual distinguishing, discography disturbances, antique, grotesque, versa, current

Muhamed Arnaut

GOVORNI ČIN KAO KOMUNIKACIJSKI FENOMEN

Sažetak

Savremena društvena zajednica ne može se zamisliti bez uspješnog komuniciranja. Ono podrazumijeva uspješno ostvaren govorni čin u kojem komunikatori, govornik i slušatelj, imaju svoje značajne uloge, a vezivna nit koja ih objedinjava jeste govor. Govor je jedinstvena i slojevita lingvostilistička i sociološka struktura, koja funkcionira u realizaciji govornog čina prema određenim pravilima. Dobro pripremljen govorni čin bit će ostvaren ukoliko su komunikatori osposobljeni da odigraju svoje uloge. Govornik treba jednostavno i prirodno da realizira govor, a njegovo kazivanje prihvataju slušatelji koji su naučili na pravi način primati i usvajati znanje i informacije što ih daje govornik.

U ovom studijskom promatranju govornog čina kao komunikacijskog fenomena obrađen je pojam govora u različitim aspektima njegovog manifestiranja, njegova slojevita struktura, njegove specifične osobine i neposredna realizacija. Sagledani su, također, elementi i osobine pravog govornika i konstruktivnih slušatelja. Izložene su karakteristike potpunog govornog čina.

Ključni pojmovi: govorni čin, govor, realizacija, komunikatori – govornik, slušatelj.

1. Osnovne odrednice govora

Današnji pojam *govor* ima staroslavenski, praslavenski i indoevropski korijen koji je potvrđen u sanskrtskom obliku *gu*, *gav*, što znači *zvečati*, *vikati*. Dijahrono i sinhronijski posmatrano ovaj naziv u lingvistici ima više značenja, kao što su: govor u standardnom jeziku, govor kao govorni čin ili govorenje, izgovor, verbalni izraz misli, razgovor, Saussureov odnos parole – langue, govor u retorici (govorništvu), dijalekatski i kolokvijalni govor (substandard) itd.

1.1. Govor u standardnom jeziku

Govor u standardnom jeziku je fonetsko-akustička pojava koja ima tri faze: *ekspiraciju, fonaciju i artikulaciju*.

Ekspiracija (l. *expiratio* – izdisanje, izdisaj) je tvorba glasova prilikom izdisanja zračne struje, i na taj način nastaju skoro svi glasovi. Manji broj glasova nastaje prilikom udisanja (*inspiracije*), kao što su uzvici. Ekspiracija je veoma važna pojava, koja pored tvorbe glasova utječe na brzinu govora i jačinu glasova, te na akcenatske vrijednosti glasova. Mišići grudnog koša (*thorax*) i trbušne opne (*diaphragma*) vrše regulaciju ekspiracije. Ekspiracija je snažna prilikom nastajanja bezvučnih suglasnika, slaba je kod zvučnih, slabija kod sonornih suglasnika, najslabija kod samoglasnika.

Fonacija je slijedeća faza nastajanja govora, u kojoj se glas modelira prevashodno glasnim žicama, odnosno to je početak ostvarenja govora. Glas se zatim izgovara i predaje, a onda prima pomoću organa sluha. Fonacija je, ustvari, govor u fiziološkom i akustičkom pogledu. To je, naime, proces izgovaranja glasova svjesnom i ciljanom upotrebom govornih organa na željeni način.

Artikulacija je finalna faza u nastajanju govora, cjelovita aktivnost govornih organa, osobito usta, usana, jezika, zubi, nosa, nepca, grkljana sa glasnim žicama, resice, usne i nosne šupljine. Ona omogućava čist i jasan izgovor glasova u govoru, odnosno razgovijetnu i akustički kvalitetnu govornu strukturu.

Govor je, dakle, fiziološko nastajanje i izvođenje glasova praćeno akustičkim komponentama, povezano je dalje sa slušnim osjećanjem i shvaćanjem sadržaja koji se govorom iznosi i prezentira. Tako posmatran govor je sastavljen od artikuliranih glasova koji su spojeni u riječi i rečenice. U toj strukturi prepoznaju se izgovorno-fiziološka i akustičko-fonetska komponenta. To znači da govornik gradi govor tvorbom glasova putem govornih organa, a istovremeno sluša govor sagovornika. Između govornika ostvaruje se govorna veza uz pomoć glasovnih i zvukovnih signala. Na taj način ostvaruje se neposredna komunikacija, razgovaranje dva ili više govornika. Govorenjem se kazuju riječi, a riječima se izražavaju misli i ideje. Govorna struktura se gradi određenim zakonitostima, a to su jezičke norme (fonetsko-fonemske, morfološko-leksičke, sintaksičko-semantičke), koje se razvijaju i usavršavaju u govoru.

1.2. Saussurevo poimanje fenomena govora

Poseban i specifičan odnos između govora i jezika sagledavao je Ferdinand de Saussure, koji je precizirao lingvističke termine *govor* (f. parole) i *jezik* (f. langage i langue). *Parole-govor* je upotreba jezika od strane određenog pojedinca u određenom slučaju, a *langue-jezik* je potpun i jedinstven gramatički sistem jedne jezičke zajednice. Saussurovo mišljenje je da je govor u opoziciji prema jeziku, govor je realizacija jezika. Govor je proizvod kombinacija pomoću kojih govornik upotrebljava jezički sistem da bi izrazio svoje misli i ideje, a psihofizički mehanizam pojedinca govorniku omogućava da objektivizira te kombinacije. Saussur razvija dalje svoje gledište i kaže da je govor djelatnost govornika (govorne osobe), koja se sastoji u upotrebi jezika ili pojedinog dijela jezika s ciljem međusobnog djelovanja i komuniciranja sa drugim članovima jezičke zajednice. Cjelovito posmatrano, govor ima slijedeće aspekte: inervaciju (utjecaj živaca na rad organa), artikulaciju, akustičke vrijednosti, sluh, percepciju govora i jezik.

1.3. Šta je govor u retorici

U nauci o govorenju, retorici, govor je definiran kao određeno djelo posebne vrste. On se kazuje (govori) pred auditorijem, slušateljima, on se pripremi prije nastupa, često se uradi pisana priprema, naročito kada mu se želi dati trajna vrijednost. Ponekad je to književna vrsta koja je namijenjena čitanju.

Govor treba da ima određene fonacijsko-akustičke vrijednosti, kao što je izbjegavanje teških skupina glasova, slogova i riječi. On treba da bude jasan i akustičan, melodičan i ugrađen.

Cilj govora je da prenese slušateljima određene činjenice i istine, da bi ih uvjerio u određene postavke. Uvjerljivost i snažno djelovanje na slušatelje postiže se tako što se ostvari kratak govor u kojem je tok misli pregledan, dokazi jasni, a zaključci logični. U govoru je neophodna argumentacija konkretnim primjerima, jasnim i pristupačnim. Uvjerljivost i slikovitost postižu se različitim ekspresivnim i lirskim komponentama, kao i odgovarajućim govornim figurama.

Stilski gledano, govor ima karakteristike monologa, u kojem govornik postavlja pitanja, vrši korekcije svoga govornog nastupa, ponekad šuti od uzbuđenja, često se ponavlja i tako potvrđuje

iznesenu misao ili ideju, upućuje poziv auditoriju i slušateljima da svjedoče.

Prema sadržaju govor je aktuelan kada obrađuje teme iz neposredne životne stvarnosti. Postoje različite vrste govora, zavisno kakvu problematiku obrađuju: javni nastup u različitim situacijama i povodima, prilikama i društvenim grupama kao auditoriju – porodične radosti (rođenje, svadba, završetak školovanja i studija), predavanja na fakultetu i u školi, govor u sudnici (govor tužitelja, odbrana advokata), politički govor (u parlamentu, skupštinama), pohvalni govor (panegirik – veličanje pojedinca ili pojave), propovijedi (tumačenje vjerskih istina i moralnih pouka), posmrtni govor itd.

1.4. Substandardno značenje pojma govor

Termin govor podrazumijeva i specifičan jezik i govorenje određenog područja ili kraja, te *narodni govor* neke društvene zajednice – on podrazumijeva organski idiom, odnosno jezička sredstva koja su se razvijala prirodnim putem u nekoj sredini, bez utjecaja ljudi na njihov razvoj. Ta jezička sredstva upotrebljava određena skupina ljudi unutar jednog jezičkog područja i jedne jezičke zajednice, i ta jezička sredstva se razlikuju od izražajnih jezičkih sredstava drugih krajeva tog istog jezičkog područja u leksici i morfologiji, po izgovoru i glasovima. Razlikuju se, također, mjesni ili kolokvijalni govor, ili lokalni govori koji su ograničeni na određeni uži kraj. Postoje govori pojedinih društvenih skupina, kao što su specijalni govori kojima se služe pripadnici određenih profesionalnih grupa (žargoni, stilovi). Prisutni su i pojmovi: *običan govor* (svakidašnji govor, razgovorni jezik) i *individualni govor* (govor pojedinca, njegov poseban način izgovora pojedinih glasova, upotreba osobitih riječi, konstrukcija i fraza).

1.5. Govor prema sastavu

Govor prema sastavu može biti svaki oblik pisanog i usmenog komuniciranja, može biti uglađen, kultiviran, pjesnički, učen, nevezan itd. U gramatici se razlikuju dijelovi govora ili vrste riječi, a u sintaksi pojam govor označava reprodukciju nečije misli (upravni govor – govorna osoba treba da sačuva oblik originala, neupravni govor – tuđi govor treba staviti u gramatičku zavisnost o svojoj vlastitoj izreci). Autorski govor je kazivanje autora o svojim

mislima i idejama, a može da sadrži i govor druge osobe (doslovno ili po sadržaju). Tuđi govor je kazivanje drugih osoba uključeno u autorsko pripovijedanje (upravni ili neupravni).

1.6. Govor po obliku

Govor se dijeli, po obliku, na vezani (govor u stihu) i nevezani (prozni). Prema načinu, govor može biti smjeran i ponizan ili bahat i napuhan, polagan i razvučen ili brz i užurban, miran i uzbuđen, tih i šaptav ili glasan i bučan itd. Neverbalni govor je govor bez riječi (optički, vizualni). To su: gest, gestikulacija i mimika – upotrebljavaju se pokreti mišića, pokreti crta lica, mrštenje, namigivanje, dizanje i spuštanje obrva, pokreti nozdrva i usana, kretanje glavom, dizanje i spuštanje ramena, govor na prste itd. Vizualni govor je govor znakova: semafori, putokazi, svjetlosni signali, znakovi bojama i drugi.

1.7. Govorni čin

Šta je govorni čin, šta je govorenje? Da li je to konkretna realizacija govora? Umijeće govorenja je sposobnost uočavanja bitnih i primarnih osobina kojima se može uvjeriti određeni skup ljudi, a svaki predmet ili pojava krije u sebi te osobine. To je otkrivanje elemenata u predmetima koji sami mogu uvjeriti slušatelje. Govorenje treba izgrađivati na stvarnosti i istini, sa uvjeravanjem otkrivene biti predmeta. U procesu ostvarenja govornog čina ili govorenja slušatelje treba pridobiti i uvjeriti u istinu, što se postiže snažnom ličnošću govornika, njegovom umnom i voljnom strukturom, suptilnošću i osjećajnošću, lijepim kazivanjem, adekvatnim stilom i primjerenim jezičkim sredstvima. (Aristotel)

2. Sociološko-psihološke i pedagoške pretpostavke za realizaciju govornog čina

Kvalitetna sredstva za realizaciju govora su prirodni dar ličnosti govornika, govorno obrazovanje, poznavanje suštine i postupak (tehnika, metoda) uvjeravanja auditorija. Svaki čovjek je u određenoj mjeri govornik, od samoga rođenja. Od trena kad zaplače i progovori pa tokom života svaki pojedinac, u različitim prilikama i pod posebnim uvjetima, nastupa u ulozi govornika.

Međutim, pojedinci se u društvu opredjeljuju za određene poslove u kojima dolazi do izražaja govorni nastup. Tom prilikom

dolazi do otkrivanja prirodnih darova u ličnosti, sklonosti za utvrđivanjem istine, ljubavi prema poslu u kojem se govorom izvršavaju profesionalne obaveze, poistovjećivanja sa suštinom. Kada čovjek otkrije u sebi prirodni dar govorenja i kada se srodi sa predmetom govora, tada je on pronašao moćan unutrašnji pokretač za kreativno ostvarivanje govora i govornog čina u određenom stručnom pozivu. Isto tako, i drugi prirodni darovi olakšavaju izgrađivanje ličnosti govornika: vanjski izgled, prijatan glas, snažni govorni organi, pokreti, duhovitost, bogata mašta, dobro pamćenje.

2.1. Osposobljavanje komunikatora za realizaciju govornog čina

Poznato je da su se pojedini ljudi, i pored govornih darova, upornim i trajnim radom osposobili da budu dobri govornici – predavači, profesori, diplomati, političari, pravnici i drugi javni djelatnici. Zato je važno govorno osposobljavanje i obrazovanje. Naime, pojedine osobe, pored određenih prirodnih sklonosti, moraju se obrazovati i steći znanje iz oblasti koja je dio njihovih profesionalnih obaveza – jezika, književnosti, historije, medicine, prava. Oni moraju biti stručnjaci koji će drugima prenositi znanje. Znanje stvara ugled govorniku. Da ne bi imao jednostrano, specijalizirano znanje, usko i iz samo jedne oblasti, kompletan govornik treba da u svojoj ličnosti izgradi široko opće obrazovanje. Tako će imati vrlo široke mogućnosti sagledavanja istine i dokaza, od najšireg vidika (svjetonazora) do svih drugih pogleda, pa i onog stručnog. Ovakva izgrađenost opće kulture kod govornika se prepoznaje i vidi u čitavom njegovom govoru: zamišljena tema, ideja u životnoj stvarnosti, povezanost misli, izbor riječi. Po svemu (i što rekne i što ne rekne) osjeća se čovjek koji je zahvatio neki problem ili predmet na stvaran, inteligentan i prikladan način, i koji može o tome mnogo reći. Govor kulturnog čovjeka daje dojam ljepote i beskrajnih daljina, zanimljivih i bajkovitih slika i pejzaža koji su vrijedni pažnje i posmatranja. Govornik ima i sopstveno lično obrazovanje koje, pored stručnog i općeg, daje potpunost stručnjaka za ovu vrstu djelatnosti. Lično obrazovanje podrazumijeva upoznavanje pravila i načela govorenja, slušanje govora drugih i proučavanje literature, praktično vježbanje govorenja – pripremanje i sastavljanje govora, vježbe dikcije, držanje i kretnje, sopstveni stil u nastupu.

2.2. Izgrađivanje ličnosti komunikatora

Ličnost komunikatora govornika je odlučujući faktor u govornom činu, to je njegova vrijednost kao čovjeka sa njegovanim pozitivnim osobinama karaktera, ozbiljnosti, skromnosti i smjernosti, sa dobrim namjerama i plemenitim osjećanjima, sa neustrašivošću, velikodušnošću i nesebičnošću.

Čovjek govori svojim odnosom prema sebi, prema drugim, prema poslu i obavezama, čovjek govori i svojim riječima. Karakter čovjeka je najbolji i najodlučniji način uvjeravanja. Naime, kakav je ko čovjek takav je i njegov govor. Slušatelji traže da budu uvjereni u neku istinu, traže jasno i snažno govornikovo uvjeravanje, traže u njemu čovjeka iznad svega.

Karakteran govornik je ozbiljan čovjek koji ima istinski i ispravan stav duše prema stvarnosti, usklađenost duše sa stvarnošću, prema čemu se ravna u postupcima i djelovanju. Bez duboko uozbiljene duše ne može biti pravog govornika. Ozbiljnost traži da se svakom predmetu pristupi na pravi način, s prave visine, savršenim taktom, s poštovanjem i divljenjem prema svemu velikom, strogošću i osudom za sve što je loše i negativno.

Odsustvo ozbiljnosti zbunjuje govornika. On tada ne zna zauzeti pravilan stav prema stvarnosti i određenim pitanjima, indiferentan je prema slušateljima, površno obrađuje teme, govori neprikladne epizode. Ozbiljnost dopušta govorniku da kvalitetnom dosjetkom i vedrinom duha učini atmosferu prijatnom i ugodnom.

Govornik u nastupu treba biti skroman i smjieran. Razmetljivost i oholost škodi govoru i govorniku. To je prirodna opasnost za govornika i znak plitkosti i površnosti onoga koji podleže oholosti i razmetljivosti. Time govornik ističe sebe. U govoru, pak, čovjek ne zastupa sebe, nego onoga koji iznosi istinu. Slušatelji dobro procijene ove negativne osobine. Ukoliko čovjek želi da uspješno i dobro govori, on se mora izgubiti iza predmeta svoga govora, čuvajući svoju skromnost i poniznost.

Istinski dobar čovjek može biti pravi govornik. On može ući u dubinu i širinu ljudskih sudbina i duša, razumijevati ljude, a i oni njega. Zato govornik mora imati razvijena plemenita osjećanja, saosjećati sa slušateljima, radovati se sa onima koji se raduju, tugovati sa onima koji plaču. On će prema svakom postupiti na korektan i obazriv način, u sagovorniku će pronalaziti i isticati pozitivne osobine, a ne negativne, on će se sroditi sa slušateljima.

U svakom slučaju, dobre namjere i plemenita osjećanja govornika ne smiju prelaziti u popustljivost, ili slabost, ili, možda, u laskanje.

Dobar i kvalitetan nastup govornika prilikom realizacije nekoga govora baziran je na sigurnosti i odlučnosti. Govornik je neustrašiv, on je dobro savladao govornu tremu (strah prije nastupa) i izgradio čvrste i temeljne elemente za govorni nastup. On je tremu pretvorio u pozitivnu energiju i pokretačku govornu snagu.

Dobar govornik posjeduje velikodušnost i nesebičnost, on u zanosu, sa velikim žarom, prenosi znanje i izlaže istinu. Veličina duše je prirođena duševna snaga, zasnovana na širini i dubini shvaćanja, na sposobnosti poniranja u stvarnost razmišljanjem ili intuicijom. Govornik postaje velikodušan i nesebičan, zanesen mislima da slušateljima treba prezentirati istinu. Tom prilikom zapostavlja sam sebe i svoje interese. Govornik razumijeva slušatelja, čovjeka u njemu. On osuđuje negativnosti, i u čovjeku traži plemenitost i ljepotu.

3. Karakteristike govornog čina

3.1. Govor kao lingvostilistička i sociološka struktura govornog čina

Koje su osobine govora? Govor obrađuje određeno pitanje koje se svestrano sagleda i obradi. To je tema u kojoj se rješava neki problem, obrađuje određena nastavna ili stručna građa, izlažu rezultati istraživanja. U govoru postoji i postavljen cilj. Cilj je ono što obradom teme želimo postići – tumačenje umjetničkog djela, obrada nastavne jedinice pojedinih predmeta, postići određeno raspoloženje auditorija. Cilj određuje pravac obrade teme, a u obradu unosi bit i dinamiku. Govornik mora da slijedi cilj, odnosno cilj mora da dominira u govoru kao nevidljiva duša, te u govor ulazi samo ono što se veže za postavljeni cilj.

Govor je riječ koja je usmjerena određenom auditoriju. On ne obrađuje predmet i temu radi teme, nego radi slušatelja, da se upoznaju, da se oduševe i prihvate ili odbace govor. Zato govornik mora biti uvjerljiv i znati pridobiti slušatelje da prime istinu koja im se kazuje. On treba znati zaći u dušu slušatelja. Ako zanemari auditorij, ako apstrahira slušatelje, govornik čini grešku, a njegov govor i javni nastup nemaju uspjeha.

Govor se ostvaruje u realnim i konkretnim okolnostima. To je sve ono što okružuje govorni čin: prisutne osobe, mjesto, vrijeme,

povodi itd. Zato govor treba situirati u stvarnost, mjesto i vrijeme, u psihički pogodnu atmosferu zračenja stvari, događaja, situacije i mjesta, sve kako bi se izlaganje učinilo živopisnim, jasnim, zanimljivim i privlačnim. Treba ostvariti adekvatan govorni takt prema temi koja se izlaže, da je slušatelji prihvate. U tu svrhu dobro je poslužiti se i tehničkim pomagalicama, kao značajnoj prednosti savremenog vida komunikacije između govornika i auditorija.

Govor je specifična lingvostilistička i sociološka struktura govornog čina, koja je sagrađena na jedinstvu ideje, cilja i plana. Govor se temelji na jasno definiranoj ideji iz koje proizlaze svi sadržaji. Ona je duhovno jedinstvo govora. Jedinstvo cilja je pravac razvoja ideje, da govor ne ode u pogrešnom pravcu. Vezu između ideje i cilja ostvaruje jedinstven plan realizacije govornog čina.

Ukoliko se posmatra u neposrednoj stvarnosti, govor je tajanstveno djelo ljudskog duha. Kada se sluša kazivanje žive riječi, nameću se pitanja: šta je govor, kakva mu je struktura, od čega je sačinjena? Detaljnija analiza strukture govora pokazuje da je on nastao od misli i riječi, dokaza i podsticaja, uvjerenja i entuzijazma, tona i akcenta, boje i melodije glasa, zastoja i šutnji, kao i drugih ortoepskih i ortografskih pravila i normi. Govorni čin je usmjeren u pravcu da u jednoj misli, težnji i pažnji, u jednom dahu i osjećanju, ujedini slušatelje da ga slušaju i da ih objedini svojom riječju, da ih osvoji svojom snagom i da ih potrese svojim zanosom, da ih pokrene iz pasivnosti i povede u životne tokove, da otkriju i spoznaju istinu.

3.2. Govorni čin kao čudesna realizacija govora

Govornik će uspjeti u svom javnom nastupu ukoliko pripremi i ostvari kvalitetan govor sa svim osobinama koje treba imati da bi ga auditorij prihvatio. Da se pokaže istinitost stvari, govor treba da posjeduje jasnoću, jednostavnost i neposrednu stvarnost.

Govor mora biti jasan kako bi uvjerio slušatelje u osnovnu ideju i temu. Jasan i bistar, on se bez teškoća i napora razumijeva. Naime, govor je jasan ukoliko je ostvarena upotreba odgovarajućih izraza, ako je struktura rečenica jednostavna i razumljiva, a osnovna idejna misao bistra i precizna i u cjelini i pojedinačno. Jasnoća se ostvaruje bistrim zapažanjem i uočavanjem neposredne stvarnosti, posjedovanjem dobrog standardnog jezičkog izraza, te

poznavanjem kulture govora, kako normativne tako i substandardne.

Jednostavnost je pozitivna osobina uspješnog i uvjerljivog govora. To je jednostavnost koja je rezultat visoke kulture govornika, njegovog odgoja i obrazovanosti, finoće i profinjenosti. Govornik uspijeva iz složene stvarnosti izdvojiti bitne karakteristike i odmah se vidi o čemu je riječ. On bira izraze, misao je logična i neusiljena. Do jednostavnosti se dolazi tako što se ne ostvaruje površno namještanje stvari, već dubinsko poniranje u stvarnost i suštinu da se otkrije istina. Protivnici jednostavnosti su: lagani uspjeh postignut blještavim stilom i fasciniranim argumentacijama, namjerno zaplitanje jednostavnih istina s ciljem da govor dobije izgled učenosti i dubine, sa mnogo zamršenih i teških fraza, te nagomilavanje neprimjerenih izraza i epiteta, a sve zbog odsustva ukusa.

Pored toga što treba biti jasan i jednostavan, govor mora biti stvaran i zasnovan na istini. On treba zračiti mudrošću i pravilnim prosuđivanjem, razlikovati istinu od laži, bitno od nebitnog, važno od nevažnog.

Slušateljima će se govor svidjeti ukoliko se sadržaj prezentira postepeno i originalno, sa zavidnom stilskom uređenošću. Zahtjev postepenog izlaganja baziran je na poznavanju čovjekove prirode i zakona umjetnosti. Čovjek uživa u postepenom otkrivanju ljepote, snage i veličine. Zato govornici treba da uče od prirode i umjetnika. Misli koje govornik iznosi treba da se lagano otkrivaju i prenose na auditorij, da jedna misao slijedi drugu do konačne istine. Govor će biti privlačan ako bude zaista originalan. Govornik treba unositi svoje prepoznatljive osobine i kreativnost, novinu i svježinu, svoj put otkrivanja istine. Nasuprot ovome, često se javlja namještena originalnost kao surogat prave originalnosti, a ispoljava se u pretjeranom isticanju sopstvene ličnosti. Ukoliko govornik posveti značajnu pažnju stilskom uređivanju i oblikovanju govornih sadržaja, njegov javni nastup će imati potpuni uspjeh. U tom smislu, svaki potencijalni govornik treba neprestano i uporno izgrađivati sebe, čitati djela dobrih pisaca, slušati nadarene i uspješne predavače, vježbati u pisanju i govorenju.

Govor će pokrenuti one koji ga slušaju ukoliko se bude prezentirao zanimljivo i dinamično, sa oduševljenjem. Cilj govora nije samo prezentiranje određene istine, nego i pridobivanje auditorija za dobrotu istine. Zato govornik mora dobrotu iskazati uvjerljivim načinom izlaganja. Dobrota stvari je u njima samim,

ona je uvijek prisutna, ona privlači. Da bi se ona potencirala i isticala, govornik treba istinu kazivati zanimljivo i živahno. Zanimljivost je prezentacija strukturnih sadržaja govora na neobičan način, koji plijeni i privlači pažnju slušatelja. Govorni čin bi zato trebao biti i određena vrsta dijaloga između govornika i slušatelja, što je, istovremeno, i aktivni oblik učenja. Govornik treba pred auditorij da iznosi životne tokove i sudbinske drame u jednoj dinamičnoj formi, sa oduševljenjem i radošću. Da bi povećao zanimljivost i dinamičnost, govornik će nastojati obradu teme i strukturne građe dramski izvoditi. Tako će njegov govorni čin izgledati kao drama u kojoj su junaci i govornik i slušatelji. Konačnu snagu, čar i neodoljivost govora govornik ostvaruje sopstvenim zalaganjem i entuzijazmom. To je istinsko oduševljenje i veliki zanos, koji spontano izlaze iz dubine duše i prenose se na auditorij, na zainteresirane i oduševljene slušatelje.

4. Realizacija govornog čina

Tradicionalni pristup pridavao je veliku pažnju realizaciji i držanju govora. Poznato je još u staroj Grčkoj kako je čuveni govornik bio Demosten, koji je osvajao slušatelje svojom fenomenalnom govorničkom akcijom. On je bio govornik u akciji i u svojim javnim nastupima oduševljavao je auditorij svojom nadarenošću i neumornim i upornim učenjem kako treba određeni govor realizirati. Privlačio je pažnju slušatelja svojom umnošću, misaonom i stilskom dotjeranošću svoga govora, kao i cjelokupnim svojim nastupom. Njegove umješno izgovorene riječi pratili su jasni stavovi i odmjereni pokreti ruku i ostalih dijelova tijela, te izrazi lica. Pitali su ga mnogi koja je tajna uspješnoga govornika, a on im je odgovarao da je primarna osobina dobroga govornika akcija, druga osobina opet akcija, i treća osobina - akcija.

Današnje moderno poimanje javnoga nastupa i ostvarivanje nekoga govora, bilo naučnog ili stručnog karaktera, univerzitetskog predavanja ili školskog časa, medijskog ili na javnim skupovima, u mnogo čemu je specifično i upitno je da li je rezultat pozitivnog historijskog razvoja tradicionalnog pristupa ovom fenomenu. Kvalitetna realizacija govora danas je u priličnoj mjeri zanemarena. Sve osobe koje obavljaju poslove transfera znanja treba da izgrađuju svoj kvalitetan govorni nastup. Treba da se drže dobro znanog pedagoško-didaktičkog gesla da nije znanje - znanje znati, već da je znanje - znanje dati. Uspješan govorni nastup postiže se

njegovanjem jezičko-stilskih vrijednosti govora koje prati formalni vanjski izraz i način iznošenja istine. Da bi govor bio uspješan, veliku pažnju treba posvetiti dikciji i gestikulaciji. Nužno je pravilno izgovarati glasove i riječi, rečenice i diskurs u cjelini, imati bogatu leksiku i stilističkosintaksičku magičnost, razvijati gestikulaciju i mimiku, otkrivati i njegovati sopstvene darove prirode, kako je svojevremeno savjetovao poznati rimski govornik Ciceron – da govornik treba znati kako svaki duhovni čin, pa i govor, ima svoj prirodni oblik, glas i pokrete.

4.1. Dikcija kao osnovno sredstvo za realizaciju govornog čina

Dikcija je osnovno izražajno sredstvo i ostvaruje bitnu ulogu u realizaciji govornog čina. Elementi dikcije ili izgovora su pravilno izgovaranje i naglašavanje, boja, zvuk, melodija, modulacija, tempo. Ukoliko govornik želi da ga cijeli auditorij sluša, on mora paziti na jasnu artikulaciju. Artikulacija je čista i jasna kada se svaki glas i slog, leksema i rečenica izgovaraju potpuno. To se postiže stalnim i upornim fonetsko-fonološkim vježbanjem izgovaranja glasova i fonema, slogova i riječi, rečenica ili diskursa, pravilnim čitanjem naglas i u sebi. Pravilna artikulacija podrazumijeva gramatičko-jezički naglasak, misaono i logičko isticanje, distanciranje od substandarda i neknjiževnog akcenta, pravilno upotrijebljeni znaci interpunkcije (tačka, zarez, upitnik, uzvičnik, dvije tačke, crta, navodnici itd.), pauze za postizanje efekta, ili psihološke pauze kao priprema za nastavak izlaganja. Naglašavanje prati artikulaciju i u strukturi govora prepoznaju se kako gramatičko tako i misaono-logičko isticanje pojedinih segmenata govorne strukture.

Vidljivo je da je jasna artikulacija sa pravilnim naglašavanjem temeljna komponenta kreativnog i estetski visokovrednovanoga govora koji se upotpunjava i bojom, zvukom, melodijom, moduliranjem, određenim tempom. Boja glasa je način izgovaranja glasa. On može biti milozvučan i drag glas, s jedne strane, a ružan, hrapav, loš i slično, s druge strane. Prijatan glas, lijepo izgovorena riječ ostvaruje kod slušatelja ugodna raspoloženja i osjećanja, dok loše izgovorene riječi proizvode neprijatnost i neugodnost, pa i potpuno odustajanje slušanja govornika. Neposredna stvarnost pokazuje da postoje određeni osnovni oponirani parovi boja. One u sebi, opet, sadrže brojne blage nijanse koje ostvaruju pravi spektar boja izgovorenih fonema i leksema.

Mogući osnovni parovi boja su: jasno – nejasno, lahko – teško, mehko – tvrdo, živo – mrtvo, toplo – hladno. Potencijalni govornici, profesori i nastavnici, novinari i medijatori, pravnici i kulturni poslenici, političari i diplomati, i svi drugi, ukoliko žele komunicirati sa slušateljima, govoriti pred određenim auditorijem, moraju učiti i naučiti šta je to dobro pripremljen govor, a onda dobro govoriti. Oni moraju otkriti objektivnu ljepotu riječi, naučiti različite stilove izlaganja, ovladati stilskim vrijednostima, te neprestano i uporno vježbati modeliranje boje svoga glasa. Boja glasa je rezultat subjektivnog osjećanja govornika.

Dobar govor se postiže i zvučnom komponentom, jačinom i dalekosežnošću. Jak ili snažan glas treba graditi glasnim žicama i drugim govornim organima. Ako se glas proizvodi samo glasnicama, on kod jačeg pritiska gubi jačinu, postaje piskutav, a može i potpuno da nestane. Ukoliko se upotrijebe svi govorni organi (pluća, grudni koš, šupljine itd.), glas će bez napora i naprezanja postati i snažan i prostran – zvučan, prirodan, slobodan, harmoničan, a kao takav on daleko doseže i čuje se dobro. Melodija glasa i modulacija značajno doprinose kvalitetnoj realizaciji govora. To je pravilno izmjenjivanje niza tonova, zasnovano na različitim tonskim visinama. Izmjene tonova se ostvaruju prema sadržaju i raspoloženju. Kada se mijenjaju svi elementi, tada dolazi do modulacije i promjene melodije glasa, što stvara različite pozitivne i prijatne ugođaje. Protivnik kvalitetnog i lijepog govora je stalno govorenje istim tonom. To je monotonija.

Jedna bitna osobina dobrog govora jeste umjeren tempo. Nije dobro da govornik ima prebrzo kazivanje, jer ga slušatelji neće razumjeti, niti je dobro da govori polagano, onda će se slušatelji dosadivati. Tempo govora treba podesiti prema sadržaju govora, prema sposobnostima govornika i mogućnostima slušatelja, kao i prema prostoru u kojem se realizira govorni čin. Teži sadržaji zahtijevaju laganiji tempo. To isto traži i određena kategorija slušatelja, a često i prostor određuje laganije govorenje. U velikoj prostoriji treba sporije govoriti zbog zakona širenja zvuka - glasovi se sukobljavaju usljed jeke.

Treba, također, vježbati i pravilno disanje, s ciljem potpunijeg razvoja govornih organa i osposobljavanja za pravilno govorenje. Vježbanje disanja ostvaruje se polaganim i dubokim udisanjem kroz nos i izdisanjem na usta. Treba zadržavati dah između udisaja i izdisaja, treba dihati i trbuhom i ramenima.

4.2. Gestikulacija kao prateće sredstvo realizacije govornog čina

Kada ima javni nastup, govornik kazuje sadržaje ne samo riječima nego i izrazom lica, pogledom očiju, pokretima ruku i cijelog tijela, potpunim držanjem. U običnom razgovoru gestovi su spontani i prirodni, bez težnje kakav će biti krajnji ishod. Međutim, u planiranom govoru sve ima cilj i svrhu. Gestovi moraju biti osmišljeni i programirani prema pravilima gestikulacije. Ukoliko je pravilno izveden, svaki pokret tijela ima svoj smisao i svoje značenje, svoju estetsku vrijednost.

Samo držanje govornika mnogo kazuje. Određeni položaj tijela zna biti veoma rječit. To je ili početni mirni stav ili, pak, položaj u akciji, kada se govor razvije, sa pratećim specifičnim pokretima. Sve to otkriva govornikovu ličnost – odgoj, kulturu i otmjenost, ili suprotne osobine – bahatost i nekulturu, narcisoidnost i egoizam, agresivnost i brutalnost. Negativne osobine govornik treba obavezno otklanjati ukoliko želi biti uspješan govornik. Tu su i brojni drugi detalji koji dovoljno govore o sigurnosti s kojom nastupa, o čvrstoći uvjerenja, o sposobnosti da zauzme pravi stav prema temi koju izlaže. I ono što je nevidljivo mnogo kazuje, zatim posebno držanje ruku, nogu i drugih dijelova tijela. Cjelovita figura govornikova tijela treba da bude rječita, da zrači, da odražava unutrašnje stanje, raspoloženje i uvjerenje.

Pokreti glavom znaju mnogo kazati. Glava nagnuta naprijed izražava skromnost i odobravanje, pognuta glava kazuje bol i stid, podignuta glava i zabačena nazad znači ponos i veselje, podignuta glava i nagea na stranu licem okrenutim prema gore simbolizira pažnju, a licem okrenutim prema dolje simbolizira potištenost. Pokret glave zajedno s rukom naprijed je postavljanje pitanja, pokret glave odozgo prema dolje je kazivanje tvrdnje, a pokret glave na jednu ili drugu stranu i nazad izražava negiranje.

Lice govori crtama koje se na njemu izražavaju. Samo čelo, koje je glatko, i uzdizgnute obrve, mirne crte lica i miran stav tijela kazuju zadovoljstvo i veselje, a nabrano čelo, okomiti nabori povezani sa vodoravnim naborima i stisnutim obrvama, te razvučenim licem, izražavaju nezadovoljstvo i negodovanje, koji se mogu nijansirati od jakih nabora čela do veoma izraženih crta obraza. Specifični izrazi lica, kao što su radoznao i sladak, ozlojeđen i ogorčen, oblikuju se uglovima usana sa nosnim stranama, te položajem nabora koji tom prilikom nastaju.

Govornikov pogled može snažno da djeluje na slušatelje, i pozitivno i negativno. Pažljivom analizom čovjekovih pogleda mogu se uočiti različite vrste i nijanse pogleda. Ukoliko se posmatraju pokreti očiju, onda se prepoznaje slijedeći spektar pogleda: ogorčen, čvrst, nemiran, mehak, izgubljen, ukočen, nestalan i slično. Kada se uzme u obzir pravac očiju, tada se prepoznaju ovi pogledi: bojažljiv, zanesen, prikriven, vrebajući itd. Ako se prati cijelo lice i pojedini njegovi dijelovi, kao što su bore na čelu, crte po licu i slično, tada su uočljive i ovakve nijanse pogleda: umoran, začuđen, napet, srdit, zaprepašćen itd.

Pokreti ruku imaju zapaženu ulogu u govorenju gestikulacijom. Bilo kakav pokret ruku ne može ostvariti estetski izraz govornikove ličnosti. Neprimjereni su nezgrapno i nedotjerano mahanje rukama, ukočeno i neukusno pozicioniranje ovih dijelova tijela. Određeno i pravilno kretanje ruku stvara utisak dopadljivosti i sklada. Estetski prihvatljiv način pomjeranja ruku je vijugavi potez koji se piše vrhom kažiprsta u zraku. On se ostvaruje zajedničkim kretanjem ramena i ruke oko tri tačke – zgloba ramena, lakta i ruke. Kretanje se dešava u prostoru gornjeg dijela tijela, lijevoj i desnoj strani, a može da ide iznutra prema vani i izvana prema unutra.

U realizaciji govora i ostvarenja potpunoga govornoga čina finalni trenutak je neposredni nastup govornika. Tada govornik daje sve od sebe, pokazuje znanje i sposobnosti, svoje vještine i prirodne darove koje posjeduje. U govornom nastupu otkriva se pravi govornik sa svojim prepoznatljivim stilom. On je skroman i jednostavan, odlučan i uredan, on plijeni svojom cjelokupnom pojavom, a onda i neposrednom realizacijom govora.

5. Barijere u realizaciji govornog čina

Prilikom realizacije govora svaki govornik ima pred sobom jednu naizgled nevidljivu a ipak veoma podmuklu prepreku, koja se prepoznaje kao strah od govornog nastupa, trema koja pruzrokuje cijelu listu različitih, pa i kliničkih smetnji: pometnja, mučnina, glavobolja, suh jezik, kašljanje, zamuckivanje, znojenje, drhtanje, osjećanje pritiska, lupanje srca, kamen u želucu, nadimanje, grčevi u stomaku, ubrzano dihanje, stegnuto grlo, gušenje, kočenje, knedla u grlu, grčenje mišića, žmarci, klecave noge, studen u leđima itd. Posljedice treme neposredno se odražavaju na govor i artikulaciju glasova. Realizacija govora je

mučenje za govornika. Stvaraju se ozbiljni problemi, kao što je blokada i zbrka u govoru, riječi se ne mogu izgovoriti, teško se formira rečenica, javljaju se različite poštalice, a nepoželjne riječi se roje i remete pravi tok govornikove misli. Trema je stalni rizik osoba koje javno nastupaju i govore. Poznati su uzroci koji izazivaju tremu, i njih treba analizirati i otklanjati. Govornik može osjećati strah da ga auditorij kritički posmatra, sluša i ocjenjuje. Boji se mogućeg prekida u govoru, zastoja i praznine u pamćenju. Govornika može da obuzme strah od mase ljudi i neprijatno se osjeća u toj neuobičajenoj zvaničnoj situaciji na javnom mjestu. Govornika prati uznemirenost ukoliko iščekuje određene rezultate, izvještaje i ocjenu svoga govora. Tremu uzrokuju i emotivne smetnje kod govornika zbog nesavjesnosti i nemara, nehata i nesigurnosti, zbog nedostatka smisla za stvarnost i disciplinu, zbog kašnjenja na čas ili javni nastup, zbog neumjesnog pregledanja priprema i napisanoga govora uoči nastupa, ili nastupanja bez pripreme, zbog neurednosti i nedotjeranosti, zbog gledanja slušatelja kao neprijatelja i protivnika, zbog improviziranja govornog čina, zbog isticanja svojih grešaka i negativnih ranijih iskustava, zbog razmišljanja da će doživjeti neuspjeh, zbog lebdenja u oblacima kada zaboravi gdje je, ko ga i koliko sluša, zbog stalnog mišljenja da će ga trema blokirati.

Strah od javnog nastupa i realizacije govornog čina može se umanjiti, otkloniti, pa čak i pretvoriti u pozitivnu energiju za postizanje uspjeha prilikom realizacije govornog čina. U tom smislu govornik treba da ima urađene sve nužne pripreme, jer dobra priprema otklanja nepoznanice i umanjuje strah od pomanjkanja ideja i riječi. On treba ranije čitati i usvojiti pisani materijal, praviti bilješke, odabirati riječi i rečenice, podvlačiti bitna mjesta, polagano se navikavati na problematiku, prepustiti da vrijeme i prirodni tok učenja učine svoje. Neophodno je da sačini plan izlaganja, rasporedi građu, pripremi uvodne rečenice, da ponavlja sadržaje, da vrši probu govornog nastupa, da sluša svoj snimljen glas, intonaciju i ritam. Govornik će blagovremenom i dobrom pripremom steći sigurnost i uspostaviti kritičku distancu prema planiranoj ideji i zamisli.

Govornik se treba dobro koncentrirati prije govornog nastupa, što podrazumijeva izvršene sve prethodne pripreme, a uoči samoga nastupa treba predvidjeti vrijeme opuštanja, kada će se pribirati i isprazniti, smiriti se uoči nastupa i usmjeravati pažnju na govorni

nastup. Svaki pojedinac ima individualne oblike koncentracije i relaksacije neposredno pred nastup.

Prije nastupa govornik treba u mislima ostvarivati govorni čin. On može uvući u svoje biće cio scenarij onoga što će se dešavati, i neposredno biti glavni akter u njemu. Tako će na najbolji način on pozitivno razmišljati, prepustiti se mašti i vizualizacijom zamišljati sebe u realiziranju cjelokupnoga govornog nastupa.

Ovako dobro pripremljen, koncentriran, u pozitivnom razmišljanju, govornik ima neiscrpan rezervoar energije za ostvarenje postavljenoga cilja – on postaje svjestan činjenice da je ono što jeste, da je ljudski bojati se. To može, čak, proizvesti i simpatije, i sve to doprinosi istinitosti i autentičnosti govora. Trema postaje putokaz u izlaganju, ona usmjerava govornikovu aktivnost i kontrolira njegov tok kazivanja. Kada se uživi u situaciju, u neposredni komunikacijski odnos sa auditorijem, kada osjeti da tok događaja ide sa usmjerenom pažnjom slušatelja, tada govornik razumijeva da ga je trema naučila da ostvaruje govorenje, neposredni kontakt sa slušateljskom publikom, da ga je ona pokrenula i da daje pozitivne impulse neposrednoj komunikaciji.

6. Komunikator – govornik kao predavač znanja u realizaciji govornog čina

Govornik je jedan od učesnika u komunikaciji i realizaciji govornog čina, komunikator koji emitira znanje slušateljima kao drugim komunikatorima. Sociolingvistički i sintaksostilistički posmatrano, prepoznaju se različiti tipovi govornika, zavisno od toga kakve su specifične i prepoznatljive govorne vještine i načine komuniciranja razvili kod sebe, naročito u sferi realiziranja govornih činova. Prepoznaju se autentični komunikatori - predavači znanja, po svojim osobinama koje se ispoljavaju u općem ponašanju, govorenju i odnosu prema auditoriju. Oni moraju dobro upoznati sebe samoga i slušatelje, te dobro savladati pravila prenošenja znanja realiziranjem govornog čina. Time govornici izgrađuju određen vlastiti stil, koji je osoben kod svakoga ponaosob, i koji može biti dinamičan ili monoton, kolebljiv pa i razmetljiv, može imati stil činjenica ili suhi statistički stil. Na drugoj strani, prepoznaju se suptilan i osjećajan stil, a posebno učen i dotjeran.

Ima komunikatora čiji je nastup u govornom činu improvizatorski. To je govornik koji dobro započinje svoj govorni nastup, pun je živosti, ideje povezuje asocijacijama, bez doziranja. On gomila razna obrazloženja i daje brojne zaključke. Ima mnogo digresija, ilustrira svaku tvrdnju, ne rasuđuje; on oduševljava i razdražuje slušatelje, neujednačeno govori, uzdiže se i pada. Kada ga se sluša, stalno se očekuje kraj, ali kraja nema.

Specifični su komunikatori koji se baziraju na metodi recitacije. Oni čitaju pisanu riječ. Stalno su za govornicom ili katedrom i ne miču se sa toga mjesta. Imaju strah da se ne izgube, pa ne prekidaju čitanje i ne gledaju slušatelje. Govor im je dobro pripremljen, stilski dotjeran, rečenica je izgrađena, i sve je strogo pripremljeno. Slušateljima je nametnut pisani standardni jezički izraz.

Prepoznatljiv je komunikator-polemičar. To je govornik koji je protiv svega, sve kritikzira i sve napada, u rasprave unosi otrov, traži svađu. On sudi, odbija i osporava, provocira i nadmeće se, prekida i uzrujava se, ironizira i podsmijava se. Služi se silom i ima potrebu za otporom, želi da šokira i da izaziva. To je kontroverzna ličnost koja je uvijek spremna za debatiranje.

Učenjak je govornik koji nastupa metodično i sređeno. Ideje razvrstava po kategorijama, stvari postavlja na svoje mjesto, zauzima mjesto koje mu pripada i pristaje, prerađuje građu. On je čovjek konteksta. Služi se efektima kompetencije i stručnjak je u svom poslu. Zna veoma korektno i lijepo govoriti, pun je sebe, i ohol i dogmata. Gomila riječi. On misli i nudi razmišljanje. Njegov govor je predmet koji daje, obrazlaže i pripovijeda. Na osnovu toga slušatelji zaključuju.

Ima komunikatora koji misle da su stalno u sudskoj sali i vode parnice. Takav predavač govori ono što mu se kaže, on je dežurni advokat koji dokazuje. Njegovo područje je mnogo uzroka i posljedica. Činjenice ostavlja drugima. Bori se za druge, pozvan je da brani i dokazuje. Pedantan i uporan, često se ponavlja i navaljuje. Poziva se na velike principe pravde i istine.

Agresivni tip komunikatora je govornik koji nastupa agresivno, hrabro, oštro i gordo. Ljude gleda u lice, izbacuje rečenice i fraze bez obzira na gramatičku korektnost. To je vojnik riječi, on ispaljuje ideje sa praskom i čeka učinak. Ne uznemirava se. Govor mu je imperativan. On daje svršene činove.

7. Slušateljski auditorij – komunikator koji prima znanje putem govornog čina

Realizacija cjelokupnoga govornog čina nezamisliva je bez auditorija, bez slušatelja koji su u komunikacijskom odnosu bitna komponenta. Oni su komunikatori koji primaju razne informacije putem govornog čina. Govor nekoga govornika treba da sluša određena skupina ljudi, stručnjaka, studenata, učenika i drugih. Slušanje je zaista bitan faktor međusobnog sporazumijevanja. U neposrednoj vezi je sa govorenjem i sa riječju koja se kazuje. Dobro komunicirati znači dobro slušati. To je jedan od osnovnih izvora efikasne riječi. Zanimljivi su podaci koji govore da se slušatelji sjećaju polovine sadržaja nekoga govora, predavanja ili nastavnog časa, trećine izgovorenih sadržaja nakon osam sati, a četvrtine nakon dva mjeseca. To rječito pokazuje kako se ostvaruje proces slušanja. Da li su ljudi naučili slušati, pitanje je bez jasnog odgovora.

Pogrešno je mišljenje da se slušanje ostvaruje samo od sebe, da je to prirodan i urođen proces. Slušanje je kontroliran proces i postupak. Čovjek može birati ili negirati informacije, može u sebi, svjesno ili nesvjesno, zašutjeti određene sadržaje koje čuje. U jednoj minuti čovjek izgovori oko 150 riječi, a mozak obrađuje oko 1000 riječi. To znači da mozak može obraditi više više informacija nego što čuje, i to omogućava da slušanje bude efikasno, a komuniciranje plodotvorno i svrsishodno. Pogrešno je mišljenje da istu stvar svi slušatelji isto shvaćaju, te zato proizlaze brojni nesporazumi kada slušatelji kažu da su nešto shvatili ili mislili, razumjeli ili upamtili.

7.1. Učenje slušanja

Zbog složenosti i specifičnosti procesa slušanja potrebno je kontinuirano učiti slušati i razvijati sposobnost pravilnoga slušanja. To znači da slušatelj treba željeti slušati, slušati misli a ne činjenice, jer se tako lakše pamte i pojedinosti i činjenice. On treba usmjeriti pažnju na sadržaje koje kazuje govornik, razumijevati šta govori i predviđati šta će reći, uočavati bitna i istaknuta mjesta i detalje, digresije i dopune. Slušatelj treba u pauzama govora sažimati kazano, obogaćivati značenje rečenog i izdvajati one dijelove koje bi bilo dobro upamtiti. On mora čekati da govornik završi izlaganje svoje ideje i zamisli do kraja. Slušatelj će razvijati sposobnost slušanja i prosuđivati govorne sadržaje govornika, da li

je kazivanje valjano i logično, da li je korisno i da li ima upotrebnost vrijednost, da li ima nelogičnosti i praznina. To je slušateljevo samoprovjeravanje, što pokazuje njegovu zrelost i svjesnost da je slušanje zaista intelektualni i proizvodni misaoni rad.

Slušanje se ostvaruje na više nivoa. Na verbalnom nivou slušatelj uočava izbor riječi, temu koju govornik obrađuje, te neposredno povezivanje misli. Na neverbalnom nivou on posmatra način kazivanja, dok na nivou vjerovanja slušatelj zaključuje da rečenici sadržaji upućuju na određene vrijednosti. Prepoznatljiva su slušanja sa razumijevanjem, kritičko, učtivo.

Zbog složenosti samoga procesa slušanja uočljivi su i različiti načini slušanja. Jedan tip komunikatora je slušatelj koji se stalno smiješi i nastoji da kaže govorniku osmijehom, ali osmijehom koji čini sa mnogo napora, kao da hoće reći - vidi kako sam dobar slušatelj - a da li šta čuje ili ne, to niko ne zna.

Drugi slušatelj sjedi opušten, dremljiv i miran, ne trudi se da sluša, oči su mu poluzatvorene, a umor mu se ogleda na licu.

Ima i agresivnih slušatelja, koji su uvijek spremni da skoče i burno reaguju na ono što govornik izrekne. Oni teže da se nešto dogodi, bilo prijatno ili neprijatno za govornika.

Skromni i stidljivi komunikator svojim stavom podsjeća govornika da treba govoriti polahko, da ponavlja više puta važna obavještenja, jer teško prati strukturu govora.

Lažni slušatelj je komunikator koji je uvijek spreman da sluša. On sjedi skoro na ivici stolice, mišići su mu napregnuti, a iza toga stava krije se lažna fasada navodne pažnje, i samo ponekad istinsko slušanje.

Flegmatičan slušatelj nezaintersirano prati govornika. On spava na svom mjestu. Pravi je problem za govornika, jer ga na slušanje ne može pokrenuti čak ni odlično pripremljena struktura govora.

Ima i slušatelja koji prilikom sjedenja skreću pažnju na sebe različitim oblicima ponašanja.

Pravi komunikator-slušatelj je konstruktivni sagovornik u komunikaciji, koji sluša i ušima i razumom, aktivno učestvuje u slušanju, tumači i procjenjuje govornika. Njegova slušateljska pažnja ogleda se u psihičkoj i umnoj usredsređenosti, kao i u tjelesnoj napetosti. On očima pita, osmijehom se slaže ili ne slaže, a pokretima odobrava izlaganje. Između njega i govornika postoji pozitivna govorna veza, koja je neophodna u dobrom i pravom komuniciranju.

8. Zaključna razmatranja

Savremena govorna komunikacija bazirana je na fenomenu govora kao iskonskoj čovjekovoj vrijednosti. Govorom se čovjek potvrđuje u društvenoj i jezičkoj zajednici. Uočljivo je da je današnja praksa sporazumijevanja u toj zajednici veoma specifična i složena. Komunikatori moraju biti osposobljeni da ostvaruju svoje uloge na kultiviran i društveno prihvatljiv način. I govornik, kao komunikator koji predaje, i slušatelji, kao komunikatori koji primaju informacije i znanje, trebaju učiti i naučiti držati se pravila ponašanja prilikom ostvarivanja cjelovitog govornog čina, koji podrazumijeva, pored govornika i slušatelja, i govor sa njegovom neposrednom realizacijom. Svaki pojedinac u društvu može da se nađe u poziciji bilo jednoga ili drugoga komunikatora, i za te uloge on se mora pripremati. S tom namjerom u ovom radu je obrađen govorni čin kao savremeni komunikacijski fenomen.

Osvjetljavanje ove pojavnosti je imperativ vremena, kako bi se potencijalni komunikatori mogli ponašati normalno i prirodno u posebnim okolnostima u kojima će na kvalitetan način obavljati svoje profesionalne obaveze predavača, nastavnika i profesora, stručnjaka raznih profila, kulturnih i drugih javnih djelatnika. S druge strane, treba naučiti slušati prema pravilima koja se nude. Uloga komunikatora u realizaciji govornog čina nezamisliva je bez dobro pripremljenog i realiziranog govora. Iznesene informacije o govoru navode na zaključak da govor nije samo zbir niza pojedinih komponenti, nego je on cjelovita i potpuna struktura. Ona u sebi ima utkane lingvističke osnovne niti, koje su obogaćene sociološkim i psihološkim segmentima, što u cjelini stvara govorne vrednote.

Vrijednost govora, govorenja i slušanja, nemjerljiva je. Ona ima dalekosežne pozitivne društvene refleksije. Uspješno ostvaren govorni čin je značajan doprinos jednoj jezičkoj zajednici, a razvijena komunikacija u velikoj mjeri razrješava i nadilazi društvene nesporazume i konflikte. Ljudsko dotjerano i kultivirano sporazumijevanje suprotstavlja se agresivnom i nehumanom ponašanju pojedinaca u društvu. Ljekovitost dobre komunikacije ogleda se u skladnom djelovanju školskih i fakultetskih zajednica, nastavnika i učenika, profesora i studenata, lokalne i šire društvene zajednice, te drugih društvenih struktura.

LITERATURA

- Anić, Vladimir: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1991.
- Bellenger, Lionel: *Umijeće komuniciranja*, izdanje I, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Belić, Aleksandar: *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku* (lingvistička ispitivanja), knjiga I, Beograd, 1958.
- Brozović, Dalibor: *Standardni jezik*, MH, Zagreb, 1970.
- Dizdarević, Izet: *Psihologija masovnih komunikacija*, izdanje II, Studentska štamparija, Sarajevo, 1998.
- Divković, Mirko: *Latinsko – hrvatski rječnik*, KHSDZV, Zagreb, 1900, reprint 1980.
- Garde, Paul: *Naglasak*, Školska knjiga, Zagreb, 1993.
- Gračanin, Đuro: *Temelji govornišтва*, Zagreb, 1968.
- Hagege, Claude: *Struktura jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001.
- Klajić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi*, NZMH, Zagreb, 1978.
- Osredečki, Eduard: *Poslovno komuniciranje – poslovni bonton*, Naklada Edo, Zagreb, 1995.
- Radovanović, Milorad: *Sociolingvistika*, Univerzitetska štamparija, Sarajevo, 1997.
- *Rečnik srpskohrvatskoga jezika*, knjige I-VI, MS i MH, Novi Sad – Zagreb, 1967.
- Riđanović, Midhat: *Jezik i njegova struktura*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.
- Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih pojmova*, MH, Zagreb, 1969.
- Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, knjiga I, Zagreb, 1971.
- Sosir, Ferdinand: *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1977.
- Šipka, Milan: *Jezički savjetnik*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Škiljan, Dubravko: *Govor realnosti i realnost jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- Titone, Renzo: *Primijenjena psiholingvistika*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Vasić, Smiljka: *Veština govorenja*, Pedagoška akademija, Beograd, 1991.
- Vujaklija, Milan: *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1975.

- Vuletić, Branko: *Gramatika govora*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980.

SPEECH ACT AS COMMUNICATION PHENOMENA

Summary

Modern speech communication is based on phenomena of speech as truly human value. With speech man confirm himself in society and language community. It's marked that today practice of communication in that community is very specific and complex. Communicators must be educated to fulfil their roles on cultured and by society acceptable way. Both, speaker as communicator who gives and listeners as communicators who receives information and knowledge, need to learn and learn to stick to rules of behaviour during whole speech act which consider beside speaker and listener speech with his realization. Every individual in society can find himself in position of one or another communicator and for those roles he must be prepared. With that intention in this written material is elaborated speech act as communication phenomena.

Clarifying this phenomenon is imperative of time how to potential communicators could behave normally and natural in special circumstances in which they will do their professional obligations of lecturer, teacher and professor, expert of different profiles, cultural and others public activities in quality way. Also they need to learn to listen by the rules that are offered. Role of communicator in realization of speech act is unimaginable without good prepared and realised speech. Written information about speech is bringing to conclusion that speech isn't just sum of row of individual components but it is whole and complete structure. Structure has marked linguistically basics which are enriched with sociological and psychological segments which all together create speech values.

Value of speech, speaking and listening is immeasurable; it has far reach positive socially reflection. Successfully realized speech act is significant contribution to one language community, and developed communication solves social disagreement and conflicts, human improved and cultivated communication is opposing to aggressive and inhumane behaviour of individual in society. Curative of good communication lies in harmoniously acting of school and faculty communities, teachers and students, professor and students, local and expanded social community, and others social structures.

Mr. sc. Dženan Skelić

DIJETE KAO SVJEDOK: IZJAVNA SUGESTIBILNOST U KONTEKSTU ISTRAŽNOG POSTUPKA

Sažetak

Uzimanje iskaza i (ili) saslušavanje svjedoka u kontekstu procesuiranja krivičnog djela predstavlja osjetljivo područje, koje, već i zbog sitnih propusta u proceduri, kao posljedicu može imati iskrivljene, netačne ili neadekvatne sadržaje, koji procesuiranje mogu odvesti u pogrešnom pravcu, ili rezultirati neosnovanim procesuiranjem. Istraživanja su pokazala da je jedan od najznačajnijih ometajućih faktora u zadovoljenju standardnih zahtjeva iskaza sugestibilnost svjedoka, bilo da je ona prouzročena unutarnjom predisponiranošću svjedoka, bilo pretenzijama ispitivača u kontekstu neprimjerenog vođenja razgovora u procesu uzimanja iskaza. Kao posebno osjetljiva kategorija svjedoka, u smislu povišene sklonosti ka sugestibilnosti, ističe se kategorija djece-svjedoka. Ovo je posljedica kako maturacijskog statusa djece na planu kognitivnog razvoja tako i na planu emocionalnog i socijalnog funkcioniranja ove kategorije. Stoga je od velike važnosti poznavati granice mogućnosti djece u kontekstu svjedočenja, odnosno davanja iskaza, ali i osjetljiva područja same procedure uzimanja iskaza. Pri tome poseban naglasak treba staviti na formu pitanja i elemente kako verbalne tako i neverbalne komunikacije na relaciji ispitanik-ispitivač. Ovaj rad je, nadamo se, mali doprinos na području jasnijeg i relevantnijeg provođenja procedure uzimanja iskaza.

Ključne riječi: Svjedok, iskaz, dijete, mentalna dob, izjavna sugestibilnost, projekcija, konformitet.

Uvod

Primijetno je da se u svakodnevnoj kriminalističkoj praksi povećava broj nejasnih, nesigurnih i izmijenjenih svjedočenja. Ovaj

problem je već odavno primijećen u praksi zapadnih zemalja, pri čemu ga je posebno dotatno opteretio porast nesigurnih, nedostatnih i sve češće netačnih optužbi kao posljedica neadekvatnog svjedočenja. Primijetno je da najveći broj ovakvih svjedočenja potječe od strane djece i osoba sa blagim deficitom na planu kognitivnog funkcioniranja, te kod određenog broja emotivno i socijalno neadaptiranih odraslih osoba.

Iako u određenom broju slučajeva ishod, odnosno konačna verzija svjedočenja biva iskrivljena zbog neadekvatnosti svjedoka, najveći broj slučajeva posljedica je neadekvatnog provođenja ispitivačke prakse, pri čemu se prave standardne pogreške u proceduri uzimanja izjave. Ove pogreške bi se mogle tretirati kao namjerne i nenamjerne, ali i jedne i druge za posljedicu imaju intenzivan efekat na polju sugestibilne intervencije u području svjedokove izjave.

U određenom broju slučajeva radi se o povišenoj spremnosti subjekta da reagira na eksplicitno i (ili) implicitno sadržanu sugestiju, dok se u drugim slučajevima radi o kumulativnom efektu uzastopnih kršenja procedure uzimanja izjave, pri čemu često sam ispitivač nije svjestan vlastitog utjecaja na svjedokovu izjavu. Ovo je posebno izraženo u slučajevima u kojima se radi o uzimanju izjava od djece, pri čemu se javlja trend da se sve rjeđe izjave koje su uzete od djece smatraju nerelevantnim za procesuiranje.

Eksperimentalni nalazi ukazuju na to da je, posebno kod mlađe djece, lahko moguće, uzastopnim sugestivnim ispitivanjem, iskriviti sjećanja, pa čak i implantirati sjećanja na događaje koji se nikada nisu ni desili (vidi: Ceci, 1994). Ceci & Bruck (1993) ističu da su osobe sve sugestibilnije što su hronološki i mentalno mlađe.

S druge strane, Undeutsch (1967) nalazi kako, zbog veoma niske sklonosti djece ka namjernom zbunjivanju i laganju odraslih, izjave djece potpadaju pod izjave visoko rangirane na skali vjerodostojnosti.

Iz tog razloga trebalo bi voditi računa o tome da se procedura uzimanja izjave, kako kod odraslih osoba tako posebno kod djece, izvodi na što oprezniji i maksimalno kontroliran način, kako bi se procedura standardizirala i dobila na vrijednosti i vjerodostojnosti, te na taj način osigurala svoje mjesto u svakodnevnoj praksi procesuiranja kriminalnih radnji.

Sugestibilnost u procesu svjedočenja ili davanja iskaza

Izjavna sugestibilnost predstavlja stepen sklonosti osobe da mijenja informacijske sadržaje u svojoj izjavi o nekom događaju, tako što preuzima informacije kojima je izložena u toku službenog propitivanja ili u određenom socijalnom kontekstu (Ceci & Bruck, 1993). Ovakva definicija naglašava otvorenost u vezi s pitanjem varijacija kognitivnih, socijalnih i motivacijskih procesa koje imaju presudnu ulogu i utjecaj u ovome procesu.

Flammer (1981) ukazuje na efekte protoka informacija u toku procesa uzimanja izjave, pri čemu protok informacija može imati negativan efekat na vjerodostojnost izjave i dovesti do odstupanja izjave od stvarnog sadržaja i konteksta, kao posljedica:

- a. ispitivačeve želje za dobijanjem određenih informacija, unutar određenog konteksta, od strane ispitanika,
- b. ili kao posljedica ispitivačevog poticanja ispitanika da da određene informacije.

Pri tome, iz samog ispitivanja ispitanik može zaključiti šta ispitivač zna a šta ne, i koje i kakve informacije priželjkuje, odnosno treba. Iz pitanja se nekada lahko da zaključiti kakav se odgovor očekuje i priželjkuje, te kakvi bi i koji odgovori odlikovali kooperativnost i relevantnost. Treba naglasiti kako svako svjedočenje za osobu predstavlja stresogenu situaciju, i prijeteću situaciju, nabijenu određenim stepenom anksioznosti, pri čemu se anksioznost povećava kognitivnom analizom afektivnog statusa, procjenom vjerovatnoće da će se eventualno percipirana (od strane ispitivača percipirana) anksioznost možda protumačiti kao signal da nešto krijemo, tajimo, namjerno prešućujemo ili smo, pak, upleteni u delikt i sl., što dodatno pojačava anksioznost kod svjedoka, ali pojačava i njegovu spremnost da bude maksimalno kooperativan, čak i ako se pri tome radi o prilagođavanju izjave.

Ispitivanje predstavlja dinamički proces sa komponentama razmjene informacija, te je po svojoj prirodi poučavajući, odnosno predstavlja kontekstualno učenje. Ispitanik pomno prati svaku reakciju ispitivača, interpretirajući informacije koje dobija iz domene neverbalne razmjene u procesu komuniciranja, ali i eventualne metatekstualne sadržaje, te konačnu verziju izjave veoma često oblikuje u skladu sa pretpostavljenim očekivanjima ispitivača.

U ispitivanju je uključena, također, i recepcija podudarnosti očekivanih spram preuzetih socijalnih uloga i veza, podržanih kroz pojmove moći i socijalnog utjecaja, konformiteta i saučesništva. Ashova (1956) istraživanja nam ukazuju da smo, shodno našoj, primarno socijalnoj prirodi, skloni snažnom utjecaju socijalnog pritiska i popuštanja pred njim. Socijalni pritisak posebno dolazi do izražaja u kriznim situacijama, pri čemu ogromnu ulogu igra i raspodjela moći između sudionika uključenih u socijalnu interakciju, te socijalnih uloga koje sudionici imaju u generalnom životnom kontekstu. Stoga je za očekivati da se sugestibilnost javlja uz značajnu razliku i u odnosu na socio-ekonomski status svjedoka, njegovu pozicioniranost u društvu, te afektivnu obojenost i kognitivne procjene koje se vezuju za prethodna iskustva u kontaktu sa istražnim organima.

Prema Gudjonssonu (1992), u kojoj mjeri će doći do sugestibilnih efekata u izjavi svjedoka ovisi o prisutnosti sljedećih faktora:

1. efekat sugestibilnosti narasta potenciranjem sugestivnih pitanja, kojima se potiču određeni sadržaji u odgovoru,
2. efekat sugestibilnosti raste proporcionalno slabljenju sjećanja,
3. efekat sugestibilnosti je izraženiji što je veće povjerenje ispitanika u nadmoć znanja i uloge ispitivača,
4. efekat sugestibilnosti je jači što su očekivanja od svjedočanstva i svjedoka nerealnija, i/ili je primjetno neprihvatanje nedostatka i manjka informacija koje ispitanik može ponuditi, te se osoba dovodi u situaciju da kaže više nego što zna,
5. negativni *feedback* od strane ispitivača na one informacije koje ispitanik daje pojačava spremnost ispitanika da popusti pred sugestijom.

Ubacivanje, ispuštanje i mijenjanje informacija u izjavi može biti namjerno - u formi laži, izbjegavanja, prikrivanja i štićenja aktera ili samog ispitanika, te nenamjerno - kao posljedica konfabulacija, zaborava, grešaka u sjećanju, utjecaja naknadnih fantazmi, socijalnog pritiska ili sugestibilnosti ispitanika u procesu propitivanja, posebno kada se radi o višekratnim, opetovanim i dugotrajnim uzimanjima izjava. Generalno, možemo govoriti o

sugestibilnosti kao osobini ličnosti i sugestibilnosti kao posljedici procesa ispitivanja.

Prema Endres, Scholz & Summa (2003), možemo razlikovati slabosugestivne i snažnosugestivne forme pitanja:

- I. slabosugestivne forme:
 - a. otvorena pitanja, tipa: *Da li si vidio događaj?*, ili: *Šta se onda desilo?*,
 - b. određujuća pitanja: *U koliko sati se to desilo?*,
 - c. pitanja izbora: *Da li je bila žena ili muškarac?*,
 - d. da-ne pitanja: *Da li je muškarac nešto rekao?*,
- II. snažnosugestivne forme
 - a. pitanja sa izloženim faktima, koja prejudiciraju: *Da li je ukradeni novac stavio u tašnu?*,
 - b. prerusena vrednovanja i deskripcije: *Kojom je brzinom X istrčao iz radnje kada si ga vidio?*,
 - c. nepotpune disfunkcije u pitanjima izbora: *Je li auto bio crven ili crn?*,
 - d. implicirana očekivanja: *Žrtva je tada sigurno zvala u pomoć?*,
 - e. pitanja kod kojih je prisutan prosocijalni pritisak (konformitet): *Osobe A i B su rekle da je X to učinio. Zar se ti ne slažeš sa tim?*,
 - f. pitanja koja navode na odgovor: *Tada si sigurno čuo pucanj, zar ne?*,
 - g. ponovljena pitanja: *Jesi li baš siguran? Je li uzeo novac?*,
 - h. negativni *feedback*: *Nemoguće da se ne sjećaš toga!*,
 - i. prijetenje i obećanja: *Postavljat ću pitanja dok god mi na njih ne odgovoriš, Moraš se sjetiti, Bit će ti lakše kada to skineš sa duše*, i sl.

Djeca kao svjedoci ili izvori informacija u istražnom postupku

S obzirom na gore navedeno, pozicioniranost djece u istražnom postupku predstavlja osjetljivo područje u procesu uzimanja izjave, kako zbog njihove naglašene sugestibilnosti, kao posljedice nižeg mentalnog uzrasta i njegovih kvalitativnih odlika, tako i zbog djelovanja brojnih socijalnih faktora raspoređenih u procesu socijalne interakcije, kao što su: niska pozicioniranost društvenog statusa, nejasna izdiferenciranost uloga, percepcija

odraslih, posebno uniformiranih osoba, kao nositelja društvene moći i statusnih uloga i sl..

Djeci je potvrđivanje odrasloj osobi bliže nego oponiranje, zbog toga što, prvo, ne sadrži protivrjeđe kao čin neljubaznosti i nevaspitanog ponašanja. Drugo, djeca su posebno sklona pristajanju uz konstatacije odraslih kada se nejasno ili nepotpuno sjećaju. Pri tome treba imati u vidu da ponovljena pitanja imaju, isto tako, izuzetno zbunjujući efekat na ovu kategoriju svjedoka (Ceci, 1994). Također, djeca su sklona odgovarati i na besmislena pitanja (npr.: *Šta je teže, žuto ili plavo?*; vidi u: Pratt, 1990).

Djeca se pod sugestijom često mogu *sjetiti* stvari koje se nikada nisu uistinu ni desile (javlja se veoma intenzivno i jasno, ali isfantazirano sjećanje, koje se počinje doživljavati kao stvarno i objektivno), pri čemu se može javiti i intenzivan afektivni naboj u kontekstu tog sjećanja. Osiguravajući faktor od toga može biti instrukcija djeci kako mogu odgovarati i po modelu *ne znam i nisam siguran*.

Značajna je i konstatacija koju daje Ekman (1992), kako su djeca u stanju, pa čak i skloni, lagati, izbjegavati i iskrivljavati izjave u onim situacijama u kojima imaju predstavu da time štite sebe i/ili značajne druge osobe iz svoga okruženja (posebno kada se to odnosi na roditelje). Ovo se može odvijati i u onim slučajevima kada, ustvari, prave ugroženosti i nema, već se predstava o njoj javlja na osnovu djetetovog straha od odraslih, posebno uniformiranih lica muškoga spola, te na osnovu tog straha nastalih fantazmi.

Sama komunikacija sa uniformiranim licem za dijete može predstavljati značajan stresogeni faktor. On je posebno naglašen ako je pozadina događaja o kojem dijete svjedoči i lično, afektivno pogodila to dijete, ili nekoga njemu bliskoga. Takve situacije za dijete predstavljaju razvojne gubitke, koji narušavaju dotadašnju sliku svijeta, ugrožavaju postavljene životne ciljeve i mogu biti prijeteće za sveukupan *self-koncept*.

Brandstaetter & Rothermund (1998) navode dva, istovremeno i antagonistička i komplementarna, modela potvrđivanja ili neutraliziranja razvojnih gubitaka, koje grade adaptivni i protektivni procesi:

1. u asimilativnom modusu preovladava tendencija da se aktuelna situacija aktivno promijeni u pravcu podudaranja sa personalnim ciljevima i zahtjevima, te

2. akomodativni modus, u kome se aktuelnoj situaciji prilagođavaju vlastiti ciljevi i zahtjevi.

Ukoliko se niti jedan od dva gore navedena modula ne pokazuje kao adekvatan, ili su, pak, oba nedostupna, moguće je da se, u cilju održavanja *self-koncepta*, javi mehanizam *imunizacije*, koji djeluje tako da prijeteće informacije izbjegne, ili minimizira njihov značaj, učini ih neutralnim i nerelevantnim, što u konačnici može voditi i ka naoko namjernom lažnom svjedočenju. Pri tome značajnu ulogu igra socijalna podrška i njena percepcija od strane pogođenog djeteta.

Wheaton (1985) nalazi dva modela potičuće funkcije socijalnih resursa u procesu suočavanja sa ovakvim kriznim događajima:

1. interaktivni model, pri čemu su socijalni resursi moderatorske varijable, i
2. aditivni model, kod kojega se potiskuje djelovanje stresa, te su resursi intervenirajuće supresorske varijable.

Kao što smo prethodno naglasili, značajan faktor predstavlja i samo vrednovanje situacije, njenih sadržaja i kratkoročnih, odnosno dugoročnih efekata. Prema Lasarus & Folkmannu (1984), kod kriznih situacija možemo govoriti o vrednovanju prvog i drugog reda, koji su presudni za proces suočavanja i prevazilaženja problema. Primarno vrednovanje (*primary appraisal*) je spontana procjena životnih događaja, a sekundarno (*secondary appraisal*) je, pak, procjena vlastitih resursa koji osobi stoje na raspolaganu u procesu suočavanja. Lasarus & Folkmann razlikuju:

- vrednovanje kao sporednu stvar,
- vrednovanje kao dobrobit,
- vrednovanje kao izazov,
- vrednovanje kao prijetnju,
- vrednovanje kao štetu.

Ukoliko se kod djeteta, ali i odrasle osobe, jave posljednje dvije kategorije vrednovanja događaja, za očekivati je da se proces svjedočenja, davanja izjave i sl. Počne iskrivljavati, opetovano redefinirati u sadržaju, što sve vodi ka neadekvatnosti i neiskoristivosti tako dobijenih informacija u procesu uzimanja izjave.

Značaj percepcije socijalne podrške i zahtjeva i pritisaka socijalnog okruženja najbolje se vide iz Bierleinove (1994) teorije

o životnoj bilanci, koja se, prema autoru, javlja pri gotovo svakom razvojno značajnom događaju u životu individue. Prema autoru (ibd.), životna bilanca predstavlja vrednovanje životnih događaja zadržanih u sjećanju pred Ja-forumom, forumom okruženja i božijim forumom. Ovaj proces bilanciranja posebno dolazi do izražaja kod prijelaza iz jedne faze življenja u drugu fazu, kao kod:

- događaja prekida (gubitak značajne osobe, gubitak zdravlja i sl.),
- memorijala (godišnjice, rođendani i sl.), koji predstavljaju podsjetnike na određene događaje i njihov značaj,
- iskustava kojima dominira doživljaj konačnosti, konfrontiranja sa smrću, ugroženosti tjelesnog i psihičkog integriteta i sl.

Prva i posljednja kategorija posebno su značajne sa aspekta uzimanja izjave i/ili kod svjedočenja osobe o događajima ili doživljajima koji su vezani za nju lično, a spadaju u prvu i posljednju kategoriju.

Autor (ibd.) pri tome razlikuje tri vrste foruma:

- forum okruženja: pod kojim podrazumijeva signale priznavanja ili odbijanja kroz druge osobe iz okruženja (bilo individualno bilo u globalu, na širem društvenom planu),
- Ja-forum: pod kojim podrazumijeva sud savjesti u odnosu na vlastiti život, osjećanja, postupke, misli itd.,
- božiji forum: to je posljednja instanca pred kojom se čovjek treba naći, pri čemu naša predodžba može ići od predodžbe pravednog boga ljubavi, koji sve oprašta, do predstave boga kao nemilosrdnog sudije, koji se ravna prema čistim posljedicama našeg življenja.

Kod djece je posebno izražen efekat bilance u odnosu na prvi forum, a u rijetkim slučajevima i na posljednji. Kategorija Ja-foruma manje je zastupljena, sve do adolescentne dobi.

Bierlein (ibd.) navodi kriterije na osnovu kojih osoba svodi bilancu, razvrstavajući ih u slijedeće kategorije:

- ispunjenje normi, uspjeh u životu, životno djelo, predanost;

- ispunjavanje propisa (društvenih, božijih), samokritičnost;
- vjernost samome sebi, životni ciljevi, pozitivna rezignacija i sl.

Značajnu ulogu u percepciji situacije, njenom vrednovanju, te popuštanju pred sugestibilnim sadržajima igra mentalna dob osobe, i, shodno toj dobi, pridružene kognitivne sposobnosti i slika svijeta na kojoj počiva sveukupno funkcioniranje jedinke. U kontekstu *normalnog* razvoja, Piaget (1969) naglašava stupnjevost kognitivnog razvoja i prateće emocionalne zrelosti, te razlikuje slijedeće razvojne faze:

1. senzomotorna faza (do 2. god.) - svijet djeteta je odveć egocentričan, nema jasne diferencijacije između *Ja* i *ne-ja*, ne postoji mogućnost zauzimanja ili predstavljanja pozicije *drugog*. U kontekstu tematike kojom se ovdje bavimo, treba naglasiti da je u ovom uzrastu neprimjereno očekivati analizu relacija, ili procjenu namjera sudionika određene situacije. Eventualno, ali još uvijek sa rezervom, moguće je dijete u ovome uzrastu koristiti kao izvor prepoznavanja učesnika određenog događaja, pošto je diferencijalna percepcija u ovome uzrastu izraženija nego u narednim etapama razvoja.³⁵
2. Prekauzalna faza (do 7. god.) - mišljenje je još uvijek *Ja*-centrirano, dijete je lahkojvorno, ali se vremenom uči stavljati u poziciju drugih. Još uvijek nije u stanju prepoznavati pozadinske namjere, te stoga nije pouzdan svjedok u kontekstu procjene eventualnih namjera učesnika određenog događaja, niti adekvatno tumači kontekstualne relacije. Primjereno je koristiti informacije vezane za sadržaj određenog događaja, ali ne i njegov temporalni okvir. Pri tome treba biti oprezan u odnosu na konfabulirane sadržaje, kojima dijete pokušava nadomjestiti rupe u sjećanju, što se posebno često javlja kod insistiranja ispitivača.
3. Faza konkretnih operacija (do 12. god.) – dijete više nije intuitivno, može reverzibilno misliti i otpočinje se koristiti apstraktnim pojmovima, ali većina

³⁵ Djeca su na ovome stupnju razvoja u stanju razlikovati sitne razlike u likovima, objektima i sl.

komplikiranih apstrakcija ostaje mu nedostupna. Prepričavanje događaja je potpunije i adekvatnije i u odnosu na temporalni okvir, nakane sudionika su djelimično obuhvaćene razumijevanjem situacijskog konteksta. Značajan faktor ometanja predstavlja sklonost djece u ovome uzrastu da daju očekivane (konformističke) odgovore i da pokazuju snažnu tendenciju ka kooperativnosti sa autoritetima.

4. Faza formalnih operacija (od 12. god.) – dijete apstraktno misli, te barata i složenim apstraktnim pojmovima. Svjedočenje je sadržajnije i može obuhvatiti gotovo sve aspekte situacije. Međutim, u ovome uzrastu prisutno je nešto izraženije nepovjerenje, te značajno prisustvo tendencije da se procijene pozadinske namjere i očekivanja drugih, što, također, može voditi ka nepouzdanjoj izjavi ili svjedočenju.

Piaget (1969), također, razlikuje dvije faze u moralnom razvoju, i to:

1. heteronomnu, za koju su tipične intelektualna i emocionalna nezrelost, nemogućnost stavljanja u poziciju drugog, uz snažnu izraženost ovisnosti o odraslima. O tome da li je nešto ispravno ili ne zaključuje se na osnovu rezultata, odnosno posljedica (bilo pozitivnih bilo negativnih), ili njihovog izostanka. Pozadinski motivi su teško raspoznatljivi, a pravila se doživljavaju kao svevažeća. Dijete u ovome uzrastu veoma je osjetljivo i na najmanje primjese sugestibilnih sadržaja.
2. Autonomna faza - za koju je specifična viša intelektualna zrelost i samostalnost. Dijete je u mogućnosti staviti se u poziciju drugoga i raspoznati pozadinske motive, a pravila doživljava kao promjenljive socijalne dimenzije. Sugestibilnost je manje prisutna, ali još uvijek su moguće snažnosugestibilne forme, posebno one koje su obojene socijalnim pritiskom, konformitetom i očekivanjima osoba koje su nosioci značajnih uloga i socijalnog statusa i moći.

Polazeći od Piagetovih kognitivnih razvojnih faza, Kohlberg (1971) izvodi slijedeće faze moralnog razvoja, i to:

1. predkonvencionalna:
 - a. faza orijentirana ka kazni i strahopoštovanju,
 - b. faza orijentirana ka hedonizmu i konkretnom reciprocitetu;
2. konvencionalna i pragmatična:
 - a. *dragi-dječak-orijentacija* - faza dobrih intencija,
 - b. orijentacija ka zakonu i redu (moralno i religijsko jedinstvo);
3. postkonvencionalna - principijelni moral dolazi do izražaja;
4. legalistička - faza legalističkog ugovornog mišljenja i priznavanja demokratskih principa u smislu prava većine;
5. faza univerzalnih etičkih principa - pokazuje orijentaciju ka univerzalnim etičkim principima i jedinstvu sa svijetom te pojavu međusobnog poštivanja i uvažavanja.

U principu, Kohlbergova teorija obuhvata još dvije faze:

1. premoralnu fazu, koja se javlja prije svih, i
2. kosmičku fazu, ili bezgraničnu, koja je određena pitanjima bitka, jedinstvenosti na kosmičkoj razini i sl. te se može povezivati sa misticizmom.

Kao što se iz strukture faza može vidjeti, osobe koje se nalaze u prve dvije faze moralnog razvoja lahko podliježu socijalnom pritisku i utjecaju očekivanja od strane autoriteta, posebno kada se radi o uniformiranim osobama.

U praksi je čest slučaj korištenja projekivnih tehnika u radu sa djecom, kako bi se zaobilaznim putem došlo do informacija o određenim događajima, te se izbjeglo eventualno djeinstvo sugestibilnih intencija u komunikaciji sa djetetom. Međutim, ni ove tehnike nisu bez izražene mane, stoga što u značajnoj mjeri ovise o interpretaciji ispitivača, te postoji velika opasnost od unošenja u interpretaciju njegovih vlastitih očekivanja, iskustava, *hello-efekta* vezanog za prethodne informacije koje su ispitivaču poznate u vezi s događajem i sl.

Sve se izjave - kada su u pitanju djeca, a u odnosu na projekтивne tehnike i njihove sadržaje - moraju, također, uzimati sa izvjesnom dozom rezerve, s obzirom na mogućnost prisustva isfantaziranih sadržaja u projekciji.

Razni artefakti, naravno, mogu biti okidači sjećanja. Ali, posebnu pažnju treba obratiti na stepen afektivne obojenosti, koji

može biti presudan faktor u procjeni vjerodostojnosti izjave, s obzirom na obaveznu emocionalnu obojenost traumatskog pamćenja, odnosno specifičnog, u afektivnom kontekstu praćenog, sjećanja, kod kojeg se, uglavnom, ne može ni govoriti o karakterističnom sjećanju, već o opetovanom proživljavanju. Međutim, moguće je i da do afektivnih praćenja sjećanja dođe i kod instaliranih sjećanja, koja se povezuju sa fantazmama djeteta o eventualnom događaju, ili, čak, sličnom sadržaju kojem je dijete bilo izloženo putem medija a ostavilo je snažan afektivni utisak na dijete.

Zaključak

Na osnovu prethodnih konstatacija i iznesenih, kako teorijskih tako i istraživački fundiranih, stajališta, može se naglasiti kako za sprovođenje adekvatne i relevantne procedure uzimanja iskaza, posebno kod djece, treba obratiti pažnju na sljedeće:

- hronološki i mentalni uzrast svjedoka, te na osnovu njega korigirati očekivanja u procesu uzimanja iskaza.
- Pri tome presudnu ulogu igraju kognitivni i afektivni aspekti funkcioniranja ispitanika, njegovo vrednovanje situacije na koju se iskaz odnosi, te socijalne, ideološke, vrednosne i druge orijentacije.
- Procedura uzimanja iskaza treba biti standardizirana, uz preferiranje slabosugestivnih formi pitanja, te uz vođenje računa o mogućnosti neverbalnog prijenosa sugestivnih informacija upućenih od ispitivača ka svjedoku.
- Treba izbjegavati ponovljena propitivanja. Smjer informacija treba prepustiti iskazu ispitanika, bez tendencije navođenja, prizvuka očekivanja i sl.
- Projektivne tehnike u radu sa djecom mogu se koristiti samo kao eventualni okidači sjećanja i kao orijentir za daljnje usmjeravanje istrage, a ne kao dokazni materijal.
- Dječije iskaze uvijek treba uzimati sa rezervom, zbog eventualnog prisustva fantazmi u procesu konfabuliranja, te stoga iskaz treba provjeriti, posebno ako nalazimo sadržaje koji se često opetuju kroz medije (TV, internet i sl.)

Neophodnost standardiziranja procesa uzimanja iskaza, te razvojno-psihološke edukacije osoba koje uzimaju iskaz u

krivičnom postupku, postavlja se kao neminovnost, posebno kada se radi o specifičnim kategorijama svjedoka, kao što su to djeca. Izraženo veća tendencija djece da podlegnu sugestibilnim sadržajima može se u značajnoj mjeri kompenzirati standardiziranošću procesa uzimanja iskaza, te ne bi trebala predstavljati presudni momenat u odbacivanju djece kao relevantnih svjedoka u krivičnom postupku.

LITERATURA

- Asch, S.E. (1956), Studies of independence and conformity, Psychological Monographs, No. 70 , 1-70
- Bierlein, K.H. (1994), Lebensbilanz: Krisen des Aelterwerdens meistern- kreativ auf das Leben zurueckblicken, Claudius, Muenchen
- Brandstater, j. & Roth., K. (1998), Bewaeltigungspotentiale in hoeheren Alter: adaptive und protetctive Prozesse, In: Kruse, psychosoziale Gerontologie, Bd. 1. Jahrbch der medizinischen psychologie, Hogrefe, Goetingen, 222-236
- Ceci, S. J. (1994), Cognitive and social factors in children's testimony, In B. D. Sales & G. R. VandenBos (Eds.), Psychology in litigation and legislation (S. 11 54), DC: American Psychological Association, Washington
- Ceci, S. J. & Bruck, M. (1993), Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis, Psychological Bulletin, 113, 403- 439
- Ekman, P. (1992), Warum Kinder lügen, Heyne, München
- Endres, J., Scholz, O.B. & Summa, D. (2003), Aussagesuggestibilität bei Kindern Vorstellung eines neuen diagnostischen Verfahrens und erste Ergebnisse,
- Flammer, A. (1981), Towards a theory of question asking, Psychological Research, 43, 407-420
- Gudjonsson, G. H. (1992), The psychology of interrogations, confessions and testimony, Wiley, Chichester
- Kohlberg, L & Turiel, E. (1971), Moral Development and Moral Education, u: Psychology and Educational Practice, Lesser, G. (ed.), Scott, Foresman and Co., London
- Lazarus, R.S. & Folkmann, S. (1984), Stress, aprassial, and coping, Springer, New York

- Piaget, J. & Inhelder, B. (1969), The psychology of the child, Basic Books, New York
- Pratt, C. (1990), On asking adults and children bizarre questions, First Language, 10, 167 175
- Undeutsch, U. (1967), Beurteilung der Glaubwürdigkeit von Zeugenaussagen, In U. Undeutsch (Hrsg.), Handbuch der Psychologie, Band 11: Forensische Psychologie (S. 26 181), Hogrefe, Göttingen
- Wheaton, B. (1985), Models for the stress-buffering functions of coping resources, Journal of Health and social Behavior, 26, 352-364

A CHILD AS A WITNESS

Summary

Taking a statement and/or hearing a witness, in the context of processing a crime, represents a sensible field, which, already for some omissions in the procedure, as a consequence, can have distorted, not exact and inadequate contents, which can lead the processing to wrong direction, or result with unjustified processing. The researches have demonstrated that one of most disturbing factors in satisfying the standard requests is the suggestibility of a witness, either caused by his internal pre-disposition or by inquirer's pretensions in a context of inadequate leading the conversation in process of taking a statement.

As an especially sensible category of witnesses, in a sense of increased inclination to the suggestibility, the category of children witnesses is enhanced. This is a consequence both of a maturely status of the children, at a plan of cognitive development, and of a plan of emotional and social functioning of this category. That is why the knowledge is of a great importance, of a child's possibility limits in the context of witnessing, respectively of giving a statement, and of the sensible fields too of the procedure itself. By that a special enhancement is to be put on the form of questions and verbal and non verbal elements of in the relation inquiry – inquirer. This work, we hope, is a small contribution in the field of more clear and relevant effectuating the procedure of taking a statement.

Key words: witness, statement, child, mental period, statement suggestibility, projection, conformity

Mr. sc. Memnuna Hasanica

DIE SATZVERBINDUNG (EIN METHODISCHER EXKURS)

Zusammenfassung

Das Thema dieser Arbeit ist die Satzverbindung, die ein Teil der

Grundstruktur des zusammengesetzten Satzes darstellt. In der Arbeit werden die Satzverbindungen in mehreren Untergruppen geteilt.

Alle diese Satzverbindungen werden in der Sprache viel genutzt. Von den

Konjunktionaladverbien werden in der Sprache nicht alle Formen genutzt, z.B.

(nichtsdestoweniger, dessen ungedacht, freilich... u.s.w.).

Die meisten Beispiele wurden für die kopulative Satzverbindung und die wenigsten für die kausale Satzverbindung herausgefunden.

Einleitung

Zusammengesetzte Sätze sind komplexere Konstruktionen, die als Satzverbindung (Satzreihe), Satzgefüge oder Periode erscheinen. Die Zusammenfügung erfolgt durch koordinative oder subordinative Verbindung.

In dieser Arbeit werde ich über die koordinative Verbindung, oder besser gesagt, über die Satzverbindung schreiben. Satzverbindung wird noch Konjunktion genannt. Die Konjunktionen (Bindewörter, Fügewörter) dienen dazu, Wörter Wortgruppen oder Sätze miteinander zu verbinden. Sie können weder noch als Satzglied noch als Atribut auftreten.¹

Nach Formen der Koordination in der Satzverbindung können die Teile der Satzverbindung auf zwei Weise verknüpft werden:

- asyndetisch
- syndetisch

Nach den inhaltlichen Bezeichnungen der koordinierten Teilsätze werden folgende Arten der Satzverbindung unterschieden:

- kopulative
- disjunktive
- adversative
- restriktive
- kausale
- konsekutive
- konzessive

KOORDINATIVE VERBINDUNG

¹Eine Satzverbindung entsteht, wenn das Prinzip der koordinierten Verbindung auf zwei oder mehrere Hauptsätze ausgewandt wird. Das tritt jedoch auch bei den Nebensätzen und Satzgliedern auf. In der Satzverbindung behalten die einzelnen Teilsätze grundsätzlich ihre formale Selbstständigkeit. Oft konnte sogar ohne große Veränderung der Aussage jeder Teilsatz für sich allein stehen: als einfacher Satz. Die selbstständigen Teilsätze einer Satzreihe müssen nicht notwendig aufeinander folgen, der eine kann auch in den anderen eingeschoben sein; der eingeschobene Teilsatz wird dann normalerweise in Gedankenstrichen eingeschlossen:

Laut Unfallstatistik des Bundesamtes - sie ist gerade vor wenigen Tagen erschienen sind die Autounfälle im letzten Jahr weiter zurückgegangen.

Solchen Satz nennt man Schaltsatz oder Parenthese. Parenthesen unterbrechen den Bogen des Satzes, in den sie geschoben sind. Die selbstständigen Teilsätze einer Satzreihe gehören normalerweise zur gleichen Satzart; an der Bestimmung des Satzschlusszeichens haben sie damit gleichen Anteil:

Wo war sie in dieser Zeit, wovon hat sie gelebt, wer hat ihr Kind versorgt? Der Himmel verdunkelt sich, Blitze zucken, der Regen strömt herab.

Gehören die Teilsätze unterschiedlichen Satzarten an, richtet sich das Satzschlusszeichen nach der Satzart des letzten Teilsatzes. Parenthesen erhalten entsprechend ihrer Satzart Fragezeichen oder Ausrufezeichen, nicht aber den Punkt:

Elisabeth hat es gewusst, Hans war informiert, warum hat man mich nicht eingeweiht?

*Sie hat - erinnerst du dich? - öfter davon gesprochen. Sie hat
- ich erinnere mich - öfter davon gesprochen.*

*Dieses Kleid - erinnerst dich? - habe ich letzte Sommer
gekauft. Dieses Kleid- ich erinnere mich - habe ich letzte Sommer
gekauft.*

1. Formen der Koordination in der Satzverbindung

a) Asyndetische Konstruktion

¹Bei der asyndetischen Konstruktion fehlt ein formales Verknüpfungszeichen (Konjunktion, Konjunkionaladverb) zwischen den beiden Teilen der Satzverbindung. Trotzdem wird der enge Zusammenhang der beiden Sätze durch die Semantik und durch die Intonation deutlich. Der erste Satz der asyndetischen Konstruktion hat progrediente Intonation.

*Die Lesefähigkeit wird entwickelt,
die Sprachbeherrschung wird verbessert.
Sei pünktlich, der Zug wartet nicht!*

3. Kommt, wir gehen!

b) Syndetische Konstruktion

Bei der syndetischen Konstruktion sind beide Teile der Satzverbindung durch ein normales Verknüpfungszeichen (koordinierende Konjunktion, Konjunkionaladverb) verbunden. Dieses Verknüpfungszeichen leitet den zweiten Satz ein (Konjunktionen, Konjunkionaladverbien) oder stehen nach dem finiten Verb (Konjunkionaladverbien). Der erste Satz der syndetischen Konstruktion hat ebenfalls progrediente Intonation.

Peter studiert in Leipzig, aber seine Schwester studiert in Berlin.

Sandra fährt einen BMW, aber ihre Freundin fährt ein Porsche.

Ich gehe nicht ins Kino, denn ich muss noch arbeiten.

Ich muss nicht arbeiten, deshalb gehe ich nicht ins Kino.

Sie liebt es zu naschen, deshalb isst sie Schokolade.

Meine Tochter isst Schokolade, denn sie liebt es zu naschen.

2. Inhaltliche Beziehungen der Koordination in Satzverbindung

a) Kopulative Satzverbindung

¹Die beiden Hauptsätze werden nur aneinandergereiht und nebeneinandergestellt, ohne dass eine logische Verbindung zwischen ihnen hergestellt wird. Das kopulative Verhältnis wird hergestellt durch Konjunktionen (*und, sowohl... als auch, weder... noch, nicht nur... sondern auch*) oder durch Konjunkionaladverbien (*auch, außerdem, ferner, zudem, überdies, ebenso, ebenfalls, gleichfalls*); es können jedoch Hauptsätze auch in kopulativer Weise asyndetisch aneinandergereiht werden.

Der Ingenieur war viel im Ausland, und er lernte die Lebensbedingungen im fremden Ländern kennen.

Der Ingenieur war viel im Ausland, er lernte die Lebensbedingungen in vielen Ländern kennen.

Er war wieder gesund und er konnte wieder arbeiten.

Wir treiben Sport und das ist gesund.

Sie sagte, dass sie alles wisse und dass ihr der Vorgang völlig klar ist.

Er spricht sowohl Englisch als auch Französisch.

Der Arzt hat sowohl der Patientin Tabletten verschrieben, als auch Bettruhe verordnet.

Er ist nicht nur dumm, sondern er ist auch faul.

Der Dieselmotor hat nicht nur Vorteile, sondern er hat auch Nachteile.

Heute müssen wir nicht nur das Auto in der Werksatt abholen, sondern müssen wir auch ein Geschenk einkaufen.

Dein Kleid ist nicht nur schön, sondern auch sehr billig.

Das Essen war nicht nur teuer, sondern es ist auch noch schlecht.

Er hat nicht nur Rechte, sondern er hat auch Pflichten.

Nicht nur Preise sind gestiegen, sondern auch die Löhne sind gewachsen.

Er ist weder schön, noch ist er geistreich.

Im Ausland hat er weder an einer Konferenz teilgenommen, noch hat er mehrere Gastvorlesungen gehalten.

Die Ausländer haben weder auf ihrer Exkursion einen Betrieb besichtigt, noch sind sie mit dem Schiff auf der Elbe gefahren.

Ich brauche dein Buch nicht, auch das Heft kannst du behalten.

Die Häftlinge wollten die Forderungen durchsetzen, auch mit Gewalt.

Es begann stärker zu regnen, außerdem wurde die Straßenbahn rutschig.

Der Student hat in den Ferien viele Bücher gelesen, außerdem hat er sich mehrer Wochen erholt.

Der Ingenieur war viel im Ausland, außerdem lernte er die Lebensbedingungen in fremden Ländern kennen.

Heute müssen wir das Auto in der Werkstatt abholen, außerdem müssen wir ein Geschenk einkaufen.

Es ist schon spät, außerdem darf ich nichts mehr trinken.

Anmerkungen:

Innerhalb der kopulativen Satzverbindungen kann manchmal eine Hervorhebung (*sogar, überdies, nämlich, und zwar*) oder eine Einleitung (*teils... teils, einerseits... anderseits, erstens... zweitens*) besonders akzentuiert.

Das kopulative Verhältnis kann auch lokale (*dort, von dort, dorthin*) temporale (*da, dann, danach*) oder komparative Beziehungen (*ebenso, anders, ebenfalls*) enthalten.

Von den zweiteiligen kopulativen Konjunktionen werden durch *sowohl... als auch* und durch *nicht nur... sondern auch* beide Sätze bejaht, durch *weder... noch* beide Sätze verneint.

b) Disjunktive Satzverbindung

Durch den Satzverhalt des zweiten Hauptsatzes wird der Satzverhalt des ersten Hauptsatzes ausgeschlossen. Im Unterschied zur kopulativen Satzverbindung gelten nicht die beiden Konjunkte zu gleich, sondern es werden 2 Alternativen ausgedrückt, zwischen denen eine Wahl erfolgen muss. Das disjunktive (alternative) Verhältnis wird hergestellt durch Konjunktionen (*oder, entweder... oder*) oder durch Konjunktionaladverbien (*sonst, andernfalls*).

Frauke kommt morgen oder er kommt übermorgen.

Er liest ein Buch, er schreibt einen Brief, oder er klebt Briefmarken ein.

Die Kinder müssen ihre Sachen zusammenpacken, oder sie dürfen nicht mit in den Urlaub fahren.

Ich arbeite in München, aber ich lebe in Augsburg.

Frauke kommt entweder morgen, oder übermorgen.

Er liest entweder ein Buch, oder er schreibt einen Brief.

Entweder er liest ein Buch, oder er schreibt einen Brief.

Er ist entweder schon zur Arbeit gegangen, oder er ist noch zu Hause.

Der Junge sollte entweder sofort zum Arzt gehen, oder er wird ernsthaft krank.

Er muss dringend zum Zahnarzt gehen, sonst werden seine Zahnschmerzen noch schlimmer.

Wir müssen uns beeilen, sonst kommen wir zu spät.

Er muss sich krank schreiben lassen, sonst muss er zu Arbeit gehen.

Der Hochschullehrer nimmt an der wissenschaftlichen Konferenz teil, sonst nimmt er zu dieser Zeit seinen Urlaub.

Er muss heute lernen, andernfalls kriegt er morgen eine Fünf.

Er behielt das alte Auto, andernfalls kauft er ein neues.

Ich muss meiner Tochter ein Eis kaufen, andernfalls fängt sie an zu weinen.

c) Adversative Satzverbindung

Die bei der kopulativen Satzverbindung gelten beide Sachverhalte; aber im Unterschied zu dieser wird der Sachverhalt des zweiten Hauptsatzes dem Sachverhalt des ersten Hauptsatzes entgegengesetzt. Das adversative Verhältnis wird hergestellt durch Konjunktionen (*aber, doch, jedoch, sondern*) oder durch Konjunkionaladverbien (*dagegen, hingegen, indessen, vielmehr*); es können jedoch Hauptsätze auch in adversativer Weise asyndetisch nebeneinanderstehen.

Gestern war es schön, doch heute regnet es.

Peter wollte ins Schwimmbad gehen, doch Frauke hatte keine Lust.

Sie ist fleißig, doch musste sie sorgfältiger sein.

Ich wollte mit ihm das Problem aus der Welt schaffen, doch er ließ sich nicht sprechen.

Heute regnet es, aber morgen wird es schön.

Er beherrscht die Theorie seines Faches, aber er hat noch wenig praktische Erfahrungen.

Erfährt gern Auto, jedoch fliegt er höchst ungern mit dem Flugzeug.

Ich wollte Radfahren, jedoch hatte Edis keine Lust.

Sie war sehr begabt im Examen, jedoch versagte sie.)

Er ist in diesem Jahr in seinem Urlaub nicht gefahren, sondern hat er an seinen Wochenendehaus gebaut.

Er will nicht studieren, sondern sofort in den Beruf gehen.

Sie möchte nicht eine Hausfrau sein, sondern sie will weiter in ihrem Beruf arbeiten.

Wir wollten ins Kino gehen, indessen gingen wir ins Cafe.

Der Kritiker verriss das Stück, indessen lobte er die Leistung der Schauspieler.

Ich wollte im Gebirge viel sehen und viel laufen, indessen wollen wir uns an der See erholen.

Er spielte gern Tennis, hingegen hat er mit Golf nicht im Sinn.

Mit dem Flugzeug ist es schneller, hingegen nehme ich ein Auto was billiger ist.

Mir gefällt der Rock, vielmehr gefallen mir die Hosen.

Toni wollte schwimmen, vielmehr mag er surfen.

Die neue Universität ist im Zentrum konzentriert, dagegen waren die alten Gebäude über die Stadt verstreut.

Ich wollte meiner Tochter eine Puppen kaufen, dagegen wollte sie ein Fahrrad.

Einsichten sind gut, dagegen sind Veränderungen besser.

d) Restriktive Satzverbindung

*¹Der zweite Hauptsatz schränkt den Sachverhalt des ersten Hauptsatzes ein. Das restriktive Verhältnis wird hergestellt durch Konjunktionen (*aber, doch, allein, jedoch*) oder durch Konjunkionaladverbien (*freilich, zwar... (aber), nur, indessen*).*

Er hat Thüringen mehrmals besucht, aber in Eisenbach ist er noch nicht gewesen.

Peter wollte ins Schwimmbad gehen, aber Frauke hatte keine Lust.

Wir gingen ins Haus, aber Mona blieb draußen.

Er hat wohl Thüringen mehrmals besucht, aber in Eisenbach ist er noch nicht gewesen.

Peter wollte wohl ins Schwimmbad gehen, aber Frauke hatte keine Lust.

Sie ist fleißig, allein sie müsste sorgfältig sein.

Peter wollte ins Schwimmbad gehen, allein Frauke hatte keine Lust.

Sie ist fleißig, doch sie müsste sorgfältiger sein.

Peter wollte ins Schwimmbad gehen, doch Frauke hatte keine Lust.

Erfährt gern Auto, doch er fliegt höchst ungern mit dem Flugzeug.

Er hat zwar Thüringen mehrmals besucht, aber in Eisenbach ist er noch nicht gewesen.

Peter wollte zwar ins Schwimmbad gehen, aber Frauke hatte keine Lust.

Wir gingen zwar ins Haus, aber Mona blieb draußen.

Sie ist zwar fleißig, aber sie müsste sorgfältiger sein.

Sie ist fleißig, nur müsste sie sorgfältiger sein.

Wir gingen alle ins Kino, nur Mona blieb zu Hause.

Er hat Thüringen mehrmals besucht, jedoch in Eisenbach ist er noch nicht gewesen.

Anmerkung:

Das restriktive Verhältnis steht dem adversativen und dem konzessiven Verhältnis sehr nahe; deshalb können auch einige Konjunktionen und Konjunkionaladverbien beide Verhältnisse ausdrücken. Im Unterschied zur *aber* können, *sondern* und vielmehr kein restriktives Verhältnis ausdrücken.

e) Kausale Satzverbindung

¹Der zweite Hauptsatz enthält den Grund für den Sachverhalt des ersten Hauptsatzes. Das kausale Verhältnis wird hergestellt durch Konjunktionen (*denn*) oder Konjunkionaladverb (*nämlich*); es kann aber auch unbezeichnet (asyndetisch) sein.

Wir wollten spazieren gehen, denn das Wetter ist schön.)

Wir gingen wieder ins Haus, denn es war draußen sehr kühl geworden.

Peter studiert Medizin, denn er will Arzt werden.

Er konnte das Problem nicht lösen, denn ihm fehlte die Sachkenntnis.

Er musste die Sitzung verlassen, ihm war nämlich schlecht.

Die Studenten müssen fleißig lernen; nur durch gute Kenntnisse werden die Studenten

Anforderungen im Beruf erfüllen.

Die Studenten müssen fleißig lernen, nämlich nur durch gute Kenntnisse werden die

Studenten Anforderungen im Beruf erfüllen.

Anmerkungen:

Die kausale Satzverbindung drückt sowohl den Realgrund als auch den Erkenntnisgrund aus:

Das Thermometer zeigt 0 Grad, denn es ist draußen kalt. (=Realgrund) Draußen ist es kalt, denn das Thermometer zeigt 0 Grad. (=Erkenntnisgrund)

f) Konsekutive Satzverbindung

*Der zweite Hauptsatz gibt die folge des im ersten Hauptsatz genannten Sachverhaltes an. Das konsekutive Verhältnis wird durch Konjunktionaladverbien ausgedrückt (*also, folglich, daher, darum, demnach, deshalb, deswegen, mithin, somit, infolgedessen*) oder bleibt formal unbezeichnet.

*Er hatte sich entschuldigt, also war der Fall für ihn erledigt.
Er wollte schwimmen gehen, also gingen wir mit ihm.*

Er war verweist, folglich war er über die Vorgänge nicht informiert.

Dem Schüler fehlte die Sachkenntnis, daher konnte er das Problem nicht lösen.

Sie ist volljährig, daher ist sie für ihre Handlungen selbst verantwortlich.

Es fing an zu regnen, daher gingen wir nicht spazieren.

Dem Schüler fehlte die Sachkenntnis, darum konnte er das Problem nicht lösen.

Der Minister konnte die gegen ihn erhobene Vorwürfe nicht entkräften, somit stellte er sein Amt zur Verfügung.

Sie ist volljährig, mithin für ihre Handlungen selbst verantwortlich.

Dem Schüler fehlte die Sachkenntnis, demnach konnte er das Problem nicht lösen.

Sein Zug fährt in 20 Minuten, deshalb hat er so eilig.

Sie war schlecht in Englisch, deswegen ist sie nach England gegangen.

Dem Schüler fehlte die Sachkenntnis, deshalb/deswegen/infolgedessen konnte er das Problem nicht lösen.

Anmerkung:

Durch Umstellung der beiden Hauptsätze kann man die kausale Satzverbindung in eine konsekutive verwandeln und umgekehrt.

Der Schüler konnte das Problem nicht lösen, denn ihm fehlte die Sachkenntnis.

g) Konzessive Satzverbindung

*Der zweite Hauptsatz gibt eine folge an, die im Gegensatz zu den im ersten Hauptsatz genannten Voraussetzungen steht. Deshalb schließt das konzessive Verhältnis (von Grund und Folge) und ein adversatives Verhältnis (des Gegensatzes von Grund und Folge) ein. Die konzessive Satzverbindung wird signalisiert (a) durch Konjunktionaladverbien (*trotzdem, gleichwohl, nichtsdestoweniger, dessen ungeachtet*) oder (b) durch das

Konjunkionaladverb *zwar* im 1. HS, die koordinierte Konjunktion *aber* am Anfang des 2. HS und fak. *Trotzdem* im 2. HS:

Es regnete stärker, trotzdem gingen sie spazieren.

Es regnete zwar stärker, aber sie gingen (trotzdem) spazieren.

Ein Unwetter zog auf, dessen ungeachtet wagten die Bergsteiger den Aufstieg.

Ein Unwetter zog zwar auf aber die Bergsteiger wagten (trotzdem) den Aufstieg.

Es wird gleichwohl nötig sein, die Angaben zu überprüfen.

Es regnete in Strömen, nichtsdestoweniger gingen wir spazieren.

Es regnete in Strömen, aber wir gingen (trotzdem) spazieren.

Satzverbindu ng	Konjunktion	Konjunkionaladverbien
Kopulative	Und, sowohl... als auch, weder... noch, nicht nur... sondern auch	auch, außerdem, ferner zudem, überdies, ebenso, ebenfalls, gleichfalls
Disjunktive	oder, entweder... oder	sonst, andernfalls
Adversative	aber, auch, jedoch,	dagegen, hingegen, indessen,
Restriktive	aber, doch, allein, jedoch	freilich, zwar... (aber), wohl... (aber) nur, indessen
Kausale	Aenn	nämlich
Konsekutive		also, folglich, daher, darum, demnach, deshalb, deswegen, mithin, somit, infolgedessen
Konzessive		1. trotzdem, gleichwohl, nichtsdestoweniger, dessen ungeachtet 2. zwar im 1. HS

LITERATUR

- Duden Band 4 /Die Grammatik (august 1998); Herausgegeben vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktur (Dr. Annette Klose, Dr. Werner Scholze-Schubenrecht, Dr. Matthias Wermke) Mannheim,

- Deutsche Literatur (Gerhard Heibig, Joachim Buscha) Berlin Langenschicht 2001;
- Übungsgrammatik Deutsch (G. Heibig/J. Buscha) Berlin, Langenschicht 2000;
 - Kommunikative Grammatik (Ulrich Engel) München Inditium, Verlag 1993;
 - Grammatik der modernen deutschen Umgangssprache Max Huber, Verlag 1999;

POVEZIVANJE REČENICA (METODIČKI EXKURS)

Sažetak

Tema ovog rada jeste povezivanje rečenica, koje sačinjava dio osnovne strukture složene rečenice. Izvršena je podjela rečeničnog povezivanja u nekoliko podgrupa. Sve vrste rečeničnih povezanosti u njemčkom jeziku se koriste višestruko. U njemačkom jeziku se ne koriste podjednako svi oblici konjukcionih adverbja (kao naprimjer: nichtsdestoweniger, dessen ungedacht, freilich..., itd.).

Većina korištenih primjera je predstavljena kao metodički ekskurs primjera kopulativne rečenične povezanosti, a manji broj kauzalne rečenične povezanosti.

Mr. sc. Mirjana Mađarević

MODEL POVEZANOSTI PSIOMOTORNIH I ANTROPOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA NASTAO KORIŠTENJEM MatLab PAKETA

Sažetak

Cilj istraživanja u ovom radu je postavljanje modela između varijabli bazičnih psihomotornih sposobnosti i antropometrijskih karakteristika primjenom nove metode planiranja aktivnog eksperimenta i računarskog paketa MatLab.

Istraživanje je obavljeno na uzorku od 226 ispitanika, starosne dobi 25-35 godina, pripadnika policije Zeničko-dobojskog kantona u Zenici, u periodu maj-jun 2003 god.

Izvršeno je mjerenje 18 varijabli antropometrije i 22 varijable psihomotorike. Postavljeni model omogućuje različite kombinacije varijabli u grafičkoj formi i na taj način pruža mogućnost izdvajanja najznačajnijih međusobnih veza varijabli oba prostora: motoričkog i antropometrijskog.

Ključne riječi: psihomotorne, antropometrijske, MatLab, longitudinalna, transverzalna, cirkularna dimenzionalnost, aproksimativna funkcionalna ovisnost, bio-psiho-sociološki.

Uvod

Korištenjem kompjuterskog paketa MatLab u izradi modela o povezanosti izmjerenih varijabli antropometrijskog i psihomotornog prostora dobivene su informacije o njihovoj aproksimativnoj funkcionalnoj ovisnosti.

Model treba omogućiti selekciju varijabli, između kojih postoji funkcionalna povezanost i domen.

Postoje brojna otvorena pitanja o tome koje dimenzije opredjeljuju čovjeka kao biopsihosociološki identitet. U

mogućnosti smo, barem grubo, da psihosomatski status definiramo kao organizirani sistem antropometrijskih, psihomotornih, funkcionalnih, drugih dimenzija ličnosti, kao i dimenzija koje određuju motivacioni prostor, socijalnu prilagodljivost i zdravstveni status.

Ako čovjeka definiramo kao složeni sistem, proizilazi da je taj sistem sastavljen iz određenih podsistema koji su predmet interesiranja različitih naučnih oblasti: biološko-medicinske (antropometrijske karakteristike, psihomotorne i funkcionalne sposobnosti te zdravstveno stanje), psihološke, sociološke.

Zato su se primjenjivali razni kompjuterski statistički paketi koji nisu omogućavali višedimenzionalne kombinacije arhiviranih i prikupljenih podataka (varijable istog prostora i varijable različitih prostora). Ovaj model daje grafičku sliku svih izabranih kombinacija varijabli.

Metod rada

U ovom istraživanju primjenjuje se MatLab paket (metod planiranja aktivnog eksperimenta) na uzorku od 225 pripadnika policije, na kojima je izvršeno mjerenje 18 varijabli antropometrije i 22 varijable psihomotorike.

Uzorak ispitanika

Ispitivanjem su obuhvaćeni policajaci starosne dobi 25–35 godina. Primarno obilježje uzorka je neselekcioniranost prema psihomotoričkim sposobnostima, te se, s obzirom na spol i dob, ispitanici nalaze u stacioniranoj fazi razvoja, ne samo bazičnih nego i specifičnih antropoloških obilježja.

Mjerni instrumenti

Prilikom izbora mjernih instrumenata vodilo se računa o njihovoj pouzdanosti. Koristili su se instrumenti dijagnostičkog centra FFK u Sarajevu.

Izbor testova za psihomotorički prostor, za procjenu primarnih motornih sposobnosti, izveden je tako da se reprezentativno pokriju sve dimenzije funkcionalnog dijela psihomotoričkih sposobnosti (Dušan Metikoš, Franjo Prot, Emil Hofman, Željko Pinter, Goran Oreb; Zagreb, 1989).

Varijable za procjenu antropometrijskih karakteristika

Utvrđivanje somatskog statusa ispitanika obuhvatilo je pokazatelje za procjenu longitudinalne dimenzionalnosti skeleta, pokazatelje za procjenu transverzalne dimenzionalnosti, pokazatelje za procjenu cirkularne dimenzionalnosti i pokazatelje za procjenu potkožnog masnog tkiva i mase. Za procjenu ovih pet antropometrijskih dimenzija primijenjen je sistem od 18 varijabli:

AVIS - visina tijela,
ATEŽ - težina tijela,
ADUŽN - dužina noge,
ADUŽR - dužina ruke,
AŠIRR - širina ramena,
AŠIRK - širina karlice,
ADIJL - dijametar lakta,
ADIJRZ - dijametar ručnog zgloba,
ADIJK - dijametar koljena,
ASOG - srednji obim grudi,
AONADO - obim nadlaktice opušteno,
AOPOD - obim podlaktice,
AONADK - obim natkoljenice,
AOPDK - obim potkoljenice,
AKNNAD - kožni nabor nadlaktice,
AKNLED - kožni nabor leđa,
AKNTRB - kožni nabor trbuha,
AKNPODK - kožni nabor potkoljenice.

Varijable za procjenu psihomotornih sposobnosti

Za ovo istraživanje primijenjena su 22 motorička testa, namijenjena procjeni latentnih dimenzija koje pripadaju prostorima strukturalne regulacije i energetske regulacije kretanja. Kao bazične dimenzije psihomotornog prostora smatraju se slijedeće motoričke sposobnosti.

Varijable za procjenu preciznosti

MGPIS – gađanje iz pištolja,
MPGHCR – gađanje horizontalnog cilja rukom,
MPGVCN – gađanje vertikalnog cilja nogom.

Varijable za procjenu ravnoteže

MRAV1Z – stajanje na jednoj nozi uzdužno na klupici za ravnotežu, sa zatvorenim očima,

MRAU2O – stajanje na dvije noge uzdužno na klupici za ravnotežu, s otvorenim očima,

MRAP1O – stajanje na jednoj nozi poprečno na klupici za ravnotežu, s otvorenim očima.

Varijable za procjenu fleksibilnosti

MFLISP – iskret palicom,

MFLPRK – pretklon na klupi,

MFPRR – pretklon raskoračno.

Varijable frekvencije pokreta

MFTAP – taping rukom,

MFTAN – taping nogom,

MFTANZ – taping nogom o zid.

Varijable procjene koordinacije

MKOSS – osmica sa sagibanjem,

MKKUS – koraci ustranu,

MKPOP – provlačenje-preskakanje varijable procjene eksplozivne snage.

Varijable za procjenu eksplozivne snage

MESDM – skok udalj iz mjesta,

MESVM – skok uvis iz mjesta,

MEBMV – bacanje *medicinke* iz ležećeg položaja.

Varijable repetitivne snage

MREZGP – zgibovi na preči,

MREDTT – podizanje trupa s teretom,

MREBPT – bench-press,

MREPCT – polučučnjevi s teretom.

Kibernetički model psihomotoričkog prostora:

Za procjenu efikasnosti sistema za sinergijsku regulaciju i regulaciju tonusa

VARIJABLE: preciznost,
ravnoteža,
frekvencija pokreta,
fleksibilnost.

Za procjenu efikasnosti sistema za regulaciju trajektorija gibanja

VARIJABLE: procjene agilnosti,

koraci ustranu,
provlačenje-preskakanje,
osmica sa sagibanjem.

Za procjenu efikasnosti sistema za kontrolu i regulaciju sile

VARIJABLE: skok uvis iz mjesta,
skok udalj sa mjesta,
bacanje *medicinke* ležeći.

Za procjenu efikasnosti sistema za kontrolu i regulaciju snage

VARIJABLE: zgib u visu,
bendž,
polučučnjevi s teretom,
dizanje trupa s teretom.

Uvjeti i tehnike mjerenja

U prostorijama Jedinice za podršku MUP-a Zeničko-dobojskog kantona u Zenici vršena su testiranja antropometrijskih karakteristika i psihomotoričkih sposobnosti pripadnika ove jedinice. Prije početka testiranja održan je kurs za mjerioce antropometrijskih karakteristika, gdje su im precizno objašnjene relevantne antropometrijske tačke i nivoi za ovaj program mjerenja. Prvo je vršeno mjerenje antropometrijskih karakteristika svih ispitanika.

Za testatore motoričkih sposobnosti također je održan kurs. Svaki od testatora je dobio precizne upute o načinu testiranja.

Rezultati i diskusija

**1. Faktor je funkcija jedne varijable istog prostora,
grafikon 1 i 2**

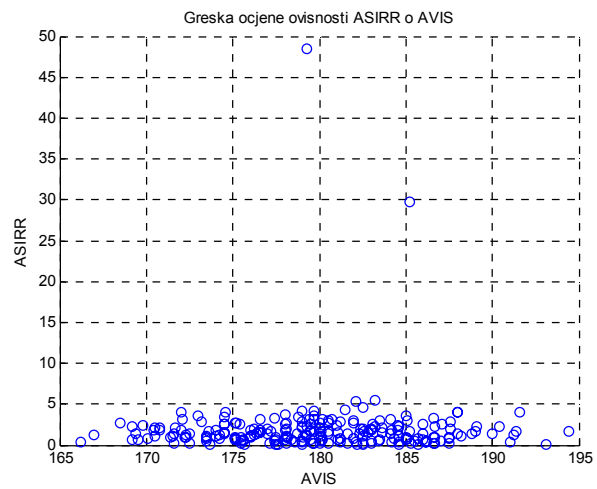
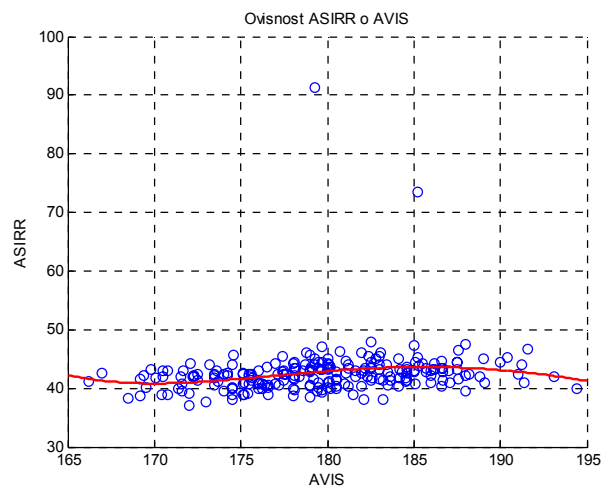
1. AVIS – visina sa AŠIRR - širina ramena

x-osa: AVIS

y-osa: ASIRR

Prosječno apsolutno odstupanje: 1.9148

Prosječno relativno odstupanje: 0.0449



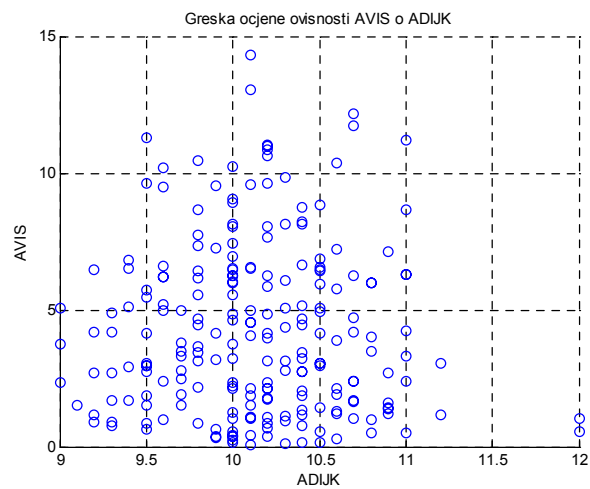
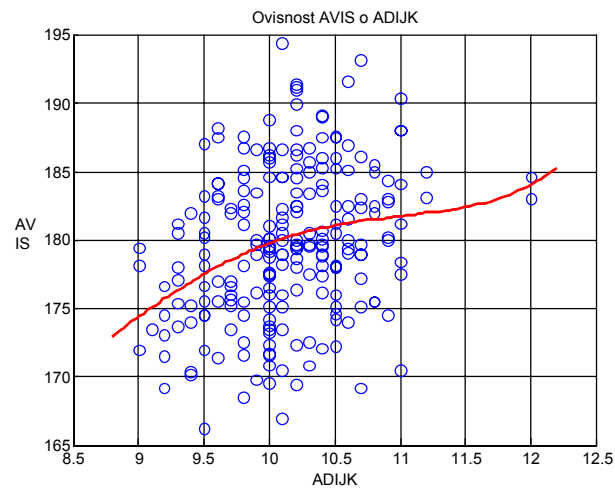
2. ADIJK - dijametar koljena sa AVIS - visina

x-osa: ADIJK

y-osa: AVIS

Prosječno apsolutno odstupanje: 4.2514

Prosječno relativno odstupanje: 0.0237



Tačke na grafikonima su rezultati eksperimentalnih mjerenja, a krive predstavljaju rezultate koje predviđa model. Sa povećanjem visine od 175 cm do 185 cm raste širina ramena u rasponu od 40 cm do 44 cm, a iza ove vrijednosti pada (grafikon 1).

Grafikon 2 pokazuje da sa porastom visine u rasponu od 180 cm do 185 cm raste dijametar koljena u rasponu od 11 cm do 12 cm.

Faktor je funkcija dvije varijable istog prostora -
3 i 4

grafikoni

3. ADIJK - *dijametar koljena sa AŠIRK - širina karlice i AONADK*
- *obim natkoljenice*

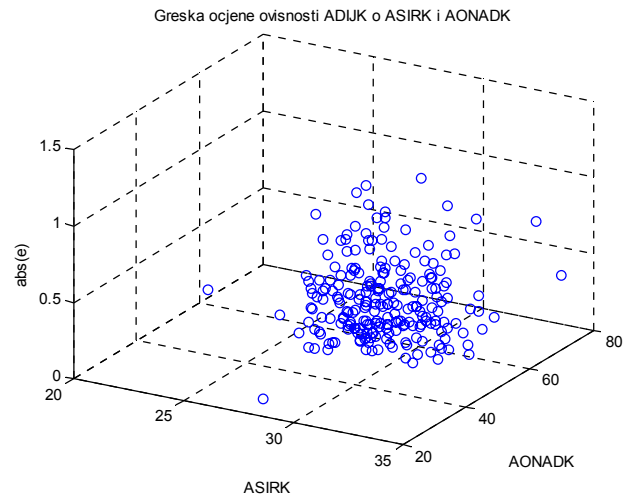
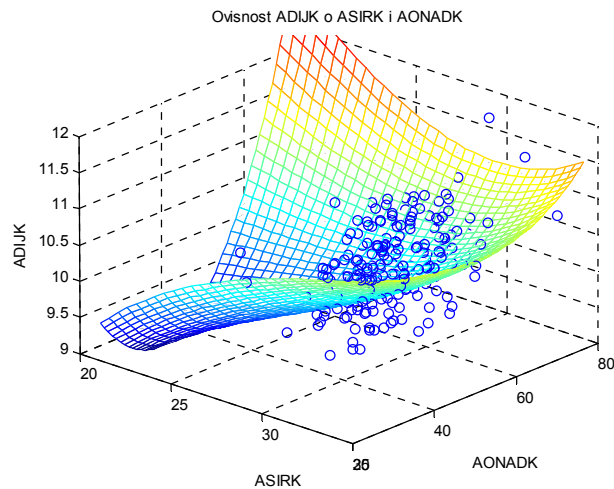
x-osa: ASIRK

y-osa: AONADK

z-osa: ADIJK

Prosječno apsolutno odstupanje: 0.3172

Prosječno relativno odstupanje: 0.0314



4. ASOG - srednji obim grudi sa AVIS - visina i AŠIRK - širina karlice

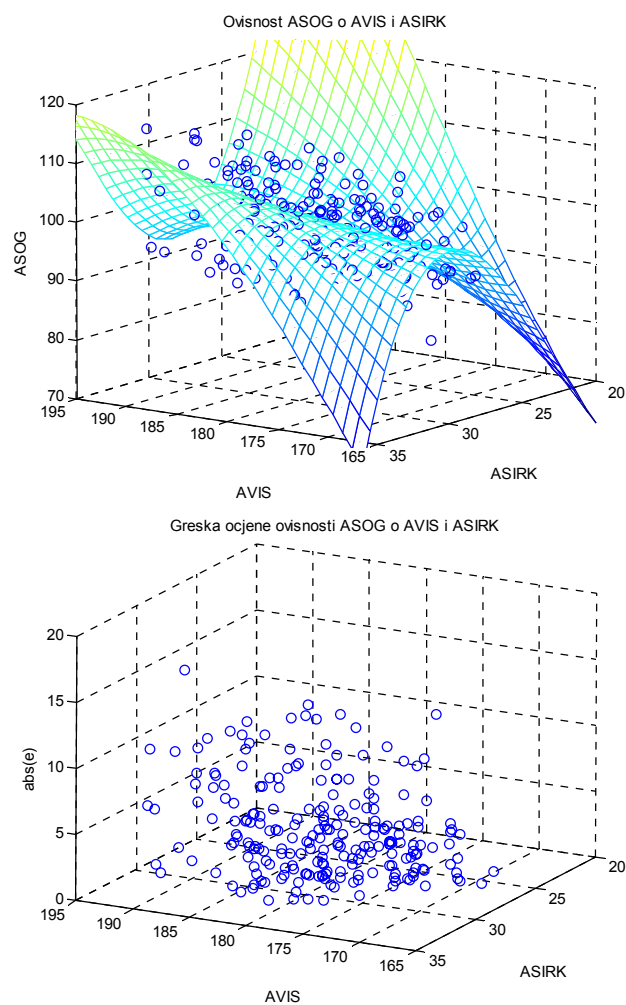
x-osa: AVIS

y-osa: ASIRK

z-osa: ASOG

Prosječno apsolutno odstupanje: 4.4383

Prosječno relativno odstupanje: 0.0451



Trodimenzijski površinski grafikoni (3D) korisni su kada treba predstaviti veličine koje zavise od dvije promjenljive varijable (grafikoni 3 i 4).

Iz grafikona 3 čitamo: minimum dijametar koljena - 9 cm, za širinu karlice - 25 cm, i obim natkoljenice - 60 cm. Sa porastom širine karlice i obima natkoljenice do granica domena raste dijametar koljena (mrežasti površinski grafikon iz klase 1)

Iz grafikona 4 čitamo: minimum srednji obim grudi - 93 cm, za visinu - 195, i širinu karlice - 30 cm. Sa smanjenjem visine i vrijednosti širine karlice od 30 cm srednji obim grudi poprima maksimum (mrežasti površinski grafikon iz klase 2).

Aktuelna kanonička metoda koju sam koristila u ranijim istraživanjima davala je jednodimenzionalne grafikone o korelaciji veličine (funkcije) sa vrijednostima varijable za slučajeve korelacionih faktora od -1 do 1, tj. funkcija u rasponu tih faktora opada ili raste sa promjenom varijable.

Ovaj model omogućuje, kao što je iz grafikona prikazano, procjenu veličina morfološkog prostora u zavisnosti od dvije varijable koje se mogu izabrati po određenom principu.

Po programu modela generiraju se mrežasti površinski grafikoni u predstavljanju rezultata istraživanja. Oni se mogu podijeliti u dvije klase:

1. mrežasti površinski grafikoni sa jasnim minimumom (na granicama domena x i y ili određenih vrijednosti x i y), ili bez minimuma;
2. mrežasti površinski grafikoni sa izraženim maksimumom između prevoja (minimuma).

Grafički prikaz modela međuovisnosti antropometrijskih i psihomotornih osobina (grafikoni 5 i 6)

Faktor jednog prostora je funkcija dvije varijable drugog prostora, grafikoni od 1-7

5. AVIS - visina sa MGPIŠ - gađanje iz pištolja i MPGHCR - gađanje horizontalnog cilja rukom

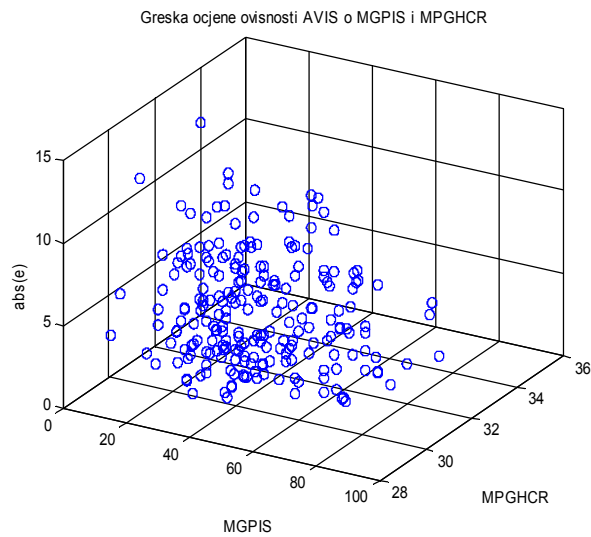
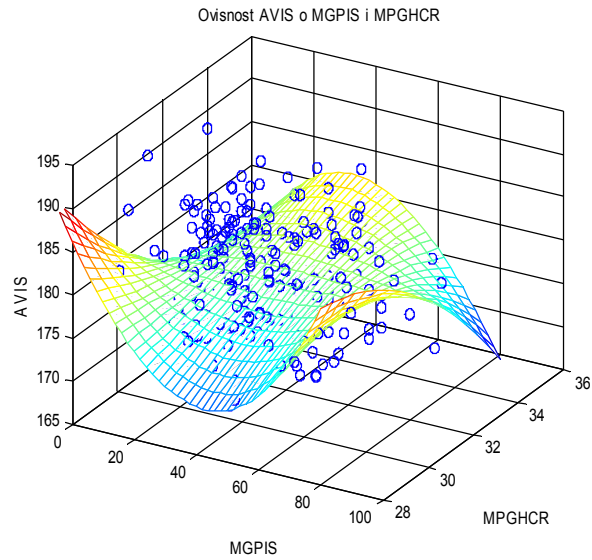
x-osa: AVIS

y-osa: MGPIŠ

z-osa: MPGHCR

Prosječno apsolutno odstupanje: 4.4866

Prosječno relativno odstupanje: 0.0250



6. AŠIRK - širina karlice sa MFPRR - pretklon raskoračno i MREPCT -polučučnjevi sa teretom

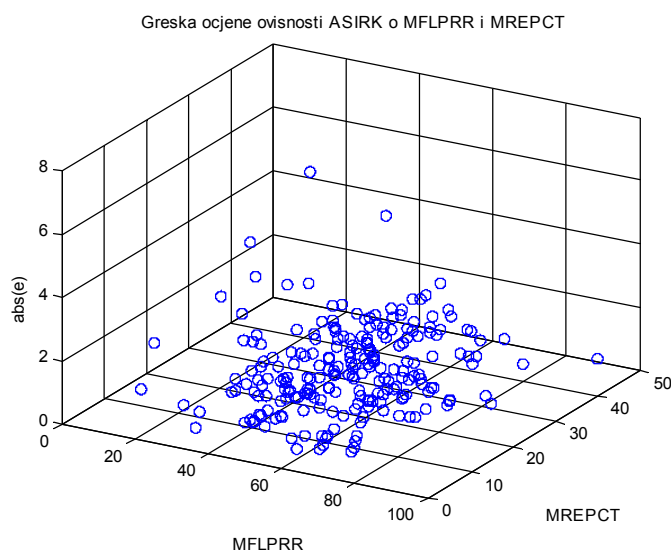
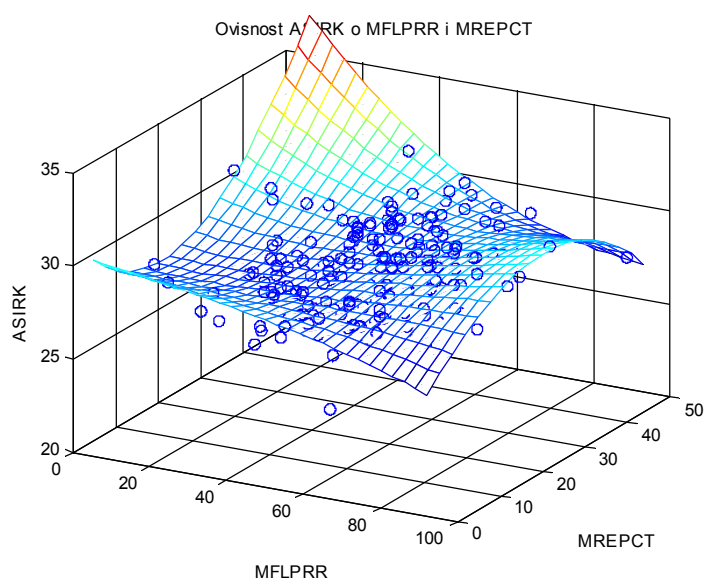
x-osa: AŠIRK

y-osa: MFPRR

z-osa: MREPCT

Prosječno apsolutno odstupanje: 1.3376

Prosječno relativno odstupanje: 0.0464



Iz grafikona 5 zaključujemo: za visinu od 180 do 185 cm gađanje iz pištolja je 40 do 60 pogodaka, i horizontalni cilj rukom - 32 do 34 pogotka. Sa porastom visine u odnosu na prosječne vrijednosti raste faktor preciznosti.

Iz grafikona 6 zaključujemo: za širinu karlice 30 naviše optimum predstavlja pretklon raskoračno, maksimum 80 do 100, i polučučnjevi sa teretom, maksimum 40 dizanja.

ZAKLJUČAK

U cilju utvrđivanja relacija i povezanosti antropometrijskih karakteristika i psihomotornih sposobnosti postavljen je model i kompjuterski programiran. To je metoda planiranja aktivnog eksperimenta koja je prvi put primijenjena u ovom radu.

Analizom dobivenih rezultata postavljaju se kriteriji za selekciju osobina kandidata.

Model je postavljen na osnovu rezultata mjerenja antropometrijskih i psihomotornih varijabli grupe 225 muškaraca starosne dobi 25-35 god.

Međusobne kombinacije osobina dale su mrežaste grafikone (1,2,3,4,5,6) sa kojih se mogu očitati vrijednosti izabranih varijabli, ali i predvidjeti slučajevi koji nisu dati u uzorku.

Rezultati ovog istraživanja pružaju mogućnost novih istraživanja u području antropologije i praktične primjene u trenažnom procesu. Ovim istraživanjem postavljen je model za izbor specifičnih vrsta ispitivanja različitih entiteta i kreiranja programa treninga,

LITERATURA

- Beveridge, G. S., Schlecheter, R. S. (1970): Optimization Theory and
- Practice, Mc Graw-Hill, New York
- Blašković, M. (1979., br. 2.): Relacije morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti, Kineziologija, Zagreb
- Ivančević, K. (1988., br. 1): Relacije morfoloških karakteristika i eksplozivne snage kod žena, Kineziologija, Zagreb
- Kurelić, N. i saradnici (1980): Struktura motoričkih sposobnosti i njihove relacije s ostalim dimenzijama ličnosti, Kineziologija, Zagreb
- Kurelić, N., Momirović, K., Stojanović, M., Šturm, J., Radojević, N., Viskiće-Štaleks (1975): Struktura i razvoj morfoloških i motoričkih dimenzija omladine, Institut za naučna istraživanja Fakulteta za fizičko vaspitanje, Beograd
- Kurelić, N., Momirović, K., Mraković, M., Šturm, J., (1979., br. 9): Struktura motoričkih sposobnosti, Kineziologija, Zagreb

MODEL OF PCHYOMOTORIC AND ANTROPOMETRIC CHARACTERISICS MADE BY USING MATLAB PACKET

Summary

The focus of this research is made the model among variables of basic pchyomotoric capacities and antropometric characteristics by using the new method of planing active experiments and Matlab packet. The study is carried out on 226 candidates, aged of 25 to 35 years, policemen of ZE – DO Canton in the period May – June, 2003. The model made gives different combinations variables in graphic form and on this way it has got a possibility the selection of the most important realations among variables of the both: motoric and antropometric systems.

*Mr. sc. Izet Pehlić, Pedagoški fakultet u Zenici
Ahmed Buljubašić, pedagog u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila*

PARADIGMA INDIVIDUALNOG SAVJETODAVNOG RADA PEDAGOGA U ŠKOLI

Sažetak

Ovaj znanstveno-istraživački rad je rezultat akcijskog istraživanja provedenog u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila, s ciljem ustanovljavanja mogućnosti i ograničenja sa kojima se susreće pedagog prilikom individualnog savjetodavnog rada.

Istraživanjem je obuhvaćeno 1900 učenika OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila (učenički dosje, dnevnik rada, interna evidencija odjeljenjskih starješina, evidencija koju o učenicima vodi pedagog) i 30 odjeljenjskih starješina (anketa).

Ustanovljeno je kako je od 1900 učenika njih 357 indikativno za individualni savjetodavni rad sa pedagogom, te je ustanovljena neophodna pomoć pedagogu ostalih relevantnih institucija i stručnih lica (psihologa, socijalnog radnika, ljekara...) u savjetodavnom radu s učenicima.

Rezultati istraživanja nude orijentirajuće pokazatelje za poboljšanje ovog bitnog segmenta rada školskog pedagoga u ovoj školi.

Ključne riječi: savjetodavni rad, interpersonalna komunikacija, pedagog, nastavnik, učenik

Uvod

Imajući u vidu činjenicu da živimo u vremenu brzih promjena, kako u svakom znanstvenom području tako i u svakom segmentu socijalnog funkcioniranja, nužno je uhvatiti korak sa aktuelnim svjetskim kretanjima. Promjene u socijalnom okruženju ne zaobilaze ni školu – javlja se potreba da se škola više bavi *ljudskim resursima* i da ljudima pruža pomoć u njihovom razvoju i

rješavanju njihovih svakodnevnih problema u procesu rada, učenja i individualnog funkcioniranja.

Budući da je cilj svake ambiciozne škole kvalitetan rad, unapređenje rada i težnja ka boljim i uspješnijim rezultatima, ona treba da bude prepoznata kao institucija u kojoj vlada atmosfera profesionalnog i ljudskog interakcijskog odnosa, te kao mjesto u kojem se vodi računa o kvalitetnim interpersonalnim odnosima i u kojem se kvalitetno upravlja ljudskim resursima. Bez sumnje, u tom kontekstu je vrlo značajna uloga i pozicija pedagoga.

Uspješne pedagoge od neuspješnih u najvećoj mjeri razlikuje vještina interpersonalnog komuniciranja i ostvarivanja socijalno-interakcijskih veza. Pored zahtjeva da posjeduje znanje, pred pedagoga se postavlja i značajniji nalog – da ovlada kompetentnošću i umijećem vođenja učenika u zadatku koji je postavljen pred njih, do individualnog maksimalno mogućeg kvaliteta dostizanja postavljenog cilja.

Uloga pedagoga, posmatrana kroz prizmu ljudskih resursa, za postizanje maksimalnih rezultata izuzetno je velika. Jedno od najvažnijih umijeća, po našem mišljenju, jeste *umijeće interpersonalnog komuniciranja*. Ovo umijeće odnosi se na sposobnost rada sa kolegama/učenicima, njihovog razumijevanja, motiviranja, savjetovanja – bilo pojedinačno bilo u grupama. Upravo bi ono trebalo da krase školskog pedagoga. On je taj koji posreduje u savjetodavnom radu između direktora škole i nastavnika, između nastavnika i učenika, nastavnika i roditelja, roditelja i učenika itd., a sve u cilju pomaganja ljudima da uvide kako mogu zadovoljiti svoje vlastite potrebe i koristiti svoje potencijale uz istovremeno doprinošenje ciljevima organizacije, tj. škole.

Međutim, potrebno je analizirati i proučiti koliko pedagog ima mogućnosti i uvjeta za obavljanje individualnog savjetodavnog rada. To podrazumijeva analizu stanja u školi, analizu radnih zadataka pedagoga, mogućnosti za obavljanje individualnog savjetodavnog rada, uzimajući u obzir princip vremenske ograničenosti i brojnosti, zatim koliko i koje institucije i stručna lica pružaju pomoć pri savjetodavnom radu, kakve su materijalne i tehničke pretpostavke za to područje rada i djelovanja.

Savjetovanje nije nimalo lahak zadatak. Potrebno je imati mnogo iskustva, umijeća i adekvatnih uvjeta rada kako bi se ostvario postavljeni cilj. Ono iziskuje i mnogo vremena i strpljenja. Sam savjetodavni razgovor je kompleksan i sastoji se od niza faza:

pripremanje za razgovor (koje zahtijeva i najviše vremena), početak, informiranje, argumentiranje i završetak razgovora. Stoga, pri savjetodavnom radu u školi neophodan je timski rad i saradnja kako bi se svaki pojedinačni "slučaj" osvijetlio sa više strana i time se stekla pretpostavka za pružanje adekvatne pomoći.

U radu smo postavili zadatak da pružimo barem djelimični uvid u problematiku i kompleksnost individualnog savjetodavnog rada u školi, uzimajući u obzir njegove prednosti i nedostatke.

Elementarne karakteristike savjetodavnog rada pedagoga u školi

Savjetovanje sve više postaje karakteristika modernog doba i interpersonalnog komuniciranja. Nastalo je od oblika međusobne pomoći i saradnje ljudi koji su bliski, koji se poznaju i koji žele jedni drugima da pomognu.

Savjetovanjem pedagozi pomažu osobama da uvide kako mogu zadovoljiti svoje vlastite potrebe i koristiti svoje potencijale uz istovremeni doprinos ciljevima škole. Prema tome, ljudski resursi predstavljaju kritičan faktor efikasnosti bilo koje organizacije. S pravom se ističe da ljudi čine "posao" i da ga oni mogu "proslaviti ili uništiti". (Wubbolding, E.R.: 1998)

Pedagozi su odgovorni za upravljanje i vođenje pojedinaca, grupa i razreda, te za postizanje specifičnih odgojno-obrazovnih ciljeva.

Između stvaranja uvjeta i ispitivanja krajnjih ishoda rada u školi, Trnavac (1996) nas podsjeća da se pedagog suočava i sarađuje sa tri osnovne grupe subjekata: *nastavnicima, učenicima i roditeljima*.

Pedagog škole prati i objedinjuje sve tri navedene grupe u odgojno-obrazovnom radu škole. Pedagozi u školskim sistemima razumijevaju pretpostavljene uloge ljudi, ljudske individualnosti i osobnosti. Upravo zahvaljujući savjetovanju, pedagoška djelatnost omogućuje da se konačno saopći "koncept o sebi", i da svi mogu uticati na ciljeve, sadržaje i načine odgojno-obrazovnog rada škole. To je jedan od najrealnijih načina da se iz pozicije objekta premjesti u poziciju subjekta.

Savjetovanje danas pokriva sve djelatnosti, od biznisa do savjetovanja koje ljudima pomaže da, u kompliciranim međuljudskim odnosima, razriješe neke svoje lične probleme. U oblasti pedagoškog rada, savjetovanje je sve više prihvaćeno kao

personalizacija odgoja u teoriji i u praksi. U skladu sa reformskim procesima u našoj zemlji, gdje pedagog sve manje posreduje između nastavnog programa i razreda, nego se usredsređuje na ličnost, na čovjeka (nastavnika, učenika, roditelja), savjetodavni rad pedagoga sve više dolazi do izražaja. "Pedagogija prosjeka" sve se više zamjenjuje pedagogijom koja obraća pažnju na pojedinca. Zbog toga, pedagog zna da za novo društvo nisu dovoljni samo znanje i proizvodne sposobnosti, već i sposobnosti za shvatanje ljudskih odnosa. Savjetovanje, pridajući značaj individui i njenim ličnim kvalitetima, izvlačeći je iz prosjeka "masovne škole", na svojevrsan način se bori protiv konformizma i pasivnog društvenog prilagođavanja. Svijest o sebi je sastavna karakteristika kreativne, samostalne i emancipirane ličnosti. Pošto savjetovanje nije *predavanje*, već oblik bliske i neposredne, često intimne, komunikacije, ono nema samo svrhu pomoći određenoj osobi, nego i oblikovati unutarnje i vanjsko okruženje za djelotvoran skupni rad i vođenje škole prema ispunjenju ciljeva.

Suština individualnog savjetodavnog rada pedagoga

Individualni savjetodavni rad pedagoga je suptilna i delikatna pedagoška djelatnost kojom se postiže svestraniji i potpuniji razvoj ličnosti. Savjetodavni rad je kreativan proces, koji ima zadatak da podstiče razvoj, otklanja probleme i teškoće u razvoju i traga za najboljim putevima samoaktualizacije ličnosti.

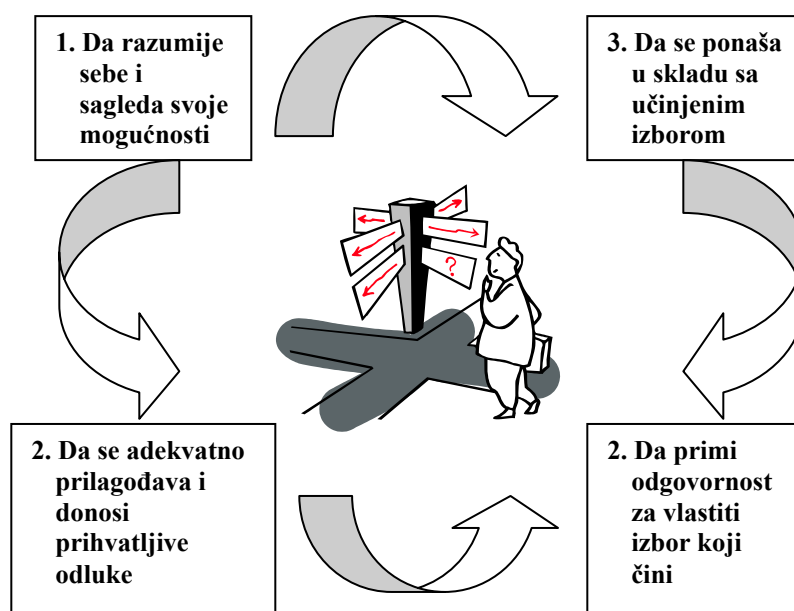
Trnavac (1996) ističe kako individualni savjetodavni rad pedagoga djeluje u nekoliko smjerova: preventivno, interventno, korektivno i sistematski.

Savjetodavni rad pedagoga je, istovremeno, specifično oblikovanje i strukturiranje pedagoške situacije i metodski postupak. Razgovor je osnovni oblik komuniciranja, koji pedagog najčešće primjenjuje. To je najprirodniji oblik komuniciranja i saradnje. Onda kada se pretvara u postupak razrješavanja nekog problema on dobiva karakteristike savjetodavnog rada. Prirodnost razgovora se zadržava, ali se on oplemenjuje dobrom namjerom i usmjerava stručnim znanjem pedagoga.

Individualni savjetodavni rad pedagoga, po Trnavacu (1996), ima slijedeće zadatke: savjetovanje u toku školovanja, savjetovanje u obrazovanju za poziv, individualno-psihološko savjetovanje, savjetovanje roditelja, savjetovanje i obrazovanje nastavnika, studijsko savjetovanje i sistemsko savjetovanje u okviru škole.

Savjetodavnim radom dublje se sagledava i objektivnije procjenjuje proces razvoja. Stoga, savjetodavni rad je aktivnost s jasno postavljenim ciljem, koja je organizirana. U savjetodavnom radu raspravlja se o vrijednosnom sistemu društva i društvenih odnosa, stvara atmosfera u kojoj se vrijednosni sistem pojedinca sučeljava sa općeprihvaćenim sistemom vrijednosti, kreira pedagoška situacija u kojoj se preispituje individualni vrijednosni sistem, čine opredjeljenja i stiče uvjerenje da su opredjeljenja bila nužna. Suština savjetodavnog rada ne može se svesti samo na rješavanje problema ličnosti, ili na razvijanje socijalne kulture ličnosti, već treba da bude sastavni dio cjelokupne odgojno-obrazovne organizacije. Za uspješno funkcioniranje kompleksne organizacije kakva je škola veoma su važni međusobni odnosi, želja za radom, napretkom, zabavom, moći, slobodom, i želja da se bude primijećen, kako nastavnika tako i učenika i roditelja.

Savjetodavnim procesom se pomaže osobi:



Slika 1.: *Pomoć osobi u savjetodavnom procesu (preuzeto i modificirano prema: Mandić, P., 1986)*

Većina ljudi, bez obzira na stepen zadovoljenosti individualnih potreba, pokušava da razriješi svoje probleme, ili da istu svoju potrebu iz nekog razloga drugačije (efikasnije) zadovolji. To zahtijeva stanovite napore i, iznad svega, vođenje aktivnosti

poduhvata prema unaprijed postavljenom cilju. Upravo u tom vođenju poduhvata pedagog kroz savjetodavni rad pomaže pojedincu (učeniku, nastavniku, roditelju) da analizira ono što je do tada ostvario, utvrđuje šta treba da uradi u narednom periodu, planira način na koji će to da ostvari. U toku ostvarenja, u kraćim vremenskim intervalima, poređenjem ostvarenog i zamišljenog kroz savjetodavni rad sa pedagogom on dolazi do saznanja koje korektivne akcije u poduhvatu treba preduzeti. Dakle, suština individualnog savjetodavnog rada pedagoga jeste omogućiti osobama da budu primijećene, da ih neko razumije te omogućiti da zadovoljenje sopstvenih potreba bude u skladu sa zadovoljenjem potreba organizacije ili institucije (škole).

Specifičnosti individualnog savjetodavnog rada pedagoga

Individualni rad, općenito, ima svoje određene karakteristike – prednosti i nedostatke. U našem radu ističemo neke specifičnosti individualnog savjetodavnog rada pedagoga:

- Savjetodavni rad je specifična pedagoška djelatnost. Svaki čovjek ima potrebu da se sa nekim savjetuje. Želi da čuje mišljenje stručnjaka o sebi, želi da mu se pruži pomoć i osigura normalan razvoj, život i rad.
- Savjetodavni rad obavlja specijalizirani stručnjak (pedagog, psiholog, socijalni radnik, ljekar), koji je osposobljen za savjetodavni rad.
- Savjetodavni rad podrazumijeva poznavanje ciljeva odgoja, subjekata koji se odgajaju, metoda, tehnika i postupaka odgojnog djelovanja sa pojedincem, grupom i uvjetima u kojima se realizira odgojni rad, živi i radi odgojenik.
- Odgojno djelovanje, korektivni i terapijski rad, sastavni su dio odgoja ličnosti u porodici, školi i društvenoj sredini.
- Savjetodavni rad se može i uže shvatiti, npr. kada govorimo o savjetovanju pojedinca da odabere određenu školu, struku, da ovlada tehnikama učenja, razvije radne navike, otklanja oblike ponašanja koji nisu prihvatljivi i sl.
- Savjetodavni rad doprinosi osposobljavanju mladih da se slobodno opredjeljuju, donose odluke i preuzimaju odgovornost za realiziranje svojih odluka te za posljedice koje iz toga proizlaze.

- U savjetodavnom radu ličnost odgajanika je maksimalno angažirana i motivirana da doprinese svom razvoju i da se realno sučeljava sa problemima.
- Savjetovanje je suptilniji proces od vođenja, kome je cilj podsticanje svestranog razvoja ličnosti.

Tailerovi principi savjetovanja

Smatrajući da usko korespondiraju sa predmetom našeg bavljenja u ovom radu, a pomažu boljem razumijevanju njegove kompleksnosti, navodimo Tailerove principe savjetovanja (Mandić, P.: 1986):

- *Vremenska ograničenost* – nalaže da se vodi računa o tome kako je vrijeme ograničeno i da prema raspoloživom vremenu treba planirati savjetodavni rad, dubinu i širinu kojom će ići, instrumente, metode, tehnike.
- *Princip nepodržavanja pretjerane zavisnosti* – od drugih i nestvaranja situacije u kojoj će se manipulirati ljudima. Postoje ljudi koji i za najmanju sitnicu traže savjet stručnjaka.
- *Princip specifičnosti problema pojedinih ličnosti* – nalaže nam da shvatimo kako se ljudi međusobno razlikuju, da oni imaju različite probleme, da ljudi sa istim i sličnim problemima imaju različit odnos prema njima i da sam stručnjak različito podnosi pojedine i ljude i probleme.

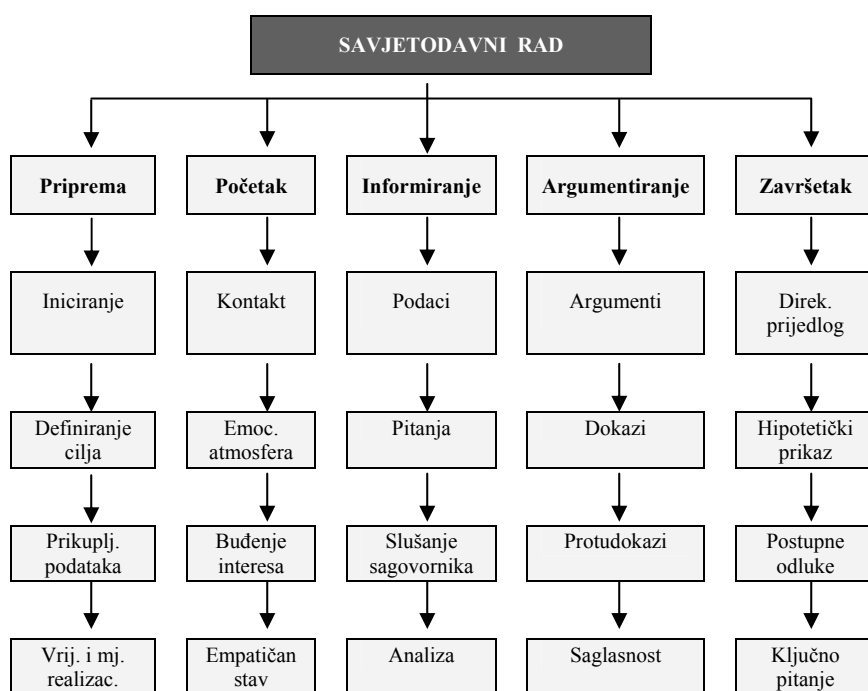


Slika 2.: *Tailerovi principi savjetovanja* (Mandić, P.: 1986)

Etape individualnog savjetodavnog rada

Savjetovanje se može definirati kao *"proces od ličnosti do ličnosti u kome se jednoj ličnosti pomaže da poveća svoje razumijevanje i sposobnost za rješavanje svojih problema"* (D. Mortensen – A. Šmuler u: Trnavac, N.: 1996). Ono ima verbalni karakter i odvija se, najčešće, putem direktne usmene komunikacije, a manje pisanom komunikacijom, iako je i ona prisutna.

Za svaki razgovor s tendencijom savjetovanja potrebno je pridržavati se određenih uputa. Prije svega, svaki savjetodavni rad se odvija po određenim etapama: priprema, započinjanje razgovora, informiranje, argumentacija, donošenje odluke, tj. završetak razgovora.



Slika 3.: Etape savjetodavnog rada

Za svaki razgovor važna je prethodna priprema, koja se, vremenski, provodi prije otpočinjanja savjetovanja. To je, ustvari, proučavanje predmeta razgovora (ako je poznat) i prikupljanje potrebnih podataka. Ponekad ove podatke nije moguće sakupiti. To će posebno biti u slučajevima kada razgovor inicira druga strana

(učenik, roditelj, nastavnik i dr.), a ne znamo o čemu žele razgovarati. Međutim, ako pedagog poziva na razgovor, on zna šta treba saznati i kako djelovati. Tada će imati vremena da prikupi potrebne podatke.

Za uspjeh savjetovanja potrebno je, na samom početku, stvoriti pogodnu emocionalnu klimu, ugodno raspoloženje, kako bi se učesnik (respondent) prijatno osjećao, bez tenzija (napetosti), straha/anksioznosti, neizvjesnosti i sl. Veoma je važno i vrijeme za savjetodavni rad. Obično se uzima onaj termin koji je za onog kome je potrebno savjetovanje najpogodniji.

Područja savjetodavnog rada pedagoga

Balasi (Mandić, P.: 1986) ističe da postoje četiri područja rada školskog pedagoga u savjetodavnom radu:

- savjetodavni rad sa učenicima s ciljem da im se pomogne da bolje upoznaju sebe, područje svoga rada, da se osposobe za planiranje vlastitih aktivnosti, za donošenje odluka i njihovo praktično realiziranje;
- savjetodavni rad sa nastavnicima i roditeljima u vezi sa njihovim pedagoškim radom, načinima kako bi trebalo da shvataju i prihvataju mlade, kako da se prema njima odnose i kako da im pružaju pedagošku pomoć u procesu nastave i učenja;
- proučavanje trendova razvoja bitnih karakternih osobina, te njihovo prezentiranje organima škole i drugim zainteresiranim faktorima;
- ispitivanje izvora društvene sredine i kadrovskih potencijala koji se mogu koristiti od strane nastavnika i učenika u procesu nastavnog rada i učenja.

Ako pažljivije analiziramo Balasijeva područja savjetodavnog rada pedagoga, uočiti ćemo da on time ne samo da vodi pojedinca ka zadovoljavanju vlastitih ciljeva i težnji već čini da ti ciljevi i želje budu u funkciji zadovoljavanja ciljeva škole. Pedagog igra ključnu ulogu u ostvarivanju partnerstva između porodice i škole i na taj način se ostvaruje prevencija socijalnog isključivanja mladih. Pedagog je medijator između škole i društvene zajednice.

Komunikacijski aspekt savjetovanja pedagoga

Većina ljudi smatra da je slušanje nešto što se samo po sebi podrazumijeva i vjerovatno bi ih pitanje znaju li dobro slušati

prilično iznenadilo. Aktivno slušanje zahtijeva od nas da se "uživimo" u osobu koja nam govori i da razumijemo komunikaciju s njene tačke gledišta. To je prilično naporan, ali koristan posao. Djelotvorno slušanje unaprijedit će mnoge vještine – intervjuiranje, pregovaranje, savjetovanje, rukovođenje, pohvaljivanje i mnoge druge.

Djelotvorno slušanje, kako smo rekli, unaprijedit će mnoge vještine, pa tako i savjetovanje. Rijavec (1995) navodi oblike lošeg slušanja:

- *pseudoslušanje* – postoje situacije u kojima osjećamo da bismo trebali slušati, ali nas ono što druga osoba govori uopće ne zanima i ne slušamo je. Tada pokušavamo uvjeriti drugoga da zaista slušamo. Naginjemo se naprijed, odobravajući kimamo glavom, smiješimo se, gledamo osobu u oči i sl. Kretnje su pretjerane i velike su šanse da sagovornik postane svjestan da se ne radi o *pravom* slušanju.
- *Pasivno slušanje* – nije nam do govorenja pa se prepuštamo slušanju, dok nam pogled luta i rijetko gledamo u sagovornika.
- *Otimanje riječi* – u ovom slučaju želimo što više govoriti, pa slušamo tek toliko koliko nam je potrebno da ugrabimo priliku za vlastiti nastup.
- *Doslovno slušanje* – neki ljudi uzimaju u obzir samo riječi, dok zanemaruju ostale znakove. Djelotvorno slušati znači primati i verbalne i neverbalne signale.
- *Slušanje iz zasjede* – riječ je o slušanju koje ima za cilj napad na drugu osobu. Pažljivo slušamo, ali samo da bismo otkrili pogrešku u izlaganju druge osobe i napali je.

Pored navedenih oblika lošeg slušanja, Rijavec (1995) nudi instrukcije kako bolje slušati:

- odlučite da ćete slušati,
- gledajte sagovornika u oči,
- pitajte,
- parafrazirajte,
- nemojte previše govoriti,
- nemojte prekidati,
- iskoristite šutnju,
- izbjegavajte pokrete i radnje koje ometaju.



Prednosti i nedostaci savjetodavnog rada sa pojedincem

U cilju potpunijeg sagledavanja istraživačkog fenomena navodimo prednosti i nedostatke savjetodavnog rada sa pojedincem:

a) Savjetodavni rad sa pojedincem je značajna i nezamjenjiva pedagoška djelatnost, kojom se rješavaju problemi osobe koji mogu postati kočnica njenog rada i razvoja. Savjetodavnim radom se omogućuju normalni tokovi razvoja, korigiraju pojave koje koče razvoj i pojedincu se omogućuje da sagleda sebe i svoje mogućnosti, te omogućuje da ostvari vlastite ciljeve a da oni budu u skladu sa ciljevima organizacije (škole).

b) Identificiranje osobe kojoj je potreban individualni savjetodavni rad je ozbiljan stručni posao, koji podrazumijeva marljivo proučavanje slučaja, školske i druge dokumentacije, odabiranje odgovarajućih instrumenata za evidentiranje i analizu slučaja. Međutim, kako ne postoji timski rad, kooperacija i saradnja sa drugim stručnim osobama i institucijama savjetovanja, pedagog je u individualnom savjetodavnom radu, najčešće, prepušten sam sebi. U prikupljanju i razvijanju instrumenata za individualni savjetodavni rad - u koje najčešće spadaju: inventarni upitnici, dijagnostički testovi, testovi stvaralaštva, testovi socijalne zrelosti i socijalnog ponašanja, testovi emocionalne zrelosti, instrumenti kojima se ispituju problemi straha, preosjetljivosti, anksioznosti, sklonost lažima, krađama i sl. - pedagozi nemaju saradnju sa relevantnim stručnim osobama i institucijama.

c) Realiziranje savjetodavnog rada sa pojedincem podrazumijeva dobru informiranost o "klijentu", sa svim njegovim vrlinama i manama, stvaranje pretpostavki da on aktivno učestvuje u rješavanju svog problema, pokaže umješnost i izdržljivost u tome. U realiziranju savjetodavnog rada identificirani su različiti postupci kojima se pedagog koristi, a neki od njih su: empatičan stav, reduciranje straha i defanzivnog odnosa, kreiranje klime u kojoj će pojedinac koji ima problema biti iskreno prihvaćen i u kojoj će moći popravljati sliku o sebi, sticati samopouzdanje i uvjerenje da može riješiti svoj problem; kreirati uvjete za samopotvrđivanje i razvoj sposobnosti vladanja sobom.

d) Dijagnosticiranje problema je odgovoran i delikatna posao. Data dijagnoza ne mora biti pouzdan indikator teškoće, i zato se traži da se jedanput data dijagnoza preispituje, dopunjuje i korigira, zavisno od uvjeta u kojima se savjetodavni rad obavlja. Najveći

nedostatak savjetodavnog rada jeste nepostojanje psihologa i drugih stručnih osoba u školi, čime bi savjetodavni rad mogao u potpunosti da ispuni zadaću koja je pred njega postavljena.

e) Područje individualnog savjetodavnog rada pedagoga je dosta složeno, delikatno i osobeno, i nemoguće je naći univerzalne recepte kojima bi se koristili stručnjaci u rješavanju konkretnih slučajeva. S obzirom da ne postoji univerzalni recept individualnog savjetodavnog rada, pedagog svakoj osobi treba pristupiti poštujući principe individualizacije i diferencijacije. To podrazumijeva temeljitu pripremu, istraživanje i proučavanje slučaja, što zahtijeva izuzetno mnogo strpljenja i vremena. Da bismo obavili savjetodavni razgovor potrebno nam je mnogo više vremena za pripremu tog razgovora nego za sam savjetodavni razgovor. Pedagoškim standardima je utvrđeno da pedagog ordinira na 30 odjeljenja.³⁶ Diskutabilno je koliko se prilikom donošenja ovog standarda vodilo računa o specifičnostima škole, kao i specifičnostima savjetodavnog rada. Najveći problem se rađa iz činjenice da postoje škole sa izuzetno velikim brojem učenika.

Uzmemo li u obzir da individualni savjetodavni rad zahtijeva mnogo vremena, dovodi se u pitanje kolika može biti njegova efikasnost, pored svih drugih obaveza i poslova koje pedagog obavlja u školi.

f) Individualni savjetodavni rad se koristi za rješavanje problema ličnosti i za sistematski individualni odgojni rad. Individualni savjetodavni rad se često kombinira sa grupnim, tako da je nekada individualni savjetodavni rad uvod u grupni, a nekada se on realizira poslije grupnog savjetodavnog rada. Koji će vid savjetodavnog rada pedagog upotrebljavati zavisi od uvjeta u kojima radi, njegove stručne spreme i iskustva, prirode problema, bitnih karakteristika ličnosti kojima je savjetodavni rad namijenjen i uvjeta društvene sredine u kojoj se realizira savjetodavni rad. (Mandić, P.: 1986)

g) Materijalni faktori bitan su uvjet za uspjeh individualnog savjetodavnog rada pedagoga. I najbolje pripremljeni stručnjaci, sa izrazitim smislom za savjetodavni pedagoški rad i sa naglašenim entuzijazmom u radu, ne mogu puno postići ako nemaju odgovarajućih prostorija za rad, raspoložive dokumentacije, biblioteke i instrumenta. Nažalost, situacija u našim školama i u vezi s ovim pitanjem je izuzetno teška. Pedagog veoma često nema

³⁶ Pedagoški standardi za osnovnu školu (2004), Zeničko-dobojski kanton

vlastiti prostor za rad, a da ne govorimo adekvatnoj prostoriji za individualni savjetodavni rad, koja bi trebala biti funkcionalno povezana sa ostalim prostorijama, snabdjevena odgovarajućim namještajem i neophodnim sredstvima kao što su: slajdovi, diktafon, magnetofon, filmovi, dijafilmovi, slike, crteži i ostalo neophodno za savjetodavni rad.

Metodološki okvir

Predmet istraživanja jesu mogućnosti i ograničenja sa kojima se susreće pedagog prilikom individualnog savjetodavnog rada u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila.

Cilj našeg istraživanja jeste, na osnovu istraživačkog uvida, istaknuti i akcentirati uvjete i prilike u kojima radi pedagog u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila, a koji su vezani za obavljanje individualnog savjetodavnog rada sa učenicima.

Imajući u vidu navedeni cilj, naše nastojanje smo operacionalizirali na slijedeće zadatke:

1. utvrditi implikacije za individualni savjetodavni rad sa učenicima OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila;
2. na osnovu utvrđenih implikacija, utvrditi koliki broj od ukupnog broja učenika OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila zahtijeva individualno savjetovanje sa pedagogom škole;
3. na osnovu rezultata drugog zadatka, analizirati koliko je moguće, sa aspekta brojnosti i vremenske ograničenosti, obavljati individualni savjetodavni rad sa učenicima škole;
4. na osnovu rangiranja odjeljenskih starješina, koje su sproveli imajući u vidu stanje u svojim odjeljenjima, utvrditi prisutnost pojedinih implikacija za individualni savjetodavni rad;
5. ispitati kolika je korelacija između rezultata o prisutnosti implikacija za individualni savjetodavni rad dobivenih od strane odjeljenskih starješina i dobivenih egzaktnih pokazatelja, i da li je statistički značajna;
6. anketiranjem ustanoviti stavove odjeljenskih starješina o tome šta je najvažnije posjedovati prilikom savjetodavnog rada;
7. anketiranjem ustanoviti stavove odjeljenskih starješina o tome da li je školi, odnosno pedagogu, potrebna pomoć drugih savjetodavnih institucija i stručnih lica (psihologa, socijalnog radnika, ljekara...) pri savjetodavnom radu;

8. anketirati i ispitati stavove odjeljenjskih starješina, da li je odgojni uticaj sredine često u suprotnosti sa odgojnim uticajem savjetodavnog rada u školi;
9. ispitati koliko često odjeljenjske starješine sarađuju sa pedagogom u savjetodavnoj pomoći učeniku.

Hipoteze

Očekujemo da će empirijski uvid pružiti pouzdane i konkretne pokazatelje prilika i uvjeta rada pedagoga u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila, naročito kada je u pitanju individualni savjetodavni rad sa učenicima.

Osnovnu hipotezu smo razložili na slijedeće podhipoteze:

1. Veoma je neuvjetno, sa aspekta brojnosti i vremenske ograničenosti, obavljati individualni savjetodavni rad sa učenicima;
2. Postoji korelacija između rezultata o prisutnosti implikacija za individualni savjetodavni rad dobivenih od strane odjeljenjskih starješina i dobivenih egzaktnih pokazatelja i ona je statistički značajna;
3. Na osnovu odgovora odjeljenjskih starješina utvrdit ćemo koje svojstvo je najvažnije za savjetodavni rad;
4. Pedagogu škole je potrebna pomoć drugih institucija savjetovanja i stručnih lica prilikom savjetodavnog rada;
5. Odgojni uticaj sredine često je u suprotnosti sa odgojnim uticajem savjetodavnog rada u školi;
6. Odjeljenjske starješine sarađuju sa pedagogom u savjetodavnoj pomoći učeniku.

Uzorak istraživanja

Uzorak u našem istraživanju je 1900 učenika OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila (učenički dosje, dnevnik rada, interna evidencija odjeljenjskih starješina, evidencija koju o učenicima vodi pedagog) i 30 odjeljenjskih starješina (anketa).

Metode istraživanja

U istraživanju smo koristili slijedeće istraživačke metode: *metod teorijske analize, deskriptivnu metodu, metodu analize pedagoške dokumentacije i servej-metod.*

S obzirom na prirodu istraživačkog rada, metoda teorijske analize doprinosi proširenju spoznaje dosadašnjih istraživanja ovog problema. Ovom metodom analizirani su dosadašnji naučni radovi, rasprave, članci i sl. iz oblasti individualnog savjetodavnog rada pedagoga.

Deskriptivnom metodom smo se poslužili da objasnimo, opišemo i obrazložimo pedagoški fenomen koji je predmet našeg istraživanja – individualni savjetodavni rad pedagoga škole.

Budući da metoda analize pedagoške dokumentacije podrazumijeva analizu dokumenata koji su izvor istraživačeve spoznaje, u ovom istraživanju smo je koristili u analizi dnevnika rada, učeničkih dosjea, internih evidencija odjeljskih starješina i druge pedagoške dokumentacije.

Servej-metod smo koristili u sakupljanju podataka i činjenica, njihovom sređivanju i kodiranju, te upoređivanju, analiziranju i sintetiziranju.

Tehnike istraživanja

Od tehnika istraživanja u našem radu koristili smo anketiranje. Anketa koja se koristila u ovom radu je anonimna i sadrži pet pitanja. Prvo pitanje se odnosi na rangiranje implikacija savjetodavnog rada, a ostala pitanja su pitanja zatvorenog tipa u kojima se traži zaokruživanje jednog od ponuđenih odgovora. Anketa je namijenjena odjeljskim starješinama i anonimnog je karaktera, tako da su ispitanici mogli davati iskrene odgovore.

Od statističkih tehnika koristili smo: aritmetičku sredinu, procenat, hi-kvadrat test, koeficijent korelacije, a rezultati su prikazani grafički i tabelarno.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

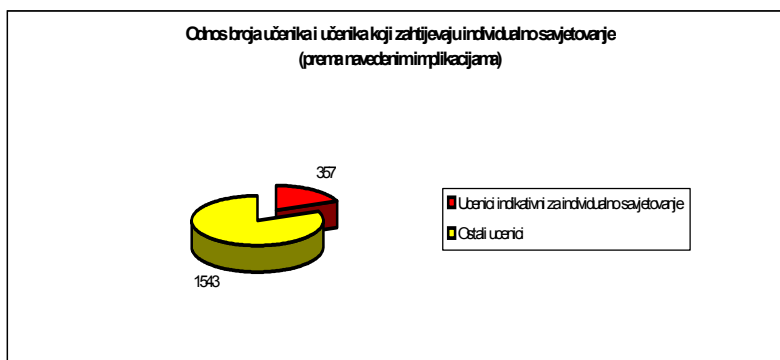
Rezultati istraživanja i njihova analiza i interpretacija navedeni su redosljedom postavljenih zadataka i istraživačkih podhipoteza.

1. Utvrdili smo osnovne implikacije za individualni savjetodavni rad sa učenicima OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila.

Te implikacije su: nedisciplina, bolest učenika, slab uspjeh u učenju, fobije učenika, bježanje sa nastave, loša materijalna situacija u porodici, nepotpuna porodica, alkoholizam u porodici, ometenost u razvoju, akolektivnost.

2. Na osnovu utvrđenih implikacija, utvrdili smo koliki broj od ukupnog broja učenika OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila zahtijeva individualno savjetovanje sa pedagogom škole.

Na osnovu uvida u pedagošku dokumentaciju, dnevnike rada, učeničke dosjee, evidenciju odjeljenskih starješina, dokumentaciju koju posjeduje pedagog i kroz razgovor sa odjeljenskim starješinama, ustanovljeno je da, od 1900 učenika, njih 357 su indikativni za individualni savjetodavni rad sa pedagogom (prema gore utvrđenim implikacijama).



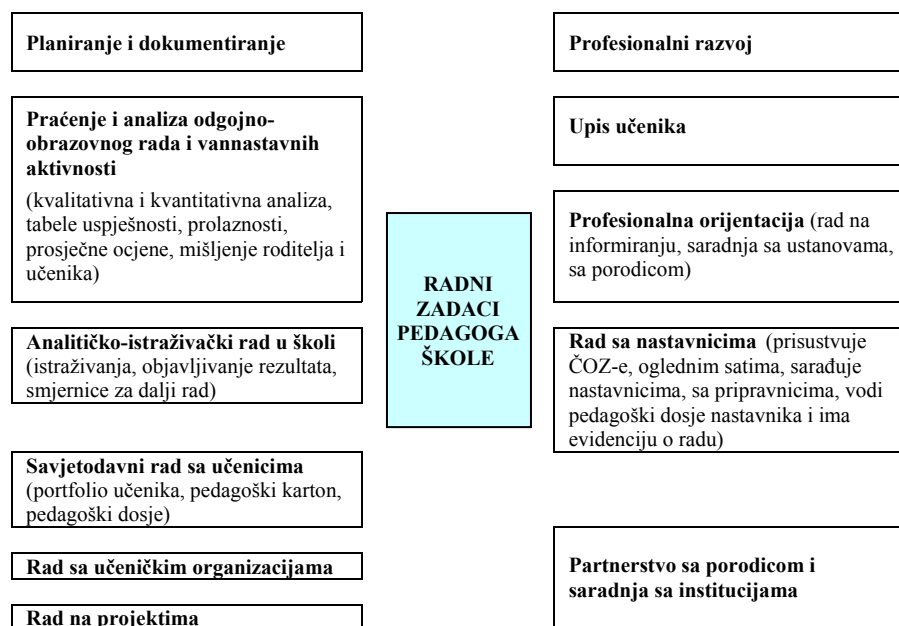
Slika 4.: Prikaz broja učenika indikativnih za individualno savjetovanje

3. Analizirali smo koliko je moguće, sa aspekta brojnosti i vremenske ograničenosti, obavljati individualni savjetodavni rad sa učenicima škole.

U tome nam je pomogla analiza radnih zadataka koje obavlja školski pedagog³⁷ (Vidi: slika 5).

Kao što vidimo, radni zadaci koje pedagog obavlja dosta su kompleksni, složeni i odgovorni. Prema nekim autorima (npr. Mandić, 1986) savjetodavni rad sa učenicima, nastavnicima i roditeljima obuhvata 25% radnog vremena pedagoga u toku sedmice, mjeseca ili školske godine; analitičko-istraživački rad 15%; unapređivanje nastave i odgoja, rad na projektima 30%; profesionalni razvoj 20%; ostale aktivnosti 10%.

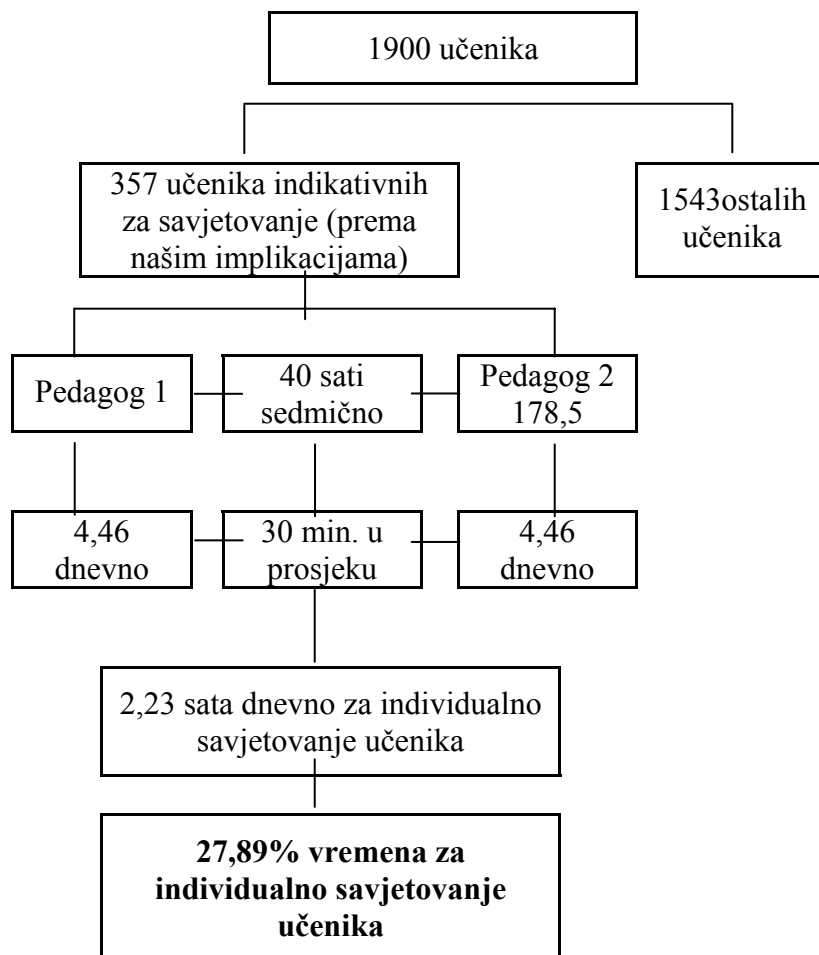
³⁷ Metodologija praćenja, vrednovanja i ocjenjivanja rada pedagoga škole, Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, 14. 10. 2005., broj 10, str. 520.



Slika 5.: *Radni zadaci pedagoga škole*

Analizirajući stanje u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila, gdje smo ustanovili da, od 1900 učenika, njih 357 su indikativni za individualni savjetodavni rad, možemo pretpostaviti da je procenat radnog vremena potrebnog za savjetodavni rad u ovoj školi veći nego što to navodi Mandić u svom radu. U prilog tome govori i prikaz na lisci 6.

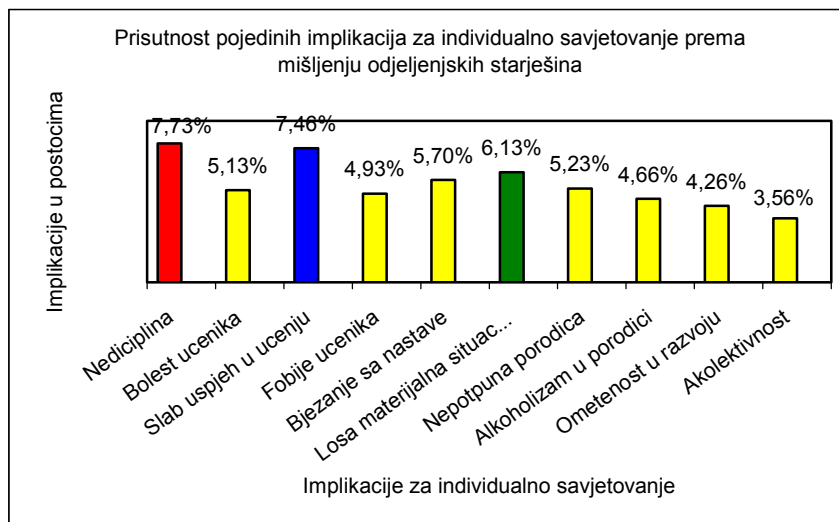
Iako u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila rade dva pedagoga, vrijeme koje je potrebno za individualni savjetodavni rad sa učenicima, prema našim implikacijama, iznosi 27,89% ukupnog radnog vremena (po jednom pedagogu). Mandić (1986) navodi da pedagog 25% radnog vremena treba da "utroši" na savjetodavni rad, uključujući i učenike i nastavnike i roditelje. Naš procenat od 27,89% radnog vremena po jednom pedagogu odnosi se samo na učenike. Kada bi istraživanjem bili obuhvaćeni i nastavnici i roditelji, procenat radnog vremena pedagoga potrebnog za individualno savjetovanje bio bi znatno veći. Navedeno govori u prilog našoj podhipotezi da je veoma neuvjetno, sa aspekta brojnosti i vremenske ograničenosti, obavljati individualni savjetodavni rad u OŠ "Ćamil Sijarić" Nemila.



Slika 6.: *Utrošak vremena za individualni rad sa učenicima*

4. Utvrdili smo prisutnost pojedinih implikacija za individualni savjetodavni rad, na osnovu rangiranja koje su sprovele odjeljske starješine, a na osnovu uvida stanja u svojim odjeljenjima.

Način na koji su odjeljske starješine rangirale navedene implikacije prikazan je na slici 7.

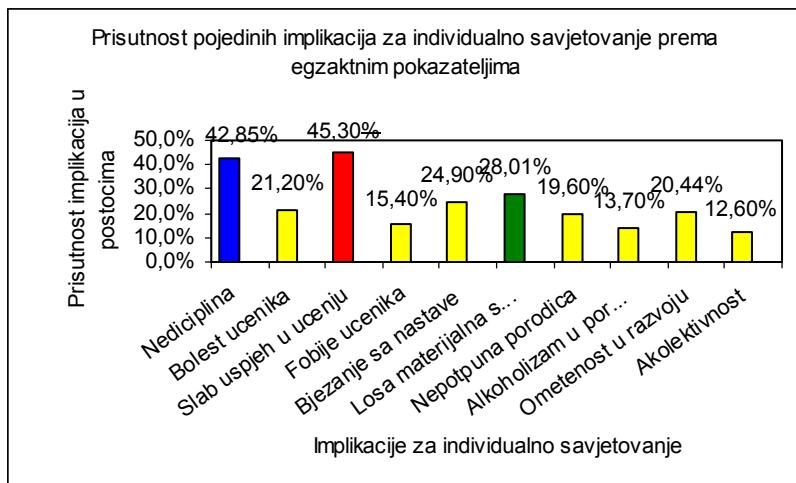


Slika 7.: Prisutnost implikacija za individualno savjetovanje (mišljenje odjeljenjskih starješina)

Kao što je prikazano na histogramu, odjeljenjske starješine su navedene implikacije za savjetodavni rad rangirale na slijedeći način: nedisciplina učenika (7,73%), slab uspjeh u učenju (7,46%), loša materijalna situacija u porodici (6,13%), bježanje sa nastave (5,70%), nepotpuna porodica (5,23%), bolest učenika (5,13%), fobije učenika (4,93%), alkoholizam u porodici (4,66%), ometenost u razvoju (4,26%), akolektivnost (3,56%).

5. Ispitali smo kolika je korelacija između rezultata dobivenih od strane odjeljenjskih starješina i dobivenih egzaktnih pokazatelja, i da li je statistički značajna.

Analizirajući stanje 1900 učenika putem raznovrsne pedagoške i druge dokumentacije o učenicima, prisutnost pojedinih implikacija savjetodavnog rada rangirano je na slijedeći način: slab uspjeh u učenju (45,30%), nedisciplina učenika (42,85%), loša materijalna situacija u porodici (28,01%), bježanje sa nastave (24,90%), bolest učenika (21,20%), ometenost u razvoju (20,44%), nepotpuna porodica (19,60%), fobije učenika (15,40%), alkoholizam u porodici (13,70%), akolektivnost (12,60%).



Slika 8.: *Prisutnost implikacija za individualno savjetovanje (egzaktni pokazatelji)*

Tabela 1.: *Odnos rangiranja odjeljenskih starješina i egzaktnih pokazatelja*

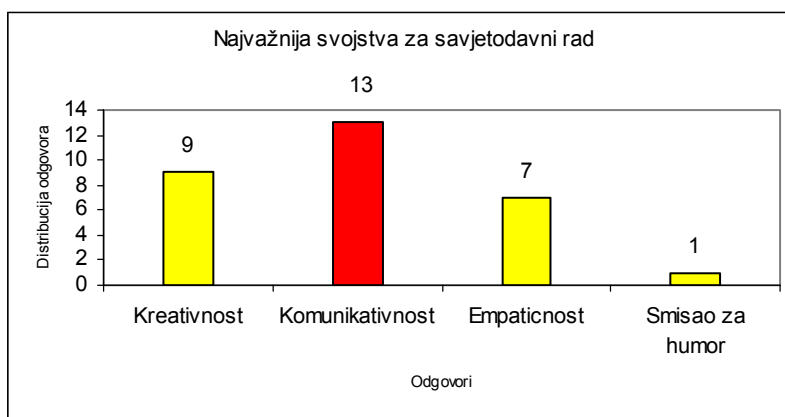
Redosl. tvrdnji	Rang odjeljenskih starješina	Rang na osnovu egzaktnih pokazatelja	D	D ²
1.	1	2	-1	1
2.	6	5	1	1
3.	2	1	1	1
4.	7	8	-1	1
5.	4	4	0	0
6.	3	3	0	0
7.	5	7	-2	4
8.	8	9	-1	1
9.	9	6	3	9
10.	10	10	0	0
				Σ D = 18

$$\begin{aligned}\varphi &= 1 - 6D^2 / N(N^2 - 1) \\ \varphi &= 1 - 6 \times 18 / 10(10^2 - 1) \\ \varphi &= 1 - 108 / 10(100 - 1) \\ \varphi &= 1 - 108 / 10 \times 99 \\ \varphi &= 1 - 108 / 990 \\ \varphi &= 1 - 0,10 \\ \varphi &= \mathbf{0,9}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}t &= \varphi \sqrt{N - 2} / 1 - \varphi^2 \\ t &= 0,9 \sqrt{10 - 2} / 1 - 0,9^2 \\ t &= 0,9 \sqrt{8} / 1 - 0,81 \\ t &= 0,9 \sqrt{8} / 0,19 \\ t &= 0,9 \sqrt{42,1} \\ t &= 0,9 \times 6,48 \\ t &= \mathbf{5,83}\end{aligned}$$

Visok stupanj korelacije (φ – čitaj "ro") govori nam da postoji velika sličnost ranga kojeg su dale odjeljske starješine sa rangom kojeg smo dobili putem objektivnih pokazatelja, čime je naša podhipoteza potvrđena. Da je dobivena korelacija veoma visoka i značajna, pokazuje nam i vrijednost t , koja iznosi 5,83. Budući da naš stupanj slobode iznosi 8 ($N - 2 = 10 - 2$), vrijednost t na razini značajnosti od 5% iznosi 2,31, a s obzirom da je $5,83 > 2,31$, naša korelacija je *statistički značajna*.

6. Anketirali smo i ispitali stavove odjeljskih starješina o tome šta je najvažnije posjedovati prilikom savjetodavnog rada.



Slika 9.: Stavovi odjeljskih starješina o najvažnijim svojstvima

Tabela 2.: Stavovi odjeljskih starješina o najvažnijim svojstvima

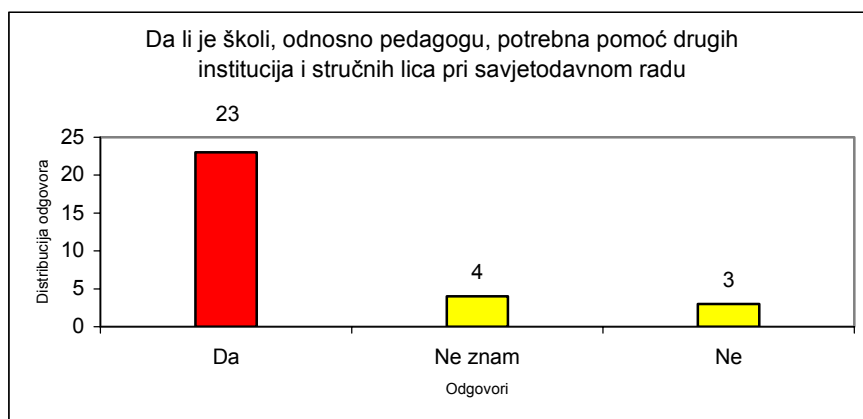
Odgovori	Kreativnost	Komunikativnost	Empatičnost	Smisao za humor	Ukupno
f_0	9	13	7	1	30
f_t	7,5	7,5	7,5	7,5	30
f_0	f_t	$f_0 - f_t$	$(f_0 - f_t)^2$	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	$\chi^2 = 9,99$
9	7,5	1,5	2,25	0,3	
13	7,5	5,5	30,25	4,03	
7	7,5	-0,5	0,25	0,03	
1	7,5	-6,5	42,25	5,63	

Stupanj slobode: $N - 1 \Rightarrow 4 - 1 = 3$

Granična vrijednost X^2 uz 3 stupnja slobode na razini značajnosti od 5% iznosi 7,81. S obzirom da je naš hi-kvadrat veći od 7,81 ($9,99 > 7,81$), dobiveni odgovori statistički se značajno razlikuju od odgovora koje bismo očekivali kada bi oni bili dani posve slučajno.

Analizirajući odgovore na postavljeno pitanje, da se zaključiti da je **komunikativnost** najvažnije svojstvo koje treba posjedovati pedagog u savjetodavnom radu. Veoma važni elementi komunikacije jesu: *kako slušati* i *kako govoriti*. Čovjek provodi veliki dio svog vremena slušajući, a manji dio čitajući i govoreći. Ipak, vrlo je vjerovatno da ga nikad niko nije naučio kako slušati. U školi mnogo vremena potrošimo učeći djecu čitati, malo vremena učeći ih govoriti, i nimalo vremena učeći ih slušati. Količina vremena koju posvećujemo da bismo djecu nečemu naučili obrnuto je proporcionalna učestalosti kojom će to koristiti kada odrastu.

7. Anketirali smo i ispitali mišljenje odjeljenjskih starješina da li je školi, odnosno pedagogu, potrebna pomoć drugih institucija i stručnih lica (psihologa, socijalnog radnika, ljekara...) pri savjetodavnom radu.



Slika 10.: Stavovi odjeljenjskih starješina o potrebi pomoći

Granična vrijednost X^2 uz 2 stupnja slobode na razini značajnosti od 5% iznosi 5,99. S obzirom da je naš hi-kvadrat veći od 5,99 ($25,4 > 5,99$), dobiveni odgovori statistički se značajno razlikuju od odgovora koje bismo očekivali kada bi oni bili dani posve slučajno.

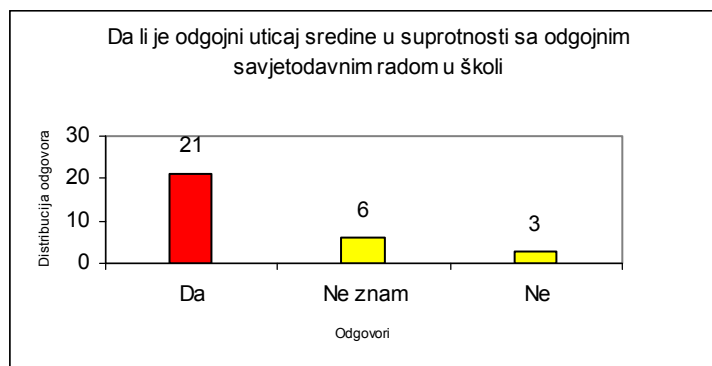
Tabela 3.: Stavovi odjelnjenskih starješina o potrebi pomoći

Odgovori	1	2	3		Ukupno
f_0	23	4	3		30
f_t	10	10	10		30
f_0	f_t	$f_0 - f_t$	$(f_0 - f_t)^2$	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	$\chi^2 = 25,4$
23	10	13	169	16,9	
4	10	-6	36	3,6	
3	10	-7	49	4,9	

Stupanj slobode: $N - 1 \Rightarrow 3 - 1 = 2$

Dobiveni odgovori nam ukazuju da je neophodno školi, odnosno pedagogu, pružiti pomoć ostalih relevantnih institucija i stručnih lica pri savjetodavnom radu. U Zeničko-dobojskom kantonu postoji projekat da se formira stručna služba koja će se sastojati od psihologa, socijalnog radnika i ljekara, a koja će djelovati po školama. Međutim, postavlja se pitanje da li je to samo kozmetička promjena, ili, zaista, jedan korak naprijed u pružanju pomoći školi. Zeničko-dobojski kanton ima 59 osnovnih škola i sasvim je razumljivo da postoji skeptičnost u efiksnost ove službe, s obzirom na veliki broj škola. Ipak, jedno je sigurno, a to je da bi se mnogo bolji rezultati postizali u savjetodavnom radu kada bi sa školom postojao uvezan sistem drugih savjetodavnih institucija i stručnih lica iz ove oblasti.

8. Anketirali smo i ispitali stavove odjelnjenskih starješina da li je odgojni uticaj sredine često u suprotnosti sa odgojnim uticajem savjetodavnog rada u školi.



Slika 11.: Stavovi odjelnjenskih starješina o potrebi pomoći

Tabela 4.: *Stavovi odjelnjenskih starješina o potrebi pomoći*

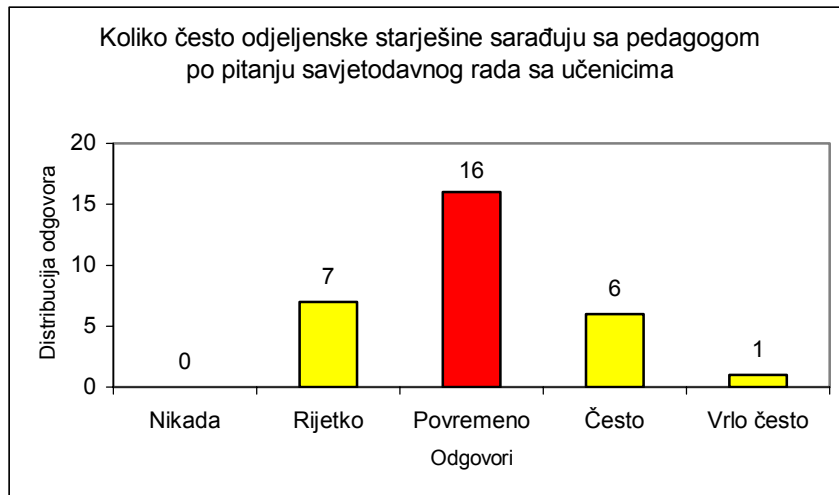
Odgovori	1	2	3		Ukupno
f_0	21	6	3		30
f_t	10	10	10		30
f_0	f_t	$f_0 - f_t$	$(f_0 - f_t)^2$	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	$X^2 = 18,6$
21	10	11	121	12,1	
6	10	-4	16	1,6	
3	10	-7	49	4,9	

Stupanj slobode: $N - 1 \Rightarrow 3 - 1 = 2$

Granična vrijednost X^2 uz 2 stupnja slobode na razini značajnosti od 5% iznosi 5,99. S obzirom da je naš hi-kvadrat veći od 5,99 ($18,6 > 5,99$), dobiveni odgovori statistički se značajno razlikuju od odgovora koje bismo očekivali kada bi oni bili dani posve slučajno.

Iz odgovora na ovo pitanje zaključujemo da je mišljenje odjelnjenskih starješina kako je odgojni uticaj sredine, naročito masovnih sredstava uticaja, često u suprotnosti sa odgojnim uticajem savjetodavnog rada pedagoga. Time je i potvrđena naša podhipoteza. Mladi sve više traže uzore u negativnim ličnostima koje im se prezentiraju putem elektronskih i pisanih medija, a prave vrijednosti i vrline čovjeka se zapostavljaju. Problem se javlja i zbog jaza između porodičnog i školskog odgojnog miljea, naročito u ruralnim sredinama. Kako OŠ “Ćamil Sijarić” Nemila ima čak 10 područnih škola koje se nalaze u ruralnim sredinama, ovaj fenomen naročito dolazi do izražaja. U takvim sredinama još uvijek se djeca *odgajaju* batinama i galamom. Međutim, kada dođu u školu, gdje imaju više slobode nego u porodici, javljaju se nedolična ponašanja i nekorektan odnos prema nastavnom osoblju. Djeca školu počinju doživljavati kao pogodan teren za ponašanje koje ne smiju ispoljavati u svome domu i porodici.

9. Ispitali smo koliko često odjeljske starješine sarađuju sa pedagogom u savjetodavnoj pomoći učeniku.



Slika 12.: Stavovi odjeljskih starješina o potrebi pomoći

Tabela 5.: Stavovi odjeljskih starješina o potrebi pomoći

Odgovori	1	2	3	4	5	Ukupno
f_0	0	7	16	6	1	30
f_t	6	6	6	6	6	30
f_0	f_t	$f_0 - f_t$	$(f_0 - f_t)^2$	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	$X^2 = 16,32$	
0	6	-6	36	6		
7	6	1	1	0,16		
16	6	6	36	6		
6	6	0	0	0		
1	6	-5	25	4,16		

Stupanj slobode: $N - 1 \Rightarrow 5 - 1 = 4$

Granična vrijednost X^2 uz 4 stupnja slobode na razini značajnosti od 5% iznosi 9,49. S obzirom da je naš hi-kvadrat veći od 9,49 ($16,32 > 9,49$), dobiveni odgovori statistički se značajno razlikuju od odgovora koje bismo očekivali kada bi oni bili dani posve slučajno.

Iz odgovora na ovo pitanje zaključujemo da postoji dobra saradnja odjeljskih starješina sa pedagogom škole kada je u pitanju savjetodavni rad sa učenicima.

Odjeljski starješina i pedagog preko saradnje na području savjetovanja učenika usklađuju to polje djelovanja sa ciljevima škole i dugoročnog planiranja, i na taj način ljudski i institucionalni faktor funkcioniranja podižu na viši nivo. Zahvaljujući toj saradnji, razmjena informacija i međusobnoj pomoći, savjetodavni rad učenicima pomaže da prime odgovornost za izbor koji čine, kao i da razumiju sebe i sagledaju svoje mogućnosti. To i jeste osnovni cilj savjetodavnog rada.

Zaključak

Savjetodavni rad u školi je kompleksan zadatak, čiji uspjeh zavisi kako od stručne osposobljenosti osobe koja ga obavlja tako i od materijalnih i drugih uvjeta pod kojima se obavlja. U realiziranju savjetodavnog rada postoje različiti postupci kojima se pedagog koristi, a neki od njih su: empatičan stav, reduciranje straha i defanzivnog odnosa, kreiranje klime u kojoj će pojedinac koji ima problema biti iskreno prihvaćen i u kojoj će moći popravljati sliku o sebi, sticati samopouzdanje i uvjerenje da može riješiti svoj problem; kreirati uvjete za samopotvrđivanje i razvoj sposobnosti vladanja sobom; omogućiti osobama da budu primijećene, te da ih neko razumije; omogućiti da zadovoljenje sopstvenih potreba bude u skladu sa zadovoljenjem potreba škole.

Međutim, da bi se to ostvarilo, potrebno je marljivo proučavanje slučaja, školske i druge dokumentacije, odabiranje odgovarajućih instrumenata za evidentiranje i analizu slučaja. Sama priprema savjetodavnog razgovora zahtijeva mnogo vremena i truda nego sam razgovor, koji je temelj savjetodavnog rada.

Upravo zbog toga je potreban timski rad, kooperacija i saradnja sa drugim stručnim osobama i institucijama savjetovanja. Nažalost, najčešće je pedagog u situaciji da sarađuje samo sa odjeljskim starješinama i ostalim nastavnim osobljem kada je u pitanju savjetodavni rad.

Još jedna prepreka koja se nameće individualnom savjetodavnom radu pedagoga škole jeste ta što postoje škole sa izuzetno velikim brojem učenika ("škole mravinjaci"). U takvim uvjetima izuzetno je nepovoljno, sa aspekta vremenske ograničenosti i brojnosti učenika, obavljati individualni savjetodavni rad sa učenicima.

Dijapazon problema postaje veći ako tome dodamo i ostale subjekte individualnog savjetodavnog rada, a to su nastavnici i

roditelji. Potrebno je spomenuti i nesklad koji postoji između odgojnog uticaja sredine (masmedija) i odgojnog uticaja škole, slaba saradnja ostalih relevantnih institucija sa školom, porast devijantnih oblika ponašanja mladih, nepostojanje odgovarajućih prostorija za savjetodavni rad, raspoložive dokumentacije, biblioteke i instrumenata.

Nažalost, pedagog veoma često nema ni vlastiti prostor za rad, a da ne govorimo o adekvatnoj prostoriji za individualni savjetodavni rad, koja bi trebala biti funkcionalno povezana sa ostalim prostorijama i snabdjevena sredstvima kao što su: slajdovi, diktafon, magnetofon, filmovi, dijafilmovi, slike, crteži i sl. Sve su to faktori koji ometaju realiziranje individualnog savjetodavnog rada u školi.

Međutim, iako je individualni savjetodavni rad pod pritiskom navedenih prepreka i nedostataka koje karakteriziraju stanje u našim školama, on pruža jednu moralnu i duhovnu satisfakciju osobi koja ga obavlja. Savjetovati osobu znači pomoći joj da određeni problem sagleda iz sasvim druge perspektive i time bude u stanju da ga riješi. To je jedan od najhumanijih vidova pomoći čovjeku.

Na kraju, vrijedno je spomenuti jednu narodnu poslovicu, koja kaže: "Ko nahrani čovjeka ribom, nahranio ga je jedanput, a ko ga nauči pecati ribu, nahranio ga je za čitav život."

LITERATURA

- Bajrić, M, Stevanović, M. (1999): *Direktor, pomoćnik i pedagog u školi*, R&S, Tuzla
- Bratanić, M. (1993): *Mikropedagogija – interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*, Školska knjiga, Zagreb
- Jurić, V.: *Pedagoški menadžment*, sadržaj prezentacije s Prvog susreta pedagoga Hrvatske
- Jurić, V. (1988): *Metodika rada školskog pedagoga*, Školska knjiga, Zagreb
- Mandić, P.(1986): *Savjetodavni vaspitni rad*, Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo
- Mužić, V. (1999): *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*, Educa, Zagreb
- Petz, B. (1997): *Osnovne statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Jastrebarsko

- Richman, N.(1994): *Komuniciranje s djecom – kako pomoći djetetu kada je u nevolji*, Save the Children, Dobrobit, Zagreb
- Rijavec, M. (1995): *Uspješan menadžer – svakodnevne metode upravljanja*, MEP CONSULT, Zagreb
- Trnavac, N. (1996): *Pedagog u školi*, Učiteljski fakultet u Beogradu – Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd
- Wubbolding, E. R.(1998): *Kako uspješno voditi ljude – što reći kad ono što govorite nije djelotvorno*, Alinea, Zagreb

PARADIGM OF AN INDIVIDUAL CONSULTING WORK OF THE PEDAGOGUE IN A SCHOOL

Summary

This scientific – research work is the result of an action research effectuated in the Elementary School "Ćamil Sijarić" in Nemila, with the aim to find out the possibilities and limits encountered by a pedagogue while working individually.

By this research are encompassed 1900 pupils of the Elementary School "Ćamil Sijarić" Nemila (pupil's file, diary of work, internal evidence of the head of class, evidence about pupils carried out by the pedagogue) and 30 heads of class (inquiry).

It is found out that from 1900 pupils 357 of them have some indications for an individual consultation work with the pedagogue, then ascertained was a necessary assistance to the pedagogue by other relevant institutions and professional persons (psychologists, social workers, physicians ...) in a consulting work with the pupils.

The results of research offer the orientation indications to improve this important segment of the work of school pedagogue in this School.

Key words: consultation work, inter – persons communication, pedagogue, teacher, pupil

Mr. sc. Nusreta Kepeš

INKLUZIJA I INTEGRACIJA - NEMINOVNOST I POTREBA NASTAVNE PRAKSE

Sažetak

Razvojem društva, kao i nastojanjima da se respektiraju osnovna ljudska i dječija prava, razvijali su se i različiti koncepti za poboljšanje i pristupačnost obrazovanju djece sa posebnim potrebama. Koncepti koje izdvajamo su integracija i inkluzija. Integracija se kao pojam pojavljuje, prije svega, u smislu školske integracije, što bi značilo “zajedničko pohađanje škole djece raznih rasa nakon ukidanja rasne segregacije, tj. odvojenog školovanja te djece...” (Franković i Pregrad; 1963, 340), dok se kasnije njen domen proširuje i tada podrazumijeva uključivanje djece s teškoćama u razvoju u redovnu osnovnu školu. Drugi pojam koji se javlja u istom kontekstu je inkluzija. Različito se definira, a Klaić (1972, 557) navodi da inclusive znači uključivši, uključivo, obuhvaćajući, sadržavajući. Inkluzija nije samo terminološka zamjena starog procesa, ne ističe različitost kao problem nego kao prednost. Inkluziju možemo shvatiti kao pojam koji je nadređen pojmu integracije, jer podrazumijeva sveobuhvatno uključivanje individue, ne samo u odgojno-obrazovni sistem, već u cjelokupnu društvenu stvarnost. Inkluzija sama po sebi ne podrazumijeva izjednačavanje svih ljudi, već uvažavanje različitosti svakog pojedinca, kojem pruža mogućnost odlučivanja o vlastitom životu i preuzimanje odgovornosti. U okviru integracije spominje se termin djeca s teškoćama u razvoju, a u okviru inkluzije pominje se termin djeca s posebnim potrebama. Pojam djeca s posebnim potrebama nadređen je pojmu djeca s teškoćama, jer pod svoje okrilje obuhvata mnogo više kategorija djece, kao što su, npr., nadarena djeca.

Ključne riječi: inkluzija, integracija, djeca sa poteškoćama u razvoju, modeli integracije, predispozicije inkluzivnog obrazovanja.

Uvod

Koncepcija i organizacija nastave koju je utemeljio J. A. Komensky ostala je neizmijenjena preko tri stoljeća, iako su, posebice u SAD, ali i u nekim evropskim zemljama, činjeni brojni reformni pokušaji za radikalnom izmjenom razredno-satnog sistema. Vršeni su pokusi s nastavom koja je polazila od interesa učenika, slobodnih i neobavezujućih programa, preko rada učenika na projektima, nastavnim listićima, laboratorijama, sa i bez obaveznih udžbenika i sl. Pomenute transformacije tradicionalnog pristupa nastavi nisu imale dug vijek, iako su početne zamisli obećavale revolucionarni raskid s postojećom čvrsto ukorijenjenom praksom. Naime, sve dosadašnje koncepcije koje su radile na reformi pogrešno su shvaćale potrebe učenika, pa su, razumljivo, doživljavale neuspjeh. Dijete se shvaćalo isključivo racionalistički, gdje je naizgled bilo udovoljeno njegovom interesu. Međutim, učenik nije bio u prilici provoditi recepciju gradiva prema svojim afektivnim porivima, gdje bi bio ostvaren njegov individualni maksimum. „Gradivo je u svijesti učenika dobivalo kaleidoskopske konture, nikad istinski doživljeno, bez motivacije recipijenta da u njemu pronade bitne veze i odnose, bliže i dalje relacije, te da razvije faktore divergentne produkcije...”¹

Decentralizacija obrazovnog sistema u BiH

„Dječiji napredak treba da bude ključni cilj cjelokupnog nacionalnog razvoja.“ Ovo su riječi koje su izrečene na najvećem skupu svjetskih vođa okupljenih u UN u septembru 1990. Od 190 članica OUN, koliko ih ima u svijetu, 187 je potpisalo Konvenciju o pravima djeteta, obećavajući da će poduzeti sve odgovarajuće zakonske, upravne i druge mjere za implementaciju prava priznatih u ovom dokumentu, koji je vođen principom *djeca prije svega*.² Imajući u vidu da je naša zemlja potpisnica ovog dječijeg

¹ Dr. Marko Stevanović, *Modeli kreativne nastave*, Tuzla, 2000.

² Nešto više u mini-primjerku knjižice *Djeca prije svega*, koja se može dobiti u uredu UNICEF-a

ustava, ona treba da bude spremna preuzeti i odgovornost u slučaju nesprovođenja ugrađenih mehanizama koji su obavezujući u ovom dokumentu. Nakon osam godina otkako je Konvencija stupila na snagu, svjedoci smo da se ove temeljne vrednote minimiziraju i ne sprovode u potpunosti. Džejms P. Grant, nekadašnji izvršni direktor UNICEF-a, ističe da se stepen civilizacije jednog društva vrednuje po tome koliko to društvo brine i štiti svoju djecu, te da se na taj način provjerava njegova humanost koja odlikuje njegovu budućnost.

Kada govorimo o pravima onesposobljene djece i članu 23. Konvencije, možemo istaknuti da se ona djelimično ili nikako ne sprovodi.³ Iako je djeci s posebnim potrebama zagarantirano pravo na odgoj i obrazovanje zajedno sa svojim vršnjacima, još uvijek je prisutna segregacija ove djece, koja su izdvojena u specijalna odjeljenja pri redovnoj osnovnoj školi. Premada smo svjesni da socijalna prihvaćenost djece sa posebnim potrebama u redovni obrazovni sistem u velikoj mjeri ovisi o promjeni ukorijenjenih negativnih stavova, možemo kazati da je uloga nastavnog kadra i roditelja djece čija djeca redovno pohađaju nastavu prilično velika u prevazilaženju ovih stavova.

Promjena obrazovnog sistema

Decentralizacija u Bosni i Hercegovini još u ratu je zahvatila školski sistem. Ona se sve više očituje u promjenama na planu odgojnog rada, novim metodološkim rješenjima, novom položaju učenika u odnosu na nastavnika, posebnoj ulozi nastavnika i timskom radu. Proces ozbiljnije transformacije navedenih činilaca pedagoškog rada još nije započet, te se mora skrenuti pozornost na zapostavljene potrebe djece, probleme u njihovom ponašanju te bespomoćnost nastavnika da im pomognu na adekvatan način. Još uvijek ne postoje jasne predstave o tome kako uključiti djecu sa posebnim potrebama u redovni obrazovni sistem, te koje smjernice kreirati kako bi njihova prihvaćenost u društvu bila u potpunosti zadovoljena. Već duže vremena teme okruglih stolova, stručnih skupova, tribina i raznih simpozija usko su vezane za reformu odgojno-obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini, koja vodi ka

³ Po članu 23. Konvencije o pravima djeteta, države-potpisnice priznaju pravo onesposobljenom djetetu na uspješan pristup obrazovanju i školovanju na način koji mu pomaže da postigne što potpuniju društvenu integraciju i individualni razvitak.

iznalaženju rješenja da se postojeći edukativni sistem približi standardima savremenog svijeta. Jedna od temeljnih stavki koja zagovara promjenu obrazovnog sistema je uvođenje inkluzije u obrazovni sistem, koja je već decenijama prisutna u zapadnoevropskim zemljama.⁴ Kada govorimo o ovakvom vidu obrazovanja, neminovno je spomenuti konferenciju koja je održana u Španiji 1994. god., čija je namjera bila unaprijediti obrazovni sistem kroz ideje koje zagovaraju promoviranje inkluzivnog obrazovanja.⁵ Polazeći od Deklaracije o pravima djeteta, jedan od zaključaka Konferencije bio je da se djeca ometena u razvoju na sistematski način postepeno integriraju u regularan odgojno-obrazovni sistem.⁶

Preduvjeti za primjenu inkluzivnog obrazovanja

Primjena inkluzije u odgojno-obrazovnom sistemu je kreirana kao odgovor na radikalne promjene u društvu, koje su uvjetovane poplavom informacija iz zemalja gdje se integracija uvodi decenijama.⁷ Na osnovu historijskog iskustva na polju inkluzije kao nove paradigme, možemo kazati da ona predstavlja veliki izazov u cilju ostvarenja potpune društvene uloge. Osnovna paradigma je usmjerena ka uvažavanju dječije individualnosti, gdje je odgojno-obrazovni proces stavljen u novu poziciju. Primjena inkluzije nije ovisna samo o promjeni važećih zakonskih propisa, kako je gore navedeno, već ona, svakako, nameće potrebu da se koriste iskustva zemalja u kojima se već duže vremena provodi inkluzija. Prihvatanje inkluzije, po mišljenju mnogih autora, otvara put za

⁴ "U zapadnoevropskim zemljama učenici sa posebnim potrebama se sve više obrazuju u redovnim školama, po logici da specijalne potrebe nisu fiksirane jednom zauvijek i da socijalna i obrazovna integracija može poboljšati medicinske ili druge nepovoljne uslove. Ustanovljeno je da takvi pristupi nisu prikladni za sve učenike, posebno za one koji imaju ozbiljnije fizičke ili mentalne hendikepe." (Dio iz izvještaja Savjeta Evrope za Svjetsku banku: *Obrazovanje u BiH*)

⁵ Od 7-10 juna 1994. god. španski grad Salamanka bio je domaćin svjetske konferencije o obrazovanju sa posebnim namjenama. Na ovom skupu učestvovalo je 300 učesnika koji su bili predstavnici iz 92 zemlje. Oko 25 međunarodnih organizacija podržalo je ovu konferenciju, na kojoj je inkluzija prihvaćena kao norma.

⁶ Zanimljivo je spomenuti da je na ovoj konferenciji, koja je održana od 15. do 17. aprila '98. god. u Sarajevu, prisustvovala Helen Keller, slijepa i gluhonijema književnica koja je svojom upornošću dostigla titulu doktora)

⁷ Adaptirano iz Caine i Caine, *Povezivanje*

razvoj pozitivnih vrijednosti: saradnja nasuprot suprotstavljanju, socijalne interakcije umjesto izolacije, međuovisnosti i prijateljstvo umjesto osamljivanja.⁸ Nesporna je činjenica da su promjene potrebne i da proces odgoja i obrazovanja mora pratiti zahtjeve koje savremeni svijet pred njega postavlja. U velikom broju evropskih zemalja inkluzija se uvodi više decenija, ali još uvijek nisu sva djeca u taj proces integrirana. Stoga ovom problemu treba prilaziti sistemski, stvarajući preduvjete za specifičan vid odgojno-obrazovnog rada. Kod uvođenja inkluzije u obrazovni sistem nužno je provesti niz sistemskih mjera koje će stvoriti zakonske pretpostavke za integraciju djece i omladine s teškoćama u razvoju u redovan školski sistem. Primjena ovakvog modela u našem obrazovnom sistemu prije svega zahtijeva: unapređenje *curriculum*a kreiranjem fleksibilnih nastavnih planova i programa prilagođenih individualnim potrebama svakog djeteta; reguliranje pravnog sistema i sistema podrške; ostvarenje fizičkih uvjeta za prihvatanje onesposobljene djece, uz opremljene prostorije i adekvatna nastavna sredstva; dobro razrađene različite nastavne metode, kroz participiranje i dizajniranje programa učenja koji odgovaraju individualnim sposobnostima učenika; usklađeno brojno stanje u odjeljenjima; modificiranje nastavnih sadržaja; potrebna tehničko-materijalna opremljenost (osiguranje transporta invalidnih lica, osiguravanje kolica, aparata za auditivne treninge gluhih, Brailleovo pismo, mnoštvo literature...); promjena na nivou školskog menadžmenta kroz profesionalno vođenje i usmjeravanje; sprovođenje sistemskih mjera u partnerstvu sa roditeljima i lokalnom zajednicom, u smislu pripreme za prihvatanje djece sa posebnim potrebama; adekvatna priprema učenika za prihvatanje svojih vršnjaka koji imaju poteškoće u razvoju; dobro obučeni nastavnici; uključivanje stručnjaka specijaliziranih za različite vidove onesposobljenosti djece.

INTEGRACIJA - NEMINOVNI DIO INKLUZIJE

Integracija se najčešće odnosi na prihvatanje djece usporenog kognitivnog razvoja u redovan odgojno-obrazovni sistem, u cilju optimalnog razvoja djeteta i minimizacije efekata etiketiranja i stigmatiziranja ove populacije. Ona ne znači uključivanje sve djece s teškoćama u razvoju u redovne škole, već, u zavisnosti od stepena

⁸ Dr. Obrad Šarenac, *Inkluzija ili potpuno uključivanje (Djeca sa posebnim potrebama*, str. 83)

oštećenja, ona se upućuju na tretman u posebne institucije koje su specijalizirane za takvu pomoć. Danas u svijetu preovlađuje utjecaj humanističke pedagogije i psihologije, koje preferiraju tzv. integracionu i inkluzivnu nastavu. Neke psihološko-pedagoške pretpostavke koje opravdavaju koedukacionu (integracionu i inkluzivnu) nastavu navedene su u različitim modelima integracije koji su se u svijetu pokazali veoma uspješnim i bili prijelaznica ka inkluzivnom obrazovanju. Krajem šezdesetih godina 20. stoljeća počela se u svijetu preispitivati etička opravdanost izdvajanja djece s posebnim potrebama od ostatka ljudske populacije, u čemu je kao medicinski model bila sistematski i dugo prakticirana segregacija djece s posebnim potrebama, utemeljena potrebom *liječenja* njihovih nedostataka, *popravljanja djeteta*, *pripreme* za školu i *povratka* u najbližu lokalnu sredinu (Whittaker, 1995, prema: Bratković i Teodorović, 2002.). Specijalna škola i njeni *stručnjaci* bili su prisutni i zaduženi da brinu kako bi se dijete *osposobilo* i vratilo u društvo. Međutim, nasuprot medicinskom modelu, slijedeći modeli pokazali su se veoma uspješnim u integraciji djece sa posebnim potrebama:

Kaskadni model (invertirana piramida)

Ovaj model, kojeg je sedamdesetih godina prošlog stoljeća utemeljila Evelyn Deno, baziran je na odgojno-obrazovnom kontinuumu koji teži ka ostvarenju što slabije restriktivne sredine u nastojanju da svakom djetetu osigura takvo ozračje od kojeg će imati najviše koristi. Ovaj model je kreiran kroz slijedeće nivoe: uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovan odgojno-obrazovni sistem (djeca koja mogu napredovati bez medicinskih ili drugih pomoćnih terapija); pohađaje redovne škole, uz dodatne stručne tretmane; djelimičan boravak u specijalnom, a djelimično u redovnom odjeljenju; svakodnevni i potpuni boravak u specijalnom odjeljenju; smještaj djeteta u specijalne ustanove; djeca koja nisu obuhvaćena nikakvim tretmanom specijalnih ustanova, nego su vezana za dom i obitelj. I, posljednji nivo uključuje djecu koja su hospitalizirana i o kojima brinu needukacijske službe (zdrastvene, socijalne...)

Model parcijalne integracije

Model je kreiran na principu posebnog odjeljenja, kojeg sačinjava tročlana skupina djece sa višestrukim teškoćama u razvoju. Nastavni plan i program se realizira pod posebnim

uvjetima i prilagođen je svakom pojedinom djetetu, u zavisnosti od stepena oštećenja. Cjelokupana podrška i edukacija je vođena od strane stručne službe koja obavezno uključuje defektologa.

Dunnov model

Dunn (1973) modificirao je *kaskadni model*, u kome je potaknuo razrade izbora programa koji su prilagođeni oblicima oštećenja kod djece. On dijeli djecu na četiri kategorije i u skladu sa tim utvrđuje jedanaest organizacijskih planova koji se prožimaju od potpune integracije do potpune segregacije.

Model individualizacije

Muth (1975) kreirao je ovaj model, koji je baziran na individualnom radu sa djecom koja imaju poteškoća u razvoju. On ne isključuje mogućnost rada i druge djece po ovoj metodi, ukoliko imaju senzorna ili tjelesna oštećenja. Metodologija rada je kreirana tako što su djeca uključena u posebne dopunske edukativne tretmane, uz osiguranje stručnih lica.

Reynoldsov model integracije

Reynolds (1989) kreirao je model koji je direktno vezan za smještaj učenika u institucije koje odgovaraju njihovim sposobnostima. Naime, on zagovara boravak djece u specijalnim uvjetima samo u slučaju neophodne potrebe. Kada se ostvare minimalne pretpostavke za njihovu integraciju, automatski se realizira prelazak u redovnu školu, koja uključuje rehabilitativne programe *part-time* u radu sa ovom djecom. Naredni nivo podrazumijeva uključivanje djece u program *full-time*, a nastava na ovom nivou odvija se po posebnom programu.

Model parcijalne integracije – sistem posebnih soba

Ovaj model se već duže vremena koristi u američkom društvu. Naime, kreiran je tako da djeca koja imaju poteškoće u učenju budu smještena u redovnu školu u kojoj egzistira jedna prostorija, tzv. *posebna soba*. U određenim vremenskim intervalima ova djeca borave u ovoj prostoriji i primaju stručnu pomoć od strane defektologa ili drugih stručnih lica.

Model patronaže

Ovaj model, tzv. *model odgojno-obrazovne rehabilitacije*, jest oblik rada koji se primjenjuje u porodici ili u hospitalizacijskim institucijama. Obuhvata rad s djecom koja su hronično oboljela ili imaju teške oblike tjelesnog invaliditeta.

Integracija po Mortenu Soderu

U toku odgojno-obrazovnog procesa Morten Soder pominje tri oblika integracije: fizičku, funkcionalnu i socijalnu integraciju.

- Fizička integracija znači smanjenje fizičke barijere između razvojno ometene osobe i normalno razvijene osobe. Ovdje osobe zajedno provode vrijeme i *miješaju* se, ali svaka grupa za sebe obavlja aktivnost.
- Funkcionalna integracija znači kratku funkcionalnu distancu između dvije grupe. Visok stepen funkcionalne integracije znači obavljanje zajedničkih aktivnosti uz istovremeno korištenje istog osoblja.
- Socijalna integracija je stepen kod koga kontakt-komunikacije udružuju dvije grupe. Zavisno od ometenosti, postoji više stepeni socijalne integracije, koje su pod manjim nadzorom odraslih.⁹

Socijalna integracija je najviši stepen, koji uključuje fizičku i funkcionalnu integraciju.¹⁰ Tolon i Belsky (1985) ističu da je socijalna integracija ostvarena u onim sredinama gdje je prisutan najviši stepen komunikacije, spontanosti i harmoničnog rada. Od devedesetih godina, u okviru **socijalnog modela**, inkluzija se nameće kao nadređeni pojam integraciji (Mišić, 1995.), koja podrazumijeva potpuno izjednačavanje u pravima osoba s teškoćama s prosječnom populacijom, potpuno uključivanje u društvo, tako da se osobe s teškoćama neće više moći promatrati i vrednovati prema njihovim nesposobnostima, ograničenjima i teškoćama, nego prema brojnim sposobnostima, interesima, jakim stranama (potencijalima) i pravima. Inkluzija ohrabruje svaku osobu, odnosno svako dijete s intelektualnim teškoćama da preuzme, uz pomoć roditelja-staratelja, učitelja i edukatora, potpunu odgovornost za svoje učenje i ponašanje (Whittaker, 2000.), što, s druge strane, značajno utječe na dobru međusobnu

⁹ Preuzeto iz Prosvjetnog lista, febr. 2000. Dio teksta iz članka Ruže Tomić

¹⁰ Integracija kao ideja poznata je bila još u prijeratnom periodu. Slovenija je prednjačila, dok je Hrvatska 80-tih godina ozbiljnije prišla rješavanju ove problematike.

komunikaciju i saradnju po principu *svi za jednoga, jedan za sve* (Teodorović, 1995.). Da bi tačno ocijenili koji će vid integracije biti sproveden za određeno onesposobljeno dijete, valjana prognostika od strane stručnih lica važan je preduvjet daljeg rada sa ovom djecom. „Dobro postavljena dijagnoza pretpostavlja i dobro planiranje i programiranje primjenljivih rehabilitacijskih postupaka. Na osnovu dijagnostike utvrđuje se položaj djeteta spram druge djece.“ (Stančić, 1985) Socijalna integracija obuhvata edukativni, obrazovni i rehabilitacijski dio od njene najranije faze. „Stoga, cijeli odgojno-obrazovni proces tijesno je povezan i u mnogome zavisi od prethodnih komponenti, kao što su: prevencija, dijagnostika i prognostika. Ranim tretmanom mogu biti korigovani mnogi nedostaci još prije polaska djeteta u školu. Time mu je omogućen sigurniji start za savladavanje edukativnog programa.“ (Teodorović, 87) Predškolski odgoj, kao prvi stepen organiziranog odgojno-obrazovnog sistema i društvene brige o najmlađima, značajan je faktor općeg napretka u društvu. On ističe potrebu za predškolskim odgojem i obrazovanjem normalno razvijene djece, koji ukazuje na velike mogućnosti za svestrano- odgojnog djelovanja. Međutim, ta potreba je još izraženija kada su u pitanju djeca s teškoćama u razvoju. Rano djetinjstvo je period najbržeg razvoja u odnosu na ostale faze ljudskog života, te ne ostvari li se učenje u optimalnom vremenu, nastaju štetne i često trajne posljedice. (Ljubešić, 1988.)

Proces integracije

Uz pretpostavku da se ostvare svi preduvjeti za uvođenje inkluzije u zakonsku regulativu, te da su urađene sve pripreme za prihvatanje onesposobljene djece u redovne škole, postavlja se pitanje, koji vid integracije će se sprovoditi pri uključivanju učenika u *regularna* odjeljenja? Mel Ainscow, Hopkins, Southwoth i West naglašavaju šest uvjeta za uspješan razvoj inkluzije, koji nam mogu poslužiti kao dobra vodilja u ostvarivanju baznih ciljeva pri uključivanju djece sa posebnim potrebama u redovnu nastavu:

- Vodstvo koje nije usmjereno samo od strane direktora, nego svih koji su uključeni u rad škole. Ainscow ističe važnost lidera za stvaranje jasnih vizija inkluzije. Suprotno autoritetu, stvaraju se i timovi čiji je rad baziran na znanju i iskustvu. U

ovom preduvjetu pažnja je usmjerena na klimu koja utječe na rješavanje problema i dodjelu vodećih funkcija članovima osoblja.

- Aktivno uključenje učenika i roditelja u proces inkluzije. On, pored uključivanja učenika i roditelja, podrazumijeva uključivanje nastavnika kroz planiranje nastavnih sadržaja i organizaciju nastavnih metoda u radu sa učenicima.
- Planiranje koje se ogleda kao produkt planske aktivnosti, koje može da podliježe povremenim revizijama.
- Koordinacija koja se odnosi na povećan stepen uključenosti nastavnika i drugih nositelja funkcija prema dogovorenim načelima i ciljevima rada. Nastavnici imaju dovoljno autonomije da bi donijeli odluke koje se tiču individualnog rada učenika. Svjesni su postojanja utjecaja neformalnih grupa na formalne strukture koje egzistiraju u odgojno-obrazovnom procesu.
- Ispitivanje i refleksija je važna za uspostavljanje sistematičnog prikupljanja, analize i interpretacije informacija u školi. Ona znači da je potrebno uključiti svo osoblje u informacioni menadžment.
- Usavršavanje osoblja ima značajan utjecaj na razmišljanje i praksu koja je povezana sa razvojem i unapređenjem rada škole. Ključne komponente usavršavanja osoblja su: exploracija teorije ili opisa vještina; strategija, modeliranje ili demonstracija vještina; praksa u stimuliranim sredinama; strukturiran povratni odgovor, *feed-back*; motivacija.

S obzirom da je Zakonom o osnovnom obrazovanju predviđeno uključivanje djece s posebnim potrebama u redovne škole i razrede, ali ne i osiguranje adekvatne podrške toj djeci, ostaje obaveza da se redovni nastavni programi prilagode individualnim potrebama učenika, da se prilagode tehnike i metode podučavanja i učenja, kao i da se osigura pozitivna socijalna klima. Nastavni proces u školi nužno mora odražavati i uvažavati ovu činjenicu i mora biti organiziran tako da se maksimalno sačuva i zaštititi edukacijsko-socijalizacijski potencijal svakog učenika.

Literatura

- Ainscow, M., 1991, *Effective schools for all*, London, David Fulton Publishers
- Andrilović, Cudina, 1988, *Psihologija učenja i nastave*, Školska knjiga, Zagreb
- Brennan, W. K., 1985, *Curriculum for Special Needs*, Philadelphia, Open University Press-Milton Keynes
- Brennan, W. K., 1987, *Changing Special Education Now*, 2nd edition, Philadelphia, Open University Press-Milton Keynes
- Corbett, J., 2001, *Supporting Inclusive Education*, London, Routledge Falmer
- Ferguson, D. L., 1988, *Designing Classroom Curriculum for Personalized Learning*, Module 1D, University of Oregon
- Forest, M., 1988, *Full inclusion is possible*, Impact, 1, 3-4
- Mustać, Vicić, *Rad s učenicima s teškoćama u razvoju u osnovnoj školi*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Salend, S. J., 1998, *Effective mainstreaming-creating inclusive classrooms*, 3rd edition, New Jersey, Prentice Hall-Upper Saddle River
- Smith, F., 1986, *Insult to intelligence*, New York, Arbour House
- Stakes, R., Hornby, G., 2000, *Meeting Special Needs in Mainstream Schools*, A Practical Guide for Teachers, 2nd edition, London, David Fulton Publishers

INCLUSION AND INTEGRATION AS THE UNAVOIDABLE OF THE TEACHING PRACTICE

Summary

Current educational reform in Bosnia and Herzegovina that is aimed at establishment of more humanistic and quality system, considers «Education for all» which means that Bosnia and Herzegovina works on opening its schools for pupils from all social and other contexts, from different backgrounds, and with different abilities. Inclusive education is a key component of the educational reform program, which provides all children with opportunity to attend regular schools in their neighbourhood, irregardless of physical, intellectual, social, emotional, language and other abilities. Practically inclusive education embraces all pupils, no matter of abilities, respecting the right of children to address their individual needs within the teaching process. These requirements have to be fulfilled by adjusting the curriculum to individual needs, adjusting the methods, strategies of teaching as well as general interaction and communication in the classroom. Creating an inclusive school where all pupils are acknowledged, valued and respected, involves not just teaching strategies to be designed and curriculum determined to respond to a range of pupil differences, but the curriculum must address the many ways in which pupil's differ. I think that we need to think about function of inclusive education. It is not only integration of children with special needs than also something more. We need to develop developmental programs, to improve special knowledge of our teachers, to educate them to work with different children. Inclusive education is in the beginning phase, i.e. in the phase of idea in our country. Our standard is below all normal demands of civilized world, but this is not the reason why we should not begin with inclusive education, at least to the extent in which we can create basic conditions and meet *starting standards*.

Mr. sc. Muris Bajramović

POZICIJA SUBJEKTA U PSEUDOFORMI BILDUNGSROMANA *JESENJA VIOLINA*

Sažetak

Ovaj rad osvjetljava artikuliranje postmodernističke poetike, odnosno njenih elemenata, u romanu *Jesenja violina* Tvrtka Kulenovića. Odnosno, u radu razmatram aspekt postmodernističkog subjekta.

Zaokret koji je napravila *postmodernistička poetika* je taj što ona ukida, odnosno ne pristaje na *filter*, kako to Kulenović u *Rezimeu* piše: *Kamijev filter je filozofija apsurda, Andrićev filozofija patnje, a Joyceov filozofija jezika*. U tom smislu *bezfilteričnosti*, stvarnost sama po sebi postaje građa, koja se raspoređuje po prividnoj koncepciji haotičnosti.

Na tom tragu moje čitanje Kulenovićevog romana bilo je jedno interkulturalno, interteorijsko čitanje koje je propitivalo tekstualne kodove viđenja subjekta, historije, fikcije.... Intertekstualno, svi Kulenovićevi romani čine jednu veliku hibridnu cjelinu. Upravo je zanimljivo onda, na tom tragu, propitati *Jesenu violinu*.

* * *

Jesenja violina je posljednji Kulenovićev roman. To je postmoderni roman, u kojem se, kao i u *Istoriji bolesti*, tematizira rat, ali u pseudoformi *bildungsromana*. *Bildungsroman* tematizira i nastoji potvrditi vrijednosni sistem odgoja i obrazovanja konkretnog doba u kojem autor stvara. Takvo doba za Kulenovića predstavlja doba razočarenja i doba odsustva sistema vrijednosti na globalnom, ali i lokalnom planu. Odsustvo univerzalnog vrijednosnog suda je nusprodukt/nuspojava potrošačkog informatičkog postmodernističkog društva, u kojem se sve decentralizira i relativizira. Prema tome, *subjekat* postmodernog

svijeta pronalazi vrijednost na individualnom planu. Pošto ne postoji univerzalna vrijednost, sistem vrijednosti se fragmentirano uspostavlja na različite načine, što je, opet, *pitanje raskola* od jednog do drugog *subjekta*. Odsusutvo konsenzusa oko pitanja šta bi bila univerzalna vrijednost može izroditi dijalog, odnosno komunikaciju u širem smislu: komuniciranje među različitim kulturama, komunikacija knjige sa čitaocima, komunikacija pisca sa samim sobom, sa svojim tekstom.

«Ako se u *bildungsromanu* promovira ideal čovjeka i društva jednog doba i ako taj tip romana u maksimalnoj mjeri *nastoji potvrditi* vrijednosni sistem koji to doba zastupa, kao što je npr. Gete ideal svog doba projicirao u vrijednosni sistem *samosavlađivanja, rada, humanosti, odricanja, pa čak i spremnosti na žrtvu u ime viših ciljeva*, te je, dakle, *bildungsroman* okrenut od *junaka ka društvu kao prostoru njegove apriori smislene akcije*, pri čemu, nimalo slučajno, ovaj tip romana dolazi i u spoju sa pustolovnim romanom, Kulenović u središte svoje *postmoderne verzije bildungsromana* stavlja *vlastiti život, ali i svoju umjetnost, te proces djelovanja društva na čovjeka, čime izokreće temeljnu nakanu tradicionalnog bildungsromana.*»¹

Kulenović ne nudi univerzalne istine, univerzalnu ideju ili sistem vrijednosti koji će ličnost *izgraditi* i odgojiti. On shvata da u postmodernom stanju nije uputno davati Drugom savjete i sugerirati mu sistem vrijednosti. Umjesto toga, on analizira vlastiti život, ali i svoje djelovanje, čime se romaneskna forma *bildungsromana* ujedno parodira.

Nakon što je opsesiju historijom razriješio tako što je u *Istoriji bolesti* napravio svoje viđenje historije kao viđenje historije *odozdo*, Kulenović je u *Jesenjoj violini* na dekonstrukcijski sto anatomije umjesto diskursa historije postavio svoj *subjekat*.

Pri tome se dijalog sa samim sobom uspostavlja u drugom licu. Metaforički, u tom *ogledanju* autor želi ugledati vlastiti lik u ogledalu teksta. No, pored lika pisca, u tom odrazu se zrcali i historija, njeno ludilo i njeni sunovrati. Život se u tom odrazu vidi kao neprestano razočarenje, *pa zato ne može biti tragičan.*²

Osnovna opozicija binarnog je dokinuta, na scenu stupa drugost, nesreća, patnja, neprestano razočarenje, tako da tradicionalnost forme *bildungsromana*, ukidanjem opozicije spram

¹ Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004.

² Tvrtko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000.

ideja Goetheovih romana, ironizira svijet oko sebe i daje mu negativni predznak. «Na tragu te *sumnje u stabilnost svijeta i sumnje u vlastitu umjetničku koncepciju*, Kulenovićev narator u svom *bildungsromanu* suočava se sa svijetom i njegovom historijom, sa vlastitim životom, sa *lektinom kao ispisom tog života*, da bi u *pismu* bio koliko *unutra*, u svijesti i umjetnosti, toliko i *vani, u svijetu i historiji (...)*»³

Postmodernistički *subjekat* je decentriran *subjekat*, i samo iz te decentrirane pozicije može govoriti, odnosno komunicirati. «Svaka je komunikacija, naime, sistemski relativirana operacija razlikovanja, koja nužno ostavlja jedan dio svijeta u tami. Utoliko je svaki svijet do kojega se može doprijeti tvorevina 'regionalne/lokalne ontologije' kakva sistema koji na njemu provodi svoju promatračku ili opisivačku operaciju 'označavanja s pomoću razlikovanja'. Svijet nije (transcendentalna) pretpostavka već je (empirijski) nusproizvod komunikacije. U skladu s tim on se transformira od jednog do drugog komunikacijskog događaja. Svaki mu čin predavanja značenja nanovo povlači granicu i nema točke s koje bi se moglo ocijeniti postupa li on pri tom ispravno ili ne. Takva bi ocjena podrazumijevala da netko zna koji su 'interesi' cjeline dok je sistemima ta spoznaja konstitutivno uskraćena. Njihov cilj nije konsenzus nego održavanje vlastita pogona reprodukcije. Zbog toga komunikacija nije *sredstvo* nego *cilj*, a subjekt je samo jedna od 'operativnih fikcija' što ih ona proizvodi kao uporišta nadovezivanja. On je dakle učinak, a nije polazište komunikacije. Subjekt je rezultat redukcije kompleksnosti što je sistem provodi u komunikacijskoj operaciji (samo)promatranja.»⁴ Prividno otkrivanje subjekta u *Jesenjoj violini* zapravo je *igra* u prividnom uspostavljanju veze *autor-lik-pripovjedač*. U procesu samopromatranja, subjekat se uspostavlja kao cilj, i sa svoje decentrirane i upitne pozicije u okviru sistema on ne polaže pravo na istinu. Umjesto toga, on je *funkcionalni ekvivalent* nekadašnje cjeline. Zato Kulenović progovara iz intimne vizure i pri tome se otkrivaju poetički uzusi nove osjećajnosti.⁵

³ Kazaz Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004, 305.

⁴ Ibidem, 390.

⁵ Zanimljiva je činjenica da je ovo zadnji Kulenovićev roman, u kome dolazi do zaokreta od poetičkih načela postmodernizma ka poetici nove osjećajnosti. U tom smislu možemo predviđati u kojem se pravcu može tkati njegov daljnji diskurs.

Dekonstruirani Kulenovićev *subjekat* ima izraženu sumnju prema istinitosti historiografskog diskursa. Pri tome se ukazuje njegova senzibilizacija na povijesno zlo iz koncentracionih logora i slika ratnih stradanja. U unutarnjem biću *subjekta* se preklapaju modernistički, tradicionalni čovjek i postmoderni junak. Prvi, kako to naglašava Kazaz, otkriva zabludu o svojoj veličini, a drugi hoće da otkrije veličinu svijeta.⁶ U ličnom komunikacijskom aktu propitivanja subjekta to je zaokret od pitanja *da li sam ja slobodan* do pitanja *ima li sloboda smisla za mene*. Pri tome je svaki oblik istinitosti do te mjere relativiziran da postaje apsurdan. S druge strane, na ovaj način *subjekat* parodira historiju i nadovezuje se na čvorište ukupnog Kulenovićevog diskursa koji se opsesivno vraća historiji.

Poetički, *Jesenja violina*, osim nove osjećajnosti u tekstu, ne donosi ništa novo. Ovo je postmodernistički roman koji prelazi iz eseja u književnu kritiku. Ujedno, Kulenović razmatra temeljne pojmove *prikazivanja* u čitanju razlika prikazivanja i predstavljanja u realizmu, modernizmu i postmodernizmu.

Kulenović prvi puta eksplicitno ukazuje *kako nešto predstaviti* i šta kontekstualiziranje znači za to predstavljanje. «Ali ta razlika u prikazivanju odnosa prema nečem drugom, pa makar to bila i sila koja je razara, najmanje je važna. Važna je razlika u slikanju same ljubavi koja je u realizmu počela, da tako kažemo, kao odnos usana i usana, da bi u modernističkim avangardama postala odnos usana i penisa, a u postmodernizmu, pored svega toga također i odnos usana i kamena, usana i vode, usana i zore.»⁷ Svijest prezentiranja realnosti i svijeta oko čovjeka je pomjerena na granicu između haosa koji je naznačen kao *simptom* i kosmosa koji je njemu suprotstavljen kao nekakav uređen sistem, a koji ne možemo da pojmimo. Naspram konkretnih realističkih slika dviju usana, preko svijeta haotičnog prikazivanja genitalija, transparentnosti, simboličnosti i avangarde, stoji postmoderni čovjek čiji se *subjekat* kontekstualizira u svom poimanju predstave. Tako se sada predmeti i pojave ne oponašaju, nego mogu predstavljati sami sebe. Taj kontekst književnog djela je čitav jezik,

⁶ «Otud se u pseudožanrovskom određenju *Jesenje violine* kao *bildungsromana* zapravo skriva postmoderna ironija koja, ukrštanjem modernog i tradicionalnog iskustva svijeta, otkriva čovjeku zabludu o vlastitoj veličini.»; Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004, 305.

⁷ Tvrtko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 148.

koji, poststrukturalistički, može samog sebe predstavljati. *Subjekat* je uronjen u taj jezik, pa se simboličko-alegorijski-metaforično, rekontekstualiziranje dodira usana sa kamenom može različito tumačiti.

Dodir usana sa kamenom, tako, možemo različito tumačiti, kao a) dodir sa drugosti, b) odsustvo poljupca ili strasti u dodiru sa frigidnom ženom, ili c) (...) nešto sasvim treće što će subjekt pronaći u svojim *jezičkim igrama* i *igramama označitelja*.

«Time je *metatekstualna igra podnaslovom romana* sa unutrašnjeg, imanentnog plana književnosti, prešla na *pitanje postmoderne filozofije svijeta*, iznova postavila pitanje odnosa svijeta i čovjeka, aktualizirala potrebu za redefinicijom umjetnosti, sa krajnjom namjerom da razbije *modernistički mit estetske autonomnosti, esencijalnosti i nadvremenosti*, te, u konačnome, da pitanju *kako oblikovati* u umjetnosti suprotstavi pitanje *šta sadržava* umjetnost.»⁸

Postmodernistički subjekat je, dakle, uronjen u jezik. Time je on pluraliziran, jer nema oblika *estetske autonomnosti*. Svijet više nema svoje punoće, fragmentizirani smisao daje mnoštvo priča, ili se samo zadržava na temi. «Što god je rečeno o jeziku postmoderne književnosti primjenljivo je na ovaj roman, ali se stalno mora imati na umu da se taj jezik ovdje drži priče, da on u romanu nije razbaškareni gospodar ni nemarni sluga. Jezički smisao ovdje je u stanju klizanja, isplivavanja, prskanja, grcanja, ali je to stanje vode oko velike turbine koja vodi daje njen zamah, njenu snagu, njen pokret.»⁹ Tekstualni kodovi se direktno nude čitaocu, subjekt se u jeziku kliže, decentrira se, *prska*, *grca*, nalazi se poststrukturalistički u *poziciji i-i*, *niti-niti*, i *sluga je i gospodar*, *niti je sluga niti gospodar*. Bilo koji oblik cjelovitosti se ne može očuvati niti održati. Diskurs *Jesenje violine* čini zbir mnoštva priča koje pričaju različiti glasovi. Pri tome u nepouzdanosti poziciji pripovjedača diskurs romana klizi u citatnost i paracitatnost, naglašavajući i na taj način odsustvo cjelovitosti, a fragmentarnost svijeta u kojem živimo. Kritički se jezik prekriva pripovjedačkim, a smisaonost tumačenja i pisanja romana se pod lupom kritičara secira i do detalja analizira. Kao primjer će poslužiti priča o *Engleskom pacijentu*, i komparativna analiza filma i istoimene knjige Michaela Ondatjea.

⁸ Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004, 306.

⁹ Tvrtko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 149.

Ostajući dosljedan svojoj poetici individualizma, Kulenovićev *subjekat* i ovdje smisao uspostavlja na ličnom planu. U analizi knjige M. Ondatjea Kulenović zaključuje da život bez djece nije život i čovjek nikada ne može da se vrati u stanje primordijalne sreće, makar ona i kratko trajala. Narator u *Jesenjoj violini* kazuje da likovi *Engleskog pacijenta* nisu nesrećni, ali nisu ni srećni, na kraju ističući: «Kad bi imali sa sobom jedno dijete možda bi bili i srećni.»¹⁰ U čemu se, onda, ogleda ta sreća imanja djeteta? Da li je to puko biološko produženje vrste, sebični osjećaj da čovjek nešto ostavlja iza sebe? Ili nešto sasvim treće?

Odnos spram vlastitog djeteta raskrinkava iluziju tradicionalnog čovjeka da je on centar moći. Svijet djeteta postmoderni čovjek uspostavlja na planu idejnosti bez ideologije. Komunikacija sa djetetom nema kod, nema *masku* iza koje plazi jezik. Komunikacija sa djetetom nema pesimizma. Pogled djeteta na svijet lišen je ideologije. Unošenjem autobiografskog u knjigu, opisivanjem sjećanja na rano djetinjstvo svoje kćerke, Kulenović unosi i dozu ličnog. Opozicioniranjem likova pisca u *Jesenjoj violini* i *Engleskom pacijentu* zaključujemo koje vrijednosti protežira Kulenovićev *subjekat*. Indirektno, Kulenović sugerira šta je to sreća, i ima li ta sreća smisla za njega. Njegovo označavanje svijeta je tako uspostavljeno putem operacije *označavanja pomoću razlikovanja*. *Subjektat* je tu *operativna fikcija*, koja potvrđuje da je svijet empirijski nusproizvod komunikacije, u ovom slučaju nusproizvod komunikacije između različitih kultura, i različitih knjiga. Pri tome se «(...) u ovom romanu, kao i u *Istoriji bolesti* prepliću dnevnički, autobiografski, memoarski zapisi, *historizirana sjećanja*, lirsko-meditativne sekvence, eseji i male priče *unutar romana* koji hoće biti *postmodernim dnevnikom piščeva života*, odnosno dnevnikom u kome se ne samo stiče znanje, obrazovanje, nego prije svega gube iluzije, a sve to unutar svojevrsne muzičke, *harmonijske* a ne *melodijske* projekcije života i svijeta, odnosno života koji u romanu zaklapa metonimijski izraz *koreografije* monoovskog odnosa slučaja i nužnosti, odnosa kojeg pisac imenuje etičkim, *unutrašnjim bogom stvari*.»¹¹

U tom etičkom načelu pronalaženja Boga u sebi, ili povezivanja sa njim, na ličnom a ne globalnom planu, javlja se optimistička ideja pomaganja drugima. Umjesto da je jedina

¹⁰ Ibidem, 51.

¹¹ Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004, 306.

moćnost sreće za čovjeka u tome da ga đavo odnese, aluzirajući na temu *Fausta*, Kulenović progovara iz druge vizure - jedina sreća je u pomaganju drugim ljudima. Realizaciju ovakvih etičkih načela *otvorenosti ka drugom* pronalazimo u kritičko-esejiziranom diskursu. Diskurs romana zaokreće svoju perspektivu ka intertekstualnom jezgru književne kritike ispisane u *Lektirama*, i ponovnom/istom vraćanju Bulgakovu i njegovom romanu *Majstor i Margarita*.

Ako su *Putovanja mladalačka knjiga*, odnosno roman, onda je *Jesenja violina* roman *pune zrelosti*. Umjetnik u *Putovanjima* otkriva svijet, povezuje Istok sa Zapadom, ukazuje na glasove drugosti. U *Jesenjoj violini* umjesto konkretnog dijaloga na scenu stupa dekonstrukcija. Cjelokupna vizura autora, pa i pripovjedača, jasno se nalazi u lacanovsko-psihoanalitičkom preispitivanju /ideološkog/ svijeta oko sebe /i njegovog subjekta/, kao i u preispitivanju kulturalnih vrijednosti društva i svijeta općenito. Sistem vrijednosti naslućen u prethodnim Kulenovićevim romanima u *Jesenjoj violini* se uspostavlja. Pripovjedač, koji je izjednačen sa autorom u nepouzdanj tački pripovijedanja/obraćanja samom sebi, *zrelo* promatra svijet oko sebe i pronalazi smisao na ličnom, intimnom planu ljubavi i samopotrđivanja. Sistem vrijednosti intertekstualno korespondira sa *Čovekovom porodicom* i *Istorijom bolesti*. Svjestan fragmentarnosti svijeta oko sebe, maski iza kojih plaze ideološki jezici, i bidermajerštine, Kulenović sada pravi dekonstrukcijski zaokret od prethodnog diskursa, svodeći globalni plan na lično, a ne obrnuto - pretačući lično iskustvo na kolektivno ili globalno. Ironizirajući kulturne kodove i kodekse društva u kojem živi, Kulenović pokazuje da jedino intimni prostor lika u svijetu postmoderne može da zrcali prihvatljiv smisao.

Sistem vrijednosti i smisao koji proističe iz njega u diskursu *Jesenje violine* je prikazan u metafori svjetla i prisustvu svjetlosti u kulturalnim epohama čovječanstva. «Ono što je za epsku kulturu ognjište, a za duhovnu kulturu srednjeg vijeka plamen svijeće, to su za građansku kulturu abažuri i žaluzine; (...) Nikada nemojte skidati abažur sa lampe. Abažur je svetinja.»¹² Mjesto svjetla je, u foucaultovskom smislu, mjesto moći. Panoptički sistem se realizira putem metafore svjetla. Građanskoj kulturi su artificijelne forme abažura i svjetlosti pravi izvor vrijednosti. Prirodno svjetlo se u

¹² Tvrko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 165.

građanskoj kulturi filterizira pomoću žaluzina. Na taj način se pravi opozicija spram prirode. Ujedno se napravio zaokret vrijednosnog suda i sistema vrijednosti. Mjesto moći je abažur, koji bi trebao da ima što više baroknog na sebi. Mentalni sklop građanske kulture ovdje je napravio zaokret ka konzumerizmu, kao novoj religiji. Dok je za epskog čovjeka svjetlo vatre ognjišta imalo još prizvuk mističnog i mitskog, a kultura srednjeg vijeka uz plamen svijeće ispredala bajke o tim vremenima, ili prepisivala apokrifne tekstove uz prigušeni plamen svijeće (i danas plamen svijeće u podsvijesti priziva osjećaj lagode i ushićenja, ali i *romantike*) građanska kultura, humanistički i modernistički usmjerena na ovladavanje i kontroliranje svijeta, ovdje je pala na svom ispitu zaokrenuvši se od prirodnog ka materijalnom. Abažuri su danas neonske lampe, svijetleće reklame, ultraljubičate zrake i solariji kao simulakrumi sunca i svjetlosti.

Svjetlo, kao metonimija, ukazuje na put, na izlazak iz kraja tunela. «A u pozadini te lirske slike u kojoj se čitav život metonimijski izjednačava sa mračnim tunelom i svjetlošću koja se ukazuje na njegovom kraju, bruji muzika neponovljive Verlenove Chanson d'automne, koja, u Kulenovićevoj citatnoj pretvorbi poezije u činjenice života, jest i metonimija muzikalnosti romana, odnosno njegova prelaska iz melodije priče u harmoniju politematski organizirane naracije.»¹³ Pri politematskoj organiziranoj naraciji svijet se prikazuje kao fragmentiziran, tako da se ne uspostavlja nikakav oblik homogenosti. Tako, indirektno i sam čitalac vidi odraz vlastitog subjektivizma u ogledalu. On može sada propitivati vlastitu poziciju subjekta u društvu, na globalnom planu, i individualno - na lokalnom mikroplanu. Pošto postmodernistički svijet predstavlja jedno *stanje*, onda *subjekat* u svojoj potrazi za homogenosti može završiti samo u ćorsokaku, otkrivajući još jednu postmodernističku igru, ovaj put igru autora i teksta sa njim samim.

«Budući da se homogenost nije uspjela potvrditi ni na društvenoj ni na individualnoj razini, i tekst i čitatelj razvlašćuju se svojih tradicionalnih autoriteta.»¹⁴ *Jesenja violina* tako propituje mjesto čitatelja, autora, pripovjedača unutar tradicije ili unutar kanona. Pri tome se *subjekt govornik*, utemeljen u jeziku i označiteljskoj praksi, koja ipak *uzmiče ostavljajući otvorenim*

¹³ Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004, 311.

¹⁴ Vladimir Biti, *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb, 1992, 24.

pitanje gospodara značenja, kao učesnik u diskursu razlikuje od *subjekta govora*. *Subjekt govornik* ovdje je zagledan u svoje *Ja*, ili u svoje *pripovjedačko Ja*, koji zatim proizvodi ostale likove kao refleksije na unutarnje *subjektovo Ja*. Lacanovski, taj subjekt je već određen vremenom, ekonomskim, društvenim, političkim, ideološkim praksama, pa se njegovo viđenje u ogledalu u *Jesenjoj violini*, u tonu savjetovanja, kritike ili reminiscencija zapravo odnosi na dekonstruiranje, ironiziranje ili osvještavanje takvih praksi.

S obzirom da se radi o zrelim godinama autora, riječ je o vrlo uspjelom diskursu, koji, u sopstvenoj refleksivnosti, ne odstranjuje probleme subjektivnosti, već ih naglašava. Ti odrazi subjekta se intertekstualno umnožavaju, još jednom osporavajući tezu o humanističkoj originalnosti, koju bi čitalac eventualno mogao pripisati ovom romanu.

Težnja subjekta u svemu tome je da da svoju zaključnu riječ o problematiziranju viđenja historijskog, povijesnog kao ukupnosti ljudskog, od prve vatre do danas. *Jesenja violina* govori, na tragu nove osjećajnosti i eventualnog vraćanja na romantičarske ideje, da svaki subjekat određuje značenje koje mu je najbliže, ili koje smatra istinitim. Pri tome su ideološki stavovi nerazdvojni sa estetskim. Glas razočaranog subjekta esejizira smislenost književnosti poslije ratova, ali i njenu donkihotovsku poziciju unutar rata. «U ratu knjige i violine postaju stvari, a stvari gube svaku vrijednost.»¹⁵ U ovoj rečenici začinje se bitnost pitanja *odnosa teksta i ideologije*, a koje ću tek da naznačim. To je problematičan i složen odnos između formalnog koncepta teksta, ili umjetničkog teksta općenito i društveno -političkog koncepta ideologije. Odnosno, kada granate govore muze ćute. «Ipak, postmodernistička umetnost i teorija samosvesno priznaju svoje ideološko postavljanje u svetu, a one su na to podstaknute ne samo zbog provokativnih optužbi za trivijalnost, već i zbog tih ekscentrika.»¹⁶ Roman time postaje poprištem i presjecištem ideologija koje subjekat konstruira ili zastupa, ili koje dekonstruira.

Ideologizirani subjekat svoj izlaz iz ideologije vidi u hirurškom odstranjivanju iz društva, praveći na taj način aluziju na romantičare, i donekle moderniste. Sreća se u svijetu ogorčenosti i konstantnog razočarenja pronalazi u svakodnevnim porodičnim

¹⁵ Tvrtko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 27.

¹⁶ Linda Hutcheon, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996, 298.

slikama, kao što je slika kćerke koja spava. Pasaži u romanu o pronalaženju smisla na individualnom planu polučit će slijedećim zaključkom: »Smisao čovjekovog postojanja je u tome da sudbinu koju podnosi pretvori u sudbinu kojom je ovladao.«¹⁷

No, kako je *subjekat* samo rezultat redukcije kompleksnosti što je sistem provodi u komunikacijskoj operaciji samopromatranja, i kako je on *funkcionalni ekvivalent* nekadašnje cjeline, onda je smisao koji Kulenovićev narator sugerira samo oblik iluzije. Takav *subjekat* će uvijek kliziti u neki oblik ideološkičnosti, htio on to ili ne. Pri tome će mu *realno ostati s onu stranu ogledala*, a jedina utjeha će mu biti tekstualno tkanje i prividni izlazak iz utopističkih ideoloških projekata. Drugim riječima: »Deo sveta je i to što ne možemo da podnesemo njegovu iluziju i njegovu голу pojavnost.«¹⁸ Kako se «moć rađa iz odustva»¹⁹, čitatelj se savršeno uklapa u iluziju smisla, u intertekstualni performativ koji mu Kulenović priređuje. *Glasovi drugosti* se umnožavaju: glas razočaranog, glas kritičara, glas učitelja, glas savjetnika, glas reformatora, glas retoričara, glas oca, glas putnika i glas grižnje savjesti... glasovi se do te mjere umnožavaju da je pozicija pripovjedača, zapravo, pozicija pseudopripovjedača. On zrcali svijet u kome se Realno i svaki odnos sa Realnim gubi. Ostaje samo odraz vlastitog lika u ogledalu, čime je čitatelj iznevjeren. Njega, zapravo, i nema, on postaje odsutnom strukturom i time /paradoksalno/ dobija vlast nad tekstom. Čitatelj postaje objektom. Identificiranje svijeta je stoga beskorisno. Kao i opisivanje realnog. «Realnost je kučka; Na sreću, realnost se ne događa. Na sreću, zločin nikad nije savršen.»²⁰

Jesenja violina tako postaje savršen dokaz o nesavršenom zločinu. Ova knjiga je kulturalno naslijeđe budućih generacija, koji temelj narativnog identiteta mogu pronaći upravo u njoj. Ova knjiga je, ujedno, i kulturalna činjenica. Autor je preživio strahotu rata u Sarajevu. No, on je za vrijeme rata bio i izvan Sarajeva, ali se isto tako za vrijeme rata i vratio u Sarajevo. U *Jesenjoj violini* Kulenović moralnu prizmu svjedočenja rata promatra kroz odnos fikcije i faksije. «Je li moguć putopis, kad je ono što je najveća vrijednost putovanja, povećanje intenziteta života, dolazilo ovamo,

¹⁷ Tvrtko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 63.

¹⁸ Žan Bodrijar, *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998, 13.

¹⁹ Ibidem, 14.

²⁰ Ibidem, 17.

tebi kući, sa zviždukom granata, sa slikama polomljenih (napuklih) ljudskih tijela, sa strašnim pričama o još strašnijim stvarima kojima nisi bio svjedok, ali koje su se također događale u tvojoj neposrednoj blizini. Je li moralan putopis, ako si bio jedan od rijetkih koji su imali privilegiju da izađu iz grada-konc-logora, slobodan čovjek koji putuje na račun svojih drugova robova, imaš li pravo da tijela svijeta sa kojeg je oguljena koža odijevaš pejzažima? Može li duša pisca podnijeti i preraditi to navlačenje tunike načinjene od rijeka, planina, osmijeha ljudi i tornjeva crkava, na tijelo išarano mapom vena, natopljeno bolom? Kažeš sebi kako hirurg u pet minuta odlučuje da ranjeniku odsiječe nogu ne bi li mu eventualno spasio život, kako televizijski reporter snima djecu koja umiru od gladi, mada je umjesto kamere mogao ponijeti kotaricu kruha, a znaš da to nije isto, da je pisac više biće a manje profesija. Hoće li žica na kojoj svira od prevelikog napona pući?

Hoćeš li izroniti ako zaroniš? Hoćeš, jer se ipak sve što ti radiš događa na papiru.»²¹

Odnos *fiktivnog i faktičnog* se ovdje konkretno prelama i ostvaruje kao *moгуći svijet*, *moгуći tekst*, *moгуća stvarnost čiji okviri ne prelaze granice papira knjige*. Pri tome se javlja sumnja u moć napisanog, jer je stvarnost autorova svijeta mračna i krvava. Fikcija je otvoreni oblik opasnosti povlačenja iz historije. Unošenjem fikcije, novohistorijski, ujedno započinje neka nova historija i implicira se ideološka posljedica fikcijske potke.

Opčinjenost historijom, njenim refrenom zla, pitanjima da li je možda moglo biti drugačije, čitamo i u *Jesenjoj violini*. Ponovno čitamo intertekstualnu priču o historijskom zlu, ratu u Bosni, koncentracionim logorima i fašizmu. Ovoj priči možemo pridružiti i opsesivnu temu smrti čovjeka. Kulenović u svim svojim romanima pokušava da utemelji prostor kulturalnog pamćenja. »Zaborav je osnova vašeg pamćenja.»²², piše Kulenović, sasvim namjerno. Kultura, kako je to Beli iskazao, jest *iskustvo koje se može oživiti, kao iskustvo koje je postalo znak, te je «upisano» u jedan tekst*. «To znači, kultura fungira kao pamćenje (koje se ne da naslijediti) u kojem su pohranjena estetska i semantička iskustva koja su postala tekst. Intertekstualni učinak tekstova sastoji se u tome da se znakovni sklop koji je stvorila neka kultura učini

²¹ Tvrтко Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 66-67.

²² Ibidem, 81.

ponovno čitljivim.»²³ Riječ je o akumulaciji tekstualnog iskustva. Na jednoj strani stoji kultura Drugog, a na drugoj (K/k)ultura autora. Tekst predstavlja kulturu zapisanu kao iskustvo, *odnosno kulturu kao pamćenje*, koje se, *iako se ne može naslijediti, onda se može ponovno upisivati i promatrati*. Kulenović i u *Jesenjoj violini*, proustovski traži izgublenu kulturu, a ne civilizaciju. Njegov intertekst komunicira sa nizom drugih autora, praveći jednu vezu sa drugim kulturama, odnosno vrši prisjećanje na zaborav, koji je, prema upisanosti u tekst i ponovnom čitanju upisanog tekstualnog iskustva, zapravo sjećanje na vrijednosti koje kultura nudi. Tu je kultura, u primarnom značenju ove riječi, ujedno i odgovor na pitanja *s one strane ogledala*.²⁴ Kultura se konkretno nudi kao univerzalni oplemenjujući, katarzični izlaz iz svekolikog zla čovječanstva. Ono je upisani, osviješćeni zaborav, pa će slike logora, koje Kulenović eksplicitno nabraja, a njihovo zlo i poziciju Jevreja konkretizira nizom slika u *Pejzažima zrelog doba*, zapravo biti upisane u naše iskustvo. Kao takve se, *barem teorijski*, ne bi trebale ponoviti. Ali, stvarnost je drukčija. Slike koje nas okružuju su apokaliptične, pozicija kulture u svijetu je u nezavidnoj poziciji. U takvoj bezizlaznoj poziciji tješe misli Renate Lachmann da » nagomilano iskustvo, koje je kodirano u tekstovima i načini kodiranja, koji pohranjuju to iskustvo izgrađuju prostor koji se uvijek može ponovno prelaziti, u kojem svaki novi tekst oživljava tobože mrtve tekstove.(... tako da) Memorija kulture uvijek stoji na raspolaganju. (uz zaključak na kraju da je) zaboravljanje potencijalno sjećanje.»²⁵ Paradoksalno se sada izvodi zaključak da je sjećanje osnova pamćenja. Tekst je, pri tome, pokušaj da se to sjećanje upiše, obrazloži i ispiše.

Pripovjedač u *Jesenjoj violini* o tome uprošteno kazuje: “Istorija nikoga nikad ničemu važnom nije naučila, jer se ne bavi zločinima, nego krupnim projektima i događajima. Sjećanje mora postati sredstvo čovjekovog obračuna s vremenom: istorija odozdo

²³Renate Lachmann, *Intertekstualnost kao konstitucija smisla*, iz navedenog zbornika «Intertekstualnost i intermedijalnost», grupa urednika, Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti Zagreb, 1988.

²⁴Žan Bodrijar, *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998.

²⁵Renate Lachmann, *Intertekstualnost kao konstitucija smisla*, iz navedenog zbornika «Intertekstualnost i intermedijalnost», grupa urednika, Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zg, 1988.

koju ne pišu oni koji su učili škole, nego oni koji su preživjeli strahote. Jer historičar je naučnik kao i svaki drugi naučnik, a naučnik treba da bude stvaralac: on stvara ili tako što otkriva činjenice ili tako što nudi ideje. Činjenica je malo ostalo za otkriti, a ideje ponesu čovjeka pa on počinje da prenebrežava činjenice. Oni koji su preživjeli strahote ne prenebrežavaju činjenice, samo ponekad bezuspješno pokušavaju da ih zatome negdje u sebi, da ukinu sjećanje.”²⁶

A šta bi bila stvarnost nego simulakrum historije, projekt koji se ideološki vrti u krug i ciklično se ponavlja. Tako se tekst ciklično producira simulirajući historiju, postavljajući njen problem predstavljanja, pa i aktueliziranja, kao odnosa subjekta unutar historije, čovjeka izvan historije, odnosa sa drugim, ili kao fotografije koja je *zaustavila* vrijeme i pokazala *onako kako jeste*.

“Ako nerealna prošlost nije ništa manje istinita od naše objektivne realnosti, onda naša objektivna realnost nije nimalo istinitija od nerealne prošlosti. Tu bismo mogli reći u Propovednikovom duhu: ‘Ne skriva simulakrum istinu, istina je ta koja skriva da njega nema. Simulakrum je istinit.’”²⁷ Historija tu samo čini život podnošljivijim, nudeći priče simulakruma koji živimo. To je otklon od humanističke tradicije, ali i upitanost može li se po modelima simulakruma pisati bez udjela ideologije. *Jesenja violina* odgovara na ova pitanja i po tome je ovo postmodernistički roman, nastojeći da potcrta da se estestko ne odvaja od ideološkog, što je, pak, prikazano u esejiziranju povijesti, ili o pričama historije malih ljudi iz *Engleskog pacijenta*.

Na našu (ne)sreću, *zločin nikada nije savršen*²⁸, on se ni ne trudi da sakrije svoje tragove. Zločini iz Drugog svjetskog rata, koncentracioni logori, stradanja Jevreja, Španaca, Sarajlija i Bosanaca su, prema tome, tekstualni dokazi jednog zločina koji je zločin nad Čovjekom. I nad njegovom porodicom. Nije bitno gdje smo, bitno je da se borimo protiv fašizma, što je, pak, tema u svim Kulenovićevim romanima. Pri tome se postmoderna fikcija usmjerava na opise prošlosti, kako historiografske tako i metafikcionalne, da bi proučavala ideološka upisivanja razlike društvene nejednakosti. Ova društvena nejednakost ne zrcali samo model uspostavljanja identiteta putem razlike, nego i globalno

²⁶ Tvrtko Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000, 205.

²⁷ Žan Bodrijar, *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998, 31.

²⁸ Ibidem.

omogućava realiziranje/ukidanje iluzije i osvježavanje odnosa sa Drugim. Odnos Sarajlije prema Evropi je pun prezira, s razlogom, naravno, a Baudrillard u tom preziranju vidi bitak u realnosti. "Zbog toga oni su živi, a mi mrtvi."²⁹ Marginalizirani svjetski putnik u romanu prezire sjaj New Yorka i vraća se u Sarajevo. Svijetu New Yorka pokušava da dokaže svoju živo(tno)st i treba da ukaže na nepravdu, na realnost. Njemu ne teba Disneyland da bi osjetio život. Zločin je upisao svoj diskurs u tijelo žrtve onog momenta kada su objekti s one strane ogledala pokušali dospjeti u jezik. "Ne mislimo mi više objekt nego objekt misli nas."³⁰ Odnosno, ratnim pismom kazano, ne mislimo mi granatu, nego granata misli nas. Živjeli smo u stanju izgubljenog objekta, a sad objekt gubi nas.

Ovaj dijalog je ukinuo iluziju, ukinuo simulakrum za nas ovdje koji smo doživjeli strahote rata, ili za likove koji su ga upisivali na vlastitoj koži, dok je Evropa Sarajevo doživljavala samo kao simulakrum logora. Prijenos televizijske slike iz ratne Bosne, a naročito ratnih slika Sarajeva, samo je podsjećao Evropu da još uvijek ima ono Drugo, da još uvijek može produžiti vlastitu iluziju, da još uvijek može plaziti svojim ideološkim jezikom i staviti grčku masku nasmiješnog prijatelja, koji tobože želi da se patnja u Sarajevu završi. Lik putnika u *Jesenjoj violini* je u potpunosti shvatio svoju idejnost Drugog, pa je ideološkim jezikom Zapada pokušao da negira svoj *divljački, barbarski* status govoreći o znacima umjetnosti, slikarstva, historije uopćeno. Razočaranost u zapadni svijet kojem se pripovjedač iz *Putovanja* priklanjao rezultirat će jednostranim povratkom, ovaj put ne simboličnim, i jednom vrstom rizika preživljavanja u ratnom Sarajevu.

Literatura

- Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2004.
- Republika, 10-12, Zagreb, 1985.
- Tvrтко Kulenović, *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2000.
- Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1997, 389, (*pojam subjekt*).

²⁹ Ibidem, *Ne sažalijevajmo Sarajevo*, 147.

³⁰ Žan Bodrijar, *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998.

- Vladimir Biti, *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb, 1992.
- Linda Hutcheon, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
- Žan Bodrijar, *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998.
- Jasmina Lukić, *Metaproza: čitanje žanra*, Beograd, Stubovi kulture, 2001.
- Renate Lachmann, *Intertekstualnost kao konstitucija smisla*, iz navedenog zbornika «Intertekstualnost i Intermedijalnost», grupa urednika, Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988.
- Muris Bajramović, *Intertekstualnost u poeziji Maka Dizdara*, Razlika, /Difference, 5, (Časopis za kritiku i umjetnost teorije), Društvo za književna i kulturalna istraživanja (izdavač), Tuzla, jesen/zima 2003.
- Muris Bajramović, *Subjekt i odnosi moći u Kamenom spavaču*, Slovo gorčina (godišnjak), 26, Udruženje "Slovo gorčina", Stolac, 2004.
- Slavoj Žižek, *Sublimni objekt ideologije*, Arkzin, Zagreb, 2002.
- Dubravka Oraić Tolić, *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmoderna*, Zagreb, 1996.
- Kulenović, Tvrtko., *Historija «odozgo» i historija «odozdo»*, Život, 1-3, godina LIII, Sarajevo, 2005., 88-93.
- Michel Foucault, *Hermeneutika subjekta*, Svetovi, Novi Sad, 2003.
- Culler, J. *Književna teorija: vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.

Summary

In my work I am writing about elements of postmodern poetics in Tvrko Kulenovic's novels. This author has unique position in bosnian literature. He is literature professor at Philosophy faculty in Sarajevo (has Ph.D in asian drama) and writer of novels, short stories and travel-records too. This is position *between* theory and practice, as Linda Hutcheon in «Poetics of Postmodernism» writes. There is no better author than Kulenovic to question this position. Also, I am writing about postmodern interpretation the novel *Jesenja violina*. Kulenovic writes about the subject, especially history, and he marks (post)historical characters in his novels. Also he is questioning the storytelling, literacy and meaning of literacy, and life in general. The poetics of postmodernism has no filters. The filter (in poetic sense) for Joyce is language, for Andic that is suffer(ing), and for Camus is philosophy.

Kulenovic has no filter. The text is mirroring the life in general, without filter in his novels.

Kulenovic also appreciate the Other. His novels are intercultural conversation between large cultures as french, german, or oriental, and bosnian as well. In this,

Kulenovic is writing an open work, which constitutes sense only with his reader.

This work interpreted his last novel *Jesenja violina*.

Mr. sc. Dževad Drino

SREBRENIČKA POVELJA IZ 1333. GODINE

Povod nastanka najstarije zemljišne knjige u Hrvatskoj¹

Sažetak

Ban Stjepan II Kotromanić je poveljom od 13. februara 1333. godine, izdatom u bosanskom gradu Srebreniku, darovao Dubrovačkoj republici Stonski Rat (današnji Pelješac), i dodjelom tog zemljišta ustrojena je prva zemljišna knjiga u ovom dijelu Evrope.

Ova zemljišna knjiga, kao prva moderna zemljišna knjiga u Hrvatskoj, imala je uticaj na razvoj zemljišnoknjižnog prava u regiji, ali i u srednjovjekovnoj Bosni.

Ključne riječi: *katastik, zemljišna knjiga, srednjovjekovlje, dubrovačko pravo.*

I

Original povelje bosanskog bana Stjepana II Kotromanića o darivanju Dubrovniku Rata, Stona, Prevlake, otoka oko Rata i svega što je između Prevlake i Lovišta, iz 1333. godine, nalazi se u Državnom arhivu Dubrovnik, zbirka XIV st., acta et diplomata, br. 90.

Sama povelja je obrađena u literaturi i u ovom radu nećemo isticati ni uslove koji su prethodili njenom donošenju, niti ćemo vršiti diplomatsku analizu iste, nego ćemo se osvrnuti na njen značaj s aspekta razvoja instituta zemljišnoknjižnog prava Dubrovačke republike, hrvatskog srednjovjekovnog prava, ali i šire.

¹ Ovaj rad nastao je na osnovu terenskih istraživanja provedenih marta 2006. god. u Državnom arhivu u Dubrovniku, po projektu Katedre za historiju države i prava Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici

U uvodu je neophodno istaći da u savremenom pravu riječ katastar predstavlja evidencioni dokument na osnovu izvršenog geodetskog premjera i katastarskog klasiranja zemljišta (utvrđen oblik, geografski položaj, površina, katastarska kultura, klasa zemljišta, prihod i posjednik svake parcele). To je, dakle, evidencija zemljišta i zemljišnih parcela na kojoj se zasnivaju zemljišne knjige i određuju odgovarajući porezi. Sam korijen riječi potiče od njemačke riječi *kataster*, latinski *capitastrum* – spisak poreza po glavi, u srednjovjekovlju *katastik* – knjiga u koju su se upisivali svi prihodi, grčki *katastikus* – spisak, popis. Za razliku od katastra, zemljišne knjige su javni registri koje vode sudovi da se u njih, pod autoritetom suda, a radi sigurnosti prometa, upišu i evidentiraju svi pravni odnosi nastali povodom nekretnina. Danas se one sastoje od glavne knjige (zbir zemljišnoknjižnih uložaka jedne katastarske općine) zbirke isprava i registara, a njihov korijen nalazimo u nekadašnjem međašnom pravu, odnosno posjedu kao obliku ekonomskog iskorištavanja stvari, te vlasništvu nekretnina i prava upisanih u korist određenih osoba.

Prvi pravni kodeksi starog svijeta (Hetitski zakonik, Gortinski zakon, Hamurabijev zakonik, 17.-14. stoljeće p.n.e.) sadrže članove o međama koje su svete, o razrađenom međašnom pravu. Iz Mesopotamije potiče i kamen-međaš, u Babilonu nazvan kuduru, dok su međe bile pod zaštitom boga Ninaba, u doslovnom smislu gospodara granica i graničnih kamenova.

U rimskom pravu, uz legendu o dodjeljivanju dva jugera zemlje po Romulu u nasljedni heredium, praznovao se praznik terminalija u čast boga Termina – božanstva granica starog Rima i privatnog posjeda, koji je slavljen 23. februara po rimskom kalendaru. Vrlo rano se pojavljuju i prvi rimski geometri, mjernici – gromatici (od groma – sprava za mjerenje i parcelizaciju agera, stranog etrurskog ili možda orijentalnog porijekla riječi), ili agromensores – oni su svećenici, jer su međe svete. Tek u periodu principata osnivaju se i posebne škole za izobrazbu. Sva novoosvojena zemlja prije obrade trebala se izmjeriti, parcelizirati, katarski i pravno srediti, jer je rimsko pravo priznavalo samo ono vlasništvo zemlje koje je izmjereno, omeđeno i registrirano (tzv. *ius soli*). Od vremena Augusta proveden je geodetski premjer, te je uredno vođen katastar za veći dio imperije. Ovaj katastik je bio pohranjen u Tabulariumu na rimskom Kapitolu.

Pojedini autori nalaze porijeklo zemljišnih knjiga upravo u Rimskoj imperiji – prof. A. Malenica smatra da je edikt prefekta

Egipta Marka Metija, koji je 89. god. nove ere odredio obavezu upisivanja vlasnika zemljišta, odnosno hipoteke u javne knjige, po svom sadržaju akt prvog ustrojstva zemljišnoknjižnog prava.

Bizantske katastarske knjige, praktici, davale su podatke o zemljištu koje se nalazi u neposrednom posjedu feudalaca, kao i o poreskim prihodima, i ne mogu se smatrati zemljišnim knjigama u savremenom smislu. Ipak, u grčkom je pravu publicitet založnog prava na nepokretnostima bio osiguran postavljanjem kamena na granicama zemljišta, s oznakom hipoteke i vjerovnikova imena. Rimsko pravo nije predviđalo poseban režim nekretnina s obzirom na publicitet. Tek u bizantsko doba, konstitucijom cara Leona iz 472. god., ono je obezbijeđeno, što je urađeno i nakon Justinijana.

Ipak, zametak zemljišnih knjiga bio je spisak, knjiga inventara gospodara zemlje u Austriji (Grundhere), koja sadrži oznaku nekretnine, obrađivača, pravni odnos (npr. leno, emfiteuza, nasljedni zakup, nasljedna kirija i t.d.), tereti koji počivaju na zemlji, kao i iznos godišnjeg prihoda. Koncem XIII st. na langobardskom pravnom području (sjeverna Italija) nastaju tzv. "libri feudorum" – feudalne knjige propisa i odluka o feudalnim pravima i feudalnoj svojini, te o nasljeđivanju.

U znanosti se smatra da zemljišne knjige u užem, modernom smislu nastaju tek u drugoj polovici XIII st. u Češkoj. Ove zemljišne knjige su gotovo identične s modernim zemljišnim knjigama i poznate su pod nazivom "zemske desky" – zemljišne tablice. Upis je bio moderna pretpostavka stvarnog djestva pravnog akta. Počivale su na načelima javnosti upisa, pouzdanosti i legalnosti, kao i moderne zemljišne knjige.

II

No, vratimo se Srebreničkoj povelji bana Stjepana II Kotromanića iz 1333. god. i sagledajmo njen uticaj na razvoj zemljišnoknjižnog prava.

Provodeći povelju, dubrovačko Veliko vijeće donijelo je odluku da sve odredbe o dodjeli novostečenog zemljišta budu upisane u jednu knjigu, čije će stranice biti od pergamene. Zemljišni dijelovi svih vlasnika i mjesto gdje se dijelovi nalaze trebaju se upisati u jednu zemljišnu knjigu – cataasticum. Ta će se knjiga nalaziti na posebnom mjestu i svako ko želi upoznati svoja prava moći će ih tu upoznati.

Veliko vijeće je 6. maja 1335. godine zaključilo da se o zemljišnim dijelovima i njihovim diobama na Ratu (Pelješcu)

načini ovakva zemljišna knjiga, i tom odlukom je ustanovljena, po prvi put, pisana zemljišna knjiga u Dubrovniku, hrvatskom srednjovjekovlju, a i u širem području. Vlada je, također, 9. novembra iste godine naredila da svi vlasnici zemljišnih dijelova na Pelješcu (Stonskom Ratu) plate dukat nadglednicima, da granice posjeda pisar označi imenima susjednih vlasnika, objektima u prirodi ili pojedinim znakovima. Konačno, od 1333. god. do 1396. god. urađena je revizija i napisana nova zemljišna knjiga sa cijelim poluotokom – cathasticum br. 2. Kasnije je isti princip primjenjivan i na Primorje 1399. god., i Konavle 1419. i 1427. god. (sve ove zemljišne knjige čuvaju se u Državnom arhivu u Dubrovniku, u seriji Cathasticum).

Smatra se da stariji samostanski kartulari iz XI st. s popisom zemljišnih čestica, ili dokument Istarskog razvoda iz XVI st., sa zemljišnim razgraničenjem 44 istarske komune, pripadaju kategoriji tzv. zemljišnika privatno-pravne naravi, dok je zemljišna knjiga o diobi teritorija po Srebreničkoj povelji iz 1333. god. utemeljena od strane državnih vlasti.

U Dubrovačkom arhivu također se nalazi tzv. Libro Negro del Astarea (Crna knjiga o Astoreji) – zemljišnik o sticanju i raspodjeli viših dijelova Astarée, od brda Ljuta ispred Cavtata do Kurila (današnje Petrovo Selo) u Rijeci Dubrovačkoj. Tom zemljišnom knjigom određena je granica između Dubrovačke komune i srednjovjekovne države Nemanjića (Raške) nakon što je Stefan Uroš III 1357. god. Dubrovniku vratio i priznao dugo osporavano zemljište (povijesna je koincidencija da su to i danas zvanične granice Republike Hrvatske). Sve zemljišne knjige, osim ove, pohranjene su u Dubrovačkom arhivu, fond Dubrovačke Republike, serija 12, pod nazivom Cathasticum, dok se Libro Negro del Astarea nalazi u Zavodu za Povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Tako je i povelja bana Stjepana II Kotromanića, izdata Dubrovčanima u tvrdom srednjovjekovnom gradu Srebreniku 15. februara 1333. god., neposredno uticala na izradu najstarije zemljišne knjige u Hrvatskoj, ali i šire, koja je izvršila uticaj i na bosansko srednjovjekovno pravo. Na ovom primjeru Srebreničke povelje uvjeravamo se u tvrdnje Žaka le Gofa da je srednji vijek ona civilizacija koja je stvorila grad, naciju, evropsku državu, univerzitet, ali i mlin, mašinu, časovnik, knjigu – pa i zemljišnu knjigu, i, na kraju – revoluciju.

**SREBRENİK CHARTER SINCE THE YEAR 1333 –
REASON OF RAISING THE ELDEST
Land-register book in Croatia**

Summary

The Ruler Stjepan II Kotromanić gifted the peninsula Stonski Rat (Pelješac today) to the Republic of Dubrovnik by the Charter since February 13, 1333, issued in Bosnian Town Srebrenik, and by division of that land first land-register book aroused in this part of Europe.

This land-register book, as a first modern one in Croatia, has an impact on the development of land-registering right in the region, but in the medieval Bosnia too.

Key words: cataster, land-register book, medieval, Dubrovnik's Right

UZROČNO-POS LJEDIČNE KOPULATIVNE REČENICE (na primjerima beletrističkog stila)

Sažetak

Uzročno-posljedične kopulativne rečenice deklariraju se kao vrsta koordiniranih rečenica. Iako je uzročno-posljedični odnos po svojoj prirodi zavisan odnos, kopulativne rečenice su samo jedan od načina njegovog izražavanja, pored subordiniranih rečenica i adverbijalnih odredbi. Sama priroda uzročno-posljedičnog odnosa nije u svim primjerima istovjetna. Tako je u nekim primjerima ovaj odnos manje, a u drugima više transparentan, dok se u manjem broju primjera bilježi i upotreba leksičkih konektora koji ekspliciraju uzročno-posljedični odnos. Najbitnija karakteristika uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica je njihova dvodijelna strukturiranost. Ima više podjela ovih rečenica, s obzirom na različite kriterije – prisustvo/odsustvo veznika, subjekte, predikate i transparentnost uzročno-posljedičnog odnosa. Primarno se izdvajaju eksplicitne i implicitne uzročno-posljedične kopulativne rečenice. Među eksplicitnima izdvajaju se one sa veznicima i, pa te i a, dok se među implicitnima izdvajaju tipizirane i netipizirane, te uzročne, posljedične i kombinirane. U korpusu su zabilježeni i primjeri parceliranih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica koje podrazumijevaju realizaciju jedne uzročno-posljedične kopulativne rečenice u više tekstovnih jedinica. Takve rečenice su zaista malobrojne i obilježje su stila nekog autora.

1. UVOD

Zadatak ovoga rada je opis uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. To je specifična vrsta rečenica koja se izdvaja između svih ostalih složenih rečenica po karakterističnim svojstvima – prirodi odnosa među klauzama, ustrojstvu (veznici, subjekti, predikati) i podjeli.

Da bi se došlo do opisa ovih rečenica, obavljeno je kompleksno istraživanje s ciljem rasvjetljenja složene problematike koordiniranih rečenica uzročno-posljedičnoga karaktera. Razmatranja i stavovi pojedinih gramatičara, kao i primjeri zabilježeni u korpusu i analizirani u radu, omogućili su da se dođe do novih saznanja o ovim rečenicama.

Na početku se određuje mjesto uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica među svim drugim rečenicama. Utvrđen je potom i kriterij za njihovo izdvajanje - preoblika. Posebna pažnja je usmjerena na elemente njihovog ustrojstva i moguće klasifikacije. Govori se i o prirodi uzročno-posljedičnog odnosa u okvirima kopulativnih rečenica. Ove rečenice se, također, posmatraju i u odnosu prema drugim vrstama rečenica kako bi se uočila moguća preplitanja.

Izvor jezičke građe za rad *Uzročno-posljedične kopulativne rečenice (na primjerima beletrističkog stila)* predstavlja korpus od devet djela različitih autora. Građa korpusa nije ponudila srazmjerno velik broj uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Ukupno je zabilježeno 577 primjera ovih rečenica (u prosjeku 64 primjera po djelu). Primjeri su vađeni prema kriterijima koji su postavljeni kao temeljni. U radu se ne navode svi primjeri zabilježeni u korpusu, nego se nastojalo odabranim primjerima što bolje ukazati na neke bitne karakteristike i tipove kopulativnih rečenica uzročno-posljedičnoga karaktera.

2. O KOORDINACIJI I SUBORDINACIJI

U jeziku se isti misaoni procesi mogu izraziti na više različitih načina. U skladu s tim se i uzročno-posljedični odnos može izraziti koordinacijom, subordinacijom i adverbijalnim odredbama.

Treba odmah na početku napomenuti da većina gramatičara o uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama govori kao o posebnom tipu koordiniranih kopulativnih rečenica, kojima se u tom slučaju izražava jedan subordinirani odnos. Međutim, isti gramatičari smatraju ove rečenice i jednim od načina izražavanja uzročno-posljedičnog odnosa.

Posmatrajući sam naziv *uzročno-posljedične kopulativne rečenice*, u prvi mah se nameće pomisao da se u njima ostvaruje spoj koordinacije i subordinacije. Zašto? Razlog tome je duboko ukorijenjeno mišljenje da uzročno-posljedični odnos prvenstveno pripada subordinaciji, dok su kopulativne rečenice vrsta

koordiniranih rečenica. Budući da je ovakvo mišljenje rašireno i općeprihvaćeno među gramatičarima, potrebno je reći nešto o koordinaciji i subordinaciji općenito, i o slučajevima kada se one prepliću.

Koordinacija podrazumijeva složene rečenice čije klauze stoje u gramatički ravnopravnom i nezavisnom odnosu. Koordinirane rečenice i strukturno su samostalne, pa nema prepreke provođenju preoblike kojom njihove klauze postaju samostalne rečenice. S druge strane, subordinacija podrazumijeva složene rečenice čije su klauze gramatički zavisne i nalaze se u takvom odnosu da jedna postaje dio gramatičkog ustrojstva druge i zajedno sa njom čini jednu strukturnu, smisaonu i intonacijsku cjelinu.

Kako struktura jedne složene rečenice ne mora nužno biti posljedica smisaonih odnosa među njenim klauzama, jer smisaono zavisan odnos može postojati i među sasvim emancipiranim rečenicama, podjela na koordinirane i subordinirane rečenice ne vrši se na osnovu smisaonih, nego na osnovu strukturnih obilježja rečenica¹. Tako među klauzama koordiniranih rečenica postoje takvi odnosi koje značenjski nije moguće razgraničiti od primarno subordiniranih. Bitna razlika je u tome na koji način su izraženi ti odnosi. Tako se u koordinaciji „zavisni“ odnosi prepoznaju na semantičkoj razini (u značenju rečenice), dok njihova sintaksička struktura odgovara strukturi „pravih“ koordiniranih rečenica (upotreba karakterističnih veznika, koji strukturno nisu članovi klauza koje povezuju; slaganje vremena; ulančavanje rečenica).

Kao što se može zaključiti, kod eksplicitnih koordiniranih rečenica nema većih problema pri njihovoj identifikaciji. Veće nedoumice i preklapanja koordinacije i subordinacije nastaju kod implicitnih koordiniranih rečenica, o čemu će biti više govora u poglavlju o tim rečenicama. Nedoumice se javljaju jer je za implicitne strukture karakteristična slobodnija strukturna i smisaona organizacija (barem kada su u pitanju koordinirane strukture), dok je kod eksplicitnih prisutan viši stepen diferenciranosti.

¹ Vidi: Pranjković, Ivo, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, 1984, str. 21

3. O KOPULATIVNIM REČENICAMA

Kopulativne, odnosno sastavne rečenice su vrsta koordiniranih rečenica. *Kada je ono što se iznosi u dvema posebnim prostim (ili prostim proširenim) rečenicama jedne iste složene rečenice istog smera, kada su, tj. obe te rečenice po smislu onoga što se u njima iznosi – istosmerne, one se zovu sastavnim (kopulativnim) rečenicama.*²

Danas se svi gramatičari slažu da je kopulativnim rečenicama svojstven odnos naporednosti, odnosno istosmjernosti klauza. Međutim, ovim rečenicama može biti svojstven i odnos sukcesivnosti. Tako se u okviru općenitog odnosa naporednosti i istosmjernosti može izdvojiti više specifičnih značenjskih odnosa u kojima se nalaze klauze kopulativnih rečenica (npr. vremenski, načinski, mjesni, uzročno-posljedični i drugi značenjski odnosi), a koji podsjećaju na odnose među subordiniranim rečenicama. Imajući to u vidu, Pranjković³ dijeli kopulativne rečenice na dvije skupine:

- a) kopulativne rečenice u užem smislu – sastoje se od istorodnih klauza, a podrazumijevaju i paralelizam glagolskih oblika, identičnost glavnih rečeničnih dijelova, te intonaciju nabrajanja;
- b) kopulativne rečenice u širem smislu – sastoje se od klauza među kojima se ostvaruje neki „zavisan“ odnos.

Zahvaljujući svome općenitom značenju, kopulativne rečenice su otvorene strukture, iz čega proizilazi činjenica da, teorijski, mogu sadržavati neograničen broj klauza. Te klauze mogu stajati jedne pored drugih bez veznika ili bilo kakvih drugih riječi u vezničkoj funkciji, a mogu se vezivati i kopulativnim veznicima. Tako govorimo o eksplicitnim i implicitnim kopulativnim rečenicama.

Veznici kopulativnih rečenica su: *i, pa, te, ni, niti, i*, u nekim slučajevima, veznik *a*. Svaki od njih sadrži u sebi posebne nijanse značenja.

² Stevanović, Mihailo, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 781.

³ Pranjković, Ivo, Navedeno djelo, str. 60.

4. O UZROČNO-POS LJEDIČNIM KOPULATIVNIM REČENICAMA

Duboko je ukorijenjeno mišljenje da uzročno-posljedični odnos isključivo pripada subordinaciji, što nije prihvatljivo, jer postoji više načina izražavanja i ovoga i bilo kojeg drugog odnosa u jeziku. Pranjković⁴ ipak ne dozvoljava da se zanemare razlike između različitih vrsta izražavanja nekog odnosa, u našem slučaju uzročno-posljedičnoga. Vođen tom mišlju, on razlikuje jezično izražene i jezično neizražene uzročnosti odnosno posljedichnosti. Jezična izraženost podrazumijeva i upotrebu formalnih jezičkih sredstava (veznik *jer* u subordiniranoj složenoj rečenici, ili prijedlog *zbog* u proširenoj). S druge strane su rečenice u kojima taj odnos nije izražen jezičkim sredstvima nego je „posljedica odnosa među sadržajima klauza“⁵. Upravo je na taj način uzročno-posljedični odnos izražen kod ove vrste kopulativnih rečenica.

Budući da se radi o različitim načinima izražavanja istoga odnosa, nema zapreke vršenju preoblike jednih u druge. Budući da su tema rada uzročno-posljedične kopulativne rečenice, ja ću izvršiti njihovu preobliku. To će biti i kriterij za njihovo izdvajanje iz ostalih kopulativnih rečenica.

Sreća ga zaniijela, pa je do duboko u noć lutao gradom.
(ECLA, 356)

- a) Sreća ga zaniijela. Do duboko u noć lutao je gradom.
- b) Sreća ga zaniijela, tako da je do duboko u noć lutao gradom.
- c) Budući da ga je sreća zaniijela, do duboko u noć lutao je gradom.
- d) Zbog zanesenosti srećom do duboko u noć lutao je gradom.

U slučaju a) izvršena je temeljna preoblika da bi se utvrdilo da je data rečenica kopulativna. Naredna tri koraka su, ustvari, tri mogućnosti preoblike u svrhu dobijanja rečenice u kojoj će uzročno-posljedični odnos biti izražen jezičkim sredstvima (posljedični veznik *tako da*, uzročni veznik *budući da*, uzročni prijedlog *zbog*).

Iz provedene preoblike nije teško zaključiti kakve su zapravo uzročno-posljedične kopulativne rečenice. To je podvrsta

⁴ Ibidem, str. 25

⁵ Ibidem, str. 25

kopulativnih rečenica čije klauze stoje u odnosu uzroka i posljedice. Neki gramatičari, kao što su Tkalčević i Babukić⁶, svojedobno su izdvajali ove rečenice kao zasebnu vrstu koordiniranih rečenica. Međutim, radilo se o teško razumljivim i dosta neargumentiranim podjelama, tako da im kasniji gramatičari nisu posvećivali veliku pažnju. Zbog toga se danas o ovim rečenicama ipak govori kao o podvrsti kopulativnih rečenica.

Govoreći o koordiniranim rečenicama uopće, Pranjković⁷ razlikuje one koje čine otvoreni od onih koje čine zatvoreni niz. Karakteristika otvorenog niza jeste „stvarna ili potencijalna višedijelnost i tzv. strukturni paralelizam“, dok zatvorene strukture karakterizira „dvodijelnost, raznovrsnost dijelova i suprotni ili kakav *zavisni* (npr. uzročni, posljedični, pogodbeni ili sl.) odnos među članovima (dijelovima) nezavisnosloženih struktura“. Upravo ta dvodijelnost glavna je karakteristika uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, bez obzira na broj klauza od kojih se ta kopulativna rečenica sastoji.

4.1. PRIRODA UZROČNO-POSLJEDIČNOG ODNOSA

Kada je u pitanju priroda uzročno-posljedičnog odnosa među klauzama kopulativnih rečenica, može se reći da taj odnos nije u svim slučajevima iste naravi. U nekim slučajevima on je manje transparentan, odnosno prepoznatljiv, a u drugima više. Tako bi se mogle izdvojiti uzročno-posljedične rečenice kod kojih:

1. A uvijek izaziva B⁸;
2. A može izazvati B.

Uzročno-posljedične kopulativne rečenice kod kojih A uvijek izaziva B jesu one rečenice kod kojih je odnos uzroka i posljedice lahko prepoznatljiv, odnosno veoma transparentan. Može se govoriti o dva tipa takvih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica:

- a) uzročno-posljedični odnos pojačan je upotrebom nekog leksičkog konektora koji precizira taj odnos:

*Preko jedne riječi razumjeli su sve, i zato nikada nisu dugo i iscrpno razgovarali. (JMS, 49) –
Ljudi se ustvari boje, zato su surovi. (MST, 153)*

⁶ Ibidem, str. 39 – 42

⁷ Vidi: Pranjković, Ivo, *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993, str. 67.

⁸ A je klauza kojom se iskazuje uzrok, a B je klauza-posljedica.

– Dade mi mehlem od meda i još nečega i tako mi uminu bol. (NIU, 87)

- b) uzročno-posljedični odnos nije ničim posebno preciziran i jednostavno proizilazi iz odnosa među klauzama:

Baterije električnog zvonca kod njih nisu nikada bile naročito pune i zvuk zvona bio je sasvim slab. (MKPFL, 14) – Srećom, to je samo Mahmutova izmišljotina, pa nema nikakve potrebe da drhtim pred tim nezamišljivim susretom. (MST, 105) – (...) a nad zelenkastom bekrenom jabukom kaptolske fratarske crkve gomilahu se teški, bijeli oblaci te se vrapci pod krošnjama platana uznemiriše glasno, kao pred ranu jutarnju kišu. (MKPFL, 16)

Kod kopulativnih rečenica u kojima je uzročno-posljedični odnos manje transparentan veza između uzroka i posljedice nije čvrsta i može se, ali se i ne mora, ostvariti. To znači da uzrok može izazvati posljedicu u nekoj situaciji ili iz određenog razloga. Evo nekoliko primjera takvih rečenica:

Muzafer je luda i ne čini nikome na žao. (NIU, 80) – Svijetla paleta boja razlila se nad hrasticima i nad vinogradima, sve je treperilo, bogato i zanosno, pa su se Bobočka i Filip odlučili da pođu do sv. Roka na proštenje. (MKPFL, 176) – U tijesnom dosluhu sa životom daje mi se da odasvud čujem zvonke povike mujezina, te stvari i svijet oko mene stišavaju se i uozbiljuju. (NIU, 145) – Odao se piću, pa afjunu, a dućan mu polagano, ali sigurno propadao. (EČLA, 298)

Treba još reći da granica među rečenicama kod kojih je uzročno-posljedični odnos manje transparentan i onih kod kojih je taj odnos transparentniji nije oštra. Veoma je mali broj primjera za koje se sa stopostotnom sigurnošću može reći da pripadaju jednima ili drugima. U većem broju slučajeva procjena je individualna.

4.2. USTROJSTVO

Dvodijelna strukturiranost, kao glavna karakteristika uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, podrazumijeva da se one sastoje od jednog uzroka iz koga proizilazi određena posljedica. Takvo njihovo ustrojstvo ne znači da moraju uvijek biti i dvočlane,

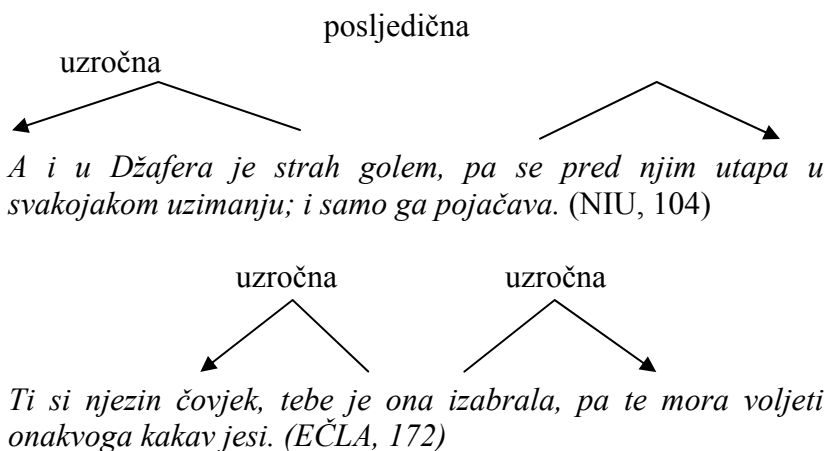
odnosno da se moraju sastojati od samo dvije klauze, jer može se u jednoj kopulativnoj rečenici raditi o više uzroka i posljedica izraženih posebnim klauzama. Evo primjera kopulativne klauze u kojoj je uzrok izražen dvjema posebnim klauzama, a posljedica jednom klauzom:

Lomio je granje, rušio žbuku u dimnjaku, te su se i štakori na tavanu primirili od straha... (MKPFL, 23)

Za razliku od prethodne, u narednoj klauzi posljedica je izražena dvjema zasebnim rečenicama:

Nema bježanja, priđoh i sjedoh. (SKP, 56)

U višestruko složenim kopulativnim rečenicama klauze mogu biti raspoređene i tako da je jedna istovremeno i uzročna i posljedična, zavisno u odnosu na koju klauzu u svome okruženju se posmatra, ili samo uzročna, odnosno samo posljedična u odnosu na obje klauze koje je okružuju. Ovakve kopulativne rečenice mogu biti povezane istim ili različitim veznicima, ili se mogu kombinirati vezničke i bezvezničke klauze unutar jedne tako složene kopulativne rečenice.



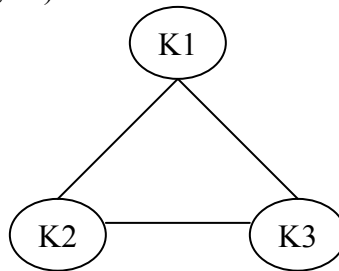
I kod ovako ustrojenih kopulativnih rečenica radi se o dvodijelnim strukturama kojih može biti više u jednoj kopulativnoj rečenici. Evo još nekoliko primjera ovakvih rečenica zabilježenih u korpusu:

Ali se ipak osjeća nesigurnim; momentalna smetenost kvvari mu poslove i on je često mučan i nevoljan, nije od koristi ni za se, kamoli za druge. (NST, 322) – *Nemam kičme, mlohav sam i slab, pa će mi silni Allah oprostiti,*

ta on mi je dao taj prokleti nefs. (EČLA, 211) – I ona se u taj čas prevarila i pogledala u njega, i dogodilo se čudo. (EČLA, 297) – Kao lutku, tako ga svlači taj čovjek i on postaje potpuno prazan, kao soba, iz koje su iznijeli sve, jedan komad pokućstva za drugim, i ništa nije ostalo. (MKPFL, 193) – Srećom pojavi se oblak, nastade grmljavina, a orao se zar preplaši i počeo da me spušta. (HHGK, 290) – Njezina uplašena vika probudi Zehra-hanumu, koja je u svojoj neizmjerljivoj majčinskoj ljubavi u snahi vidjela uzrok pogoršanja sinove bolesti, i zato je zamrzila, pa Almasa morade patiti još i gledajući kako je žena s kojom uvijek mora biti zajedno mrzi iz dna duše. (EČLA, 108)

Uzročno-posljedične kopulativne rečenice mogu biti ustrojene i tako da su istovremeno i subordinirane i koordinirane. U takvim slučajevima one, zajedno sa još jednom ili sa više rečenica sa kojima stoje u odnosu koordinacije, zavise od jedne glavne rečenice. Pogledajmo kako je to u narednom primjeru:

K1 K2 K3
Neziru će javiti | da joj je malo pozlilo | i da su zato predahnuli. (JMS, 61)



Iz sheme date rečenice vidi se da je rečenica K3 zavisna u odnosu na rečenicu K1, ali je istovremeno kopulativna, i to uzročno-posljedična, u odnosu na rečenicu K2.

U korpusu je zabilježeno još nekoliko ovakvih primjera:

Čak sam se nadao da me niko neće zapaziti, pa ću se opet vratiti u svoj naviknuti tok. (MST, 55) – On će biti sretan što mu je kadija ukazao čast i poštovanje, pa baš njega pozvao da pribiva tako važnu činu. (EČLA, 291) – (...) ali mi na kraju postaje jasno da zapravo želim neko čudo, da pobijedi neki na koga niko nije ni pomišljao, pa da svi ostanu preneraženi. (SKP, 181)

Kod Stevanovića⁹ nailazimo na još jedan tip ustrojstva uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, po kome u posljedičnoj klauzi može stajati anaforska zamjenica *to* u nominativu. Ona u tim slučajevima ima službu subjekta i upućuje na cijelu prethodnu klauzu sa kojom stoji u uzročno-posljedičnom odnosu. Takav je slučaj u sljedećem primjeru:

Dugo je ćutao, i to je način da uznemiri čovjeka. (MST, 330)

4.2.1. Veznici

Veznici uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica su: *i*, *pa*, *te*, i veznik *a* u nekim slučajevima. U ovim rečenicama oni u sebi sadrže posebne nijanse značenja, pa zbog toga ostavljaju utisak da su zavisnog, a ne nezavisnog karaktera¹⁰. To nikako ne znači da njihov „zavisni“ karakter u tim slučajevima daje i zavisni karakter klauzama koje povezuju. Naprotiv, upravo od karaktera klauza koje povezuju ti veznici dobijaju posebne nijanse značenja, u ovom slučaju uzročno-posljedičnoga. Ova tvrdnja u skladu je sa ranijom, da su uzročno-posljedične kopulativne rečenice samo jedan od načina izražavanja uzročno-posljedičnoga odnosa koji proizilazi iz odnosa među njihovim klauzama.

Na koji način se može provjeriti da li jedan od navedenih veznika kopulativnih rečenica povezuje upravo klauze u uzročno-posljedičnom odnosu? Provjeru je moguće izvršiti na dva načina:

1) zamjenom kopulativnog veznika zavisnim posljedičnim ili uzročnim veznikom:¹¹

Braća su joj stajala pod brijegom i nije imala kud.
(NIU, 77)

Braća su joj stajala pod brijegom, tako da nije imala kud. (posljedična klauza)

Budući da su joj braća stajala pod brijegom, nije imala kud. (uzročna klauza)

2) dodavanjem nekog uzročnog priloga ili priložnog izraza iza veznika:

Braća su joj stajala pod brijegom i zato nije imala kud.

⁹ Vidi: Stevanović, Mihailo, Navedeno djelo, str. 790.

¹⁰ Vidi: Stevanović, Mihailo, Navedeno djelo, str. 751.

¹¹ Ovaj kriterij već sam ranije u radu postavila za temeljni kriterij izdvajanja uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Vidi: str. 3 rada.

Braća su joj stajala pod brijegom i zbog toga nije imala kud.

Samo u slučajevima kada je moguća i zamjena kopulativnog veznika i dodavanje leksičkih konektora iza njega data rečenica je uzročno-posljedična kopulativna.

Uzročno-posljedične kopulativne rečenice mogu biti i bez veznika, te mogu sadržavati samo već spomenute priloge i priloške izraze kao leksičke konektore. Kod bezvezničkih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica veća je mogućnost greške u procjeni da li pripadaju koordiniranim ili subordiniranim rečenicama.

Kako provjeriti da li je jedna implicitna rečenica kopulativna i to uzročno-posljedična? Provjera je moguća na način da se između klauza umetne neki od kopulativnih veznika koji mogu imati uzročno-posljedično značenje. Ako je to moguće bez promjene značenja date rečenice, dalji proces provjere vrši se kao kod uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica čije su klauze povezane veznicima.

Nebo je ispražnjeno i pusto, nije ni prijetnja ni utjeha.
(MSDS, 46)

Nebo je ispražnjeno i pusto, te nije ni prijetnja ni utjeha. (MSDS, 46)

Nebo je ispražnjeno i pusto, tako da nije ni prijetnja ni utjeha. (MSDS, 46)

Budući da je nebo ispražnjeno i pusto, nije ni prijetnja ni utjeha. (MSDS, 46)

Nebo je ispražnjeno i pusto, te zato nije ni prijetnja ni utjeha. (MSDS, 46)

4.2.2. Subjekti

Autori *Srpske sintakse*¹² subjekt nazivaju agensom, jer ne mora biti ekspliciran da bi bio poznat. U skladu s tim, strukture sa zajedničkim agensom nazivaju se monoagentivne ili uniagentivne, a one sa različitim agensima su heteroagentivne. Postoje i bezlične strukture koje se nazivaju bezagentivne. Sve navedene strukture mogu biti minimalne dvočlane – biklauzalne i neminimalne višečlane – poliklauzalne (upravo kao što i uzročno-posljedične kopulativne rečenice mogu biti sastavljene od dvije ili više klauza).

¹² Vidi: Simić, Radoje, Jovanović, Jelena, *Srpska sintaksa I*, Naučne monografije, Beograd, 2002, str. 587.

Monoagentivne strukture podrazumijevaju, dakle, prisustvo jednog istog subjekta u klauzama uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica.

Stekao sam dragocjeno iskustvo, i neću više uletjeti u klopku. (MST, 89) – A nosač, boji se starčeve gatke i vražjih poslova, pa ne da povezati svoje oči. (EČLA, 66) – Stričevi se zaigraše, zaboraviše na mene. (SKP, 102) – Filip se gubio u detaljima, te nikako nije mogao da tim detaljima oko sebe udahne neki dublji smisao. (MKPFL, 32)

Heteroagentivne strukture podrazumijevaju različite subjekte u klauzama ovih rečenica. U okviru ovih struktura izdvajaju se tri podtipa klauza:

1) klauze sa potpuno različitim subjektima, bez posebne veze među njima:

Odjednom sam shvatio sve, i jeza me prošla cijelim tijelom. (MST, 409)

2) objekt jedne klauze postaje subjekt naredne:

Udari me ozbiljnost kojom to učini i doživjeh puno otrežnjenje. (NIU, 147)

3) subjekt jedne klauze postaje objekt naredne:

Čovjekova nada je jača od iskustva, ne može je pokolebati tuđi neuspjeh. (MST, 164)

Za razliku od ove dvije strukture, bezagentivne podrazumijevaju prisustvo bezličnih konstrukcija, koje se mogu nalaziti samo u jednoj, ili u svim klauzama uzročno-posljedične kopulativne rečenice.

Sve se zna, pa ni zlatom ne možeš zapušiti tuđa usta. (NIU, 68)

U istraživanom korpusu najzastupljenije su heteroagentivne strukture, i to u 53% slučajeva. U nešto manjem broju zastupljene su monoagentivne strukture, u 37% slučajeva, dok su bezagentivne strukture znatno rjeđe u odnosu na prethodne dvije i zabilježene su u 10% slučajeva.

4.2.3. Predikati

Kada se govori o predikatima u uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama, zapravo se govori o njihovom vremenskom odnosu i usklađenosti. Odnos uzroka i posljedice sam po sebi podrazumijeva određeni vremenski slijed, jer prvo se mora ostvariti uzrok iza kojeg slijedi posljedica. Iz toga proizilazi

činjenica da je sukcesivnost glavna karakteristika ovih kopulativnih rečenica. Ipak, treba imati u vidu da svako *poslije toga* ne znači nužno *zbog toga*.

Budući da je i istovremenost također svojstvena kopulativnim rečenicama uopće, postavlja se pitanje ne javlja li se i ona u uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama. Iako logički uzrok vremenski uvijek prethodi posljedici, zabilježen je, ipak, i manji broj primjera u kojima je prisutna svojevrsna istovremenost. Tu se, zapravo, radi o vremenskoj podudarnosti koja ukazuje na nedistanciranost uzroka i posljedice. Evo primjera takvih rečenica:

Bili smo zbunjeni obojica, nismo znali kako da se držimo i šta da kažemo jedan drugome. (MSDS, 79) – *Nije bio ničiji čovjek, i nije služio nikome osim svojoj gluposti, a to je bilo dovoljno da me tri puta dnevno istjera iz kože.* (MSDS, 426) – *Sve je bilo upušteno i naokolo je zavládala prljavština i svaki nered.* (NIU, 76) – *Znaš da tako mora biti, i ne ljutiš se.* (MST, 322) – *Nebo je ispražnjeno i pusto, nije ni prijetnja ni utjeha.* (MSDS, 46) – *Da, nakrivo sam nasađen, i govorim koješta.* (MSDS, 128) – *Ona je uvijek na raskršću, i spremna je da udari svakim putem.* (HHGK, 14) – *Osman Vuk nije glup, i sigurno zna šta radi.* (MST, 240) – *Odlučicu po strahu, odlučicu po užasu, i dići ću ruke od sebe sanjanog.* (MSDS, 437)

Kada je u pitanju prava uzročno-posljedična sukcesivnost, ona je u korpusu obilježena na dva načina – upotrebom istih i različitih glagolskih oblika. Sukcesivnost obilježena istim glagolskim oblicima upućuje na manju distanciranost uzroka i posljedice. Evo kojim je glagolskim oblicima obilježena takva sukcesivnost u primjerima iz korpusa:

a) perfekt

Postepeno sam saznavao šta se desilo, i bol me potapao, kao da je tiha voda nadolazila. (MSDS, 201) – *Sag je pri padu nesretnika zatrpao svojom težinom, pa se dedo mal' nije ugušio.* (EČLA, 52) – *Osjećala je ona spram alkohola lično konstantan otklon, ali je toliko toga popila u životu, te je mogla da pije tri noći...* (MKPFL, 172)

b) aorist

Otac ga oštro pogleda i sin se zakrenu. (NIU, 27) – *Hilmi-efendija zadržta od straha, pa mjesto odgovora*

viknu kao izvan sebe. (EČLA, 315) – (...) a nad zelenkastom bakrenom jabukom kaptolske fratarske crkve gomilahu se teški, bijeli oblaci te se vrapci pod krošnjama platana uznemiriše glasno, kao pred ranu jutarnju kišu. (MKPFL, 16)

c) prezent

Svako je zabavljen svojim osobitim poslovima, osobito težnjama, pa ne vodi brige o drugome. (NST, 290) – U tijesnom dosluhu sa životom daje mi se da odasvud čujem zvonke povike mujezina, te stvari i svijet oko mene stišavaju se i uozbiljuju. (NIU, 145)

d) futur

Sretna će biti da me se kutarisala, pa će ostaviti moju mater, ostaviti je još samotniju, još nesretniju, nego da joj nikad snaha nije ni dolazila... (EČLA, 160)

e) potencijal I

Rasteretio bih i pogled i pamet i lakše se hvatao za stvari i ljude u svome bijegu od ludila. (NIU, 23)

S druge strane su primjeri u kojima je uzročno-posljedična sukcesivnost obilježena upotrebom različitih glagolskih oblika. Pogledajmo kojim je kombinacijama glagolskih oblika izražena sukcesivnost:

a) perfekt i aorist

Nije trpio dobro koje su činili Safiji i reče jednom da se izgna. (NIU, 142)

b) perfekt i prezent

Izazvao sam ih, i moram ostati na nogama. (MSDS, 158) – Čuo je da mu je nena na umoru pa hita ne bi li je zastao u životu. (NST, 271)

c) perfekt i futur I

(...) utješila se, Bogu hvala, i sve će, akobogda, biti dobro. (SKP, 118) – Starom trgovcu se pričinio rad dobar, posve dobar, pa će mu primaknuti još novca, neka radi na više. (NST, 284)

d) perfekt i potencijal I

Taj moj postupak, doduše, bio je sitan, od njega on nije imao nikakve štete, i ne bih ga se ni sjetio da nije evo došlo do ovog iznenadnog susreta. (SKP, 95) – Djed se u obitelji u svemu pitao, pa bi ispalo po njegovom i da je moj otac htio nešto drugo. (SKP, 8)

e) aorist i perfekt

U dućanu izbiše dugovi, na selu manjak, s kmetovima rasprave i sve je pošlo na tanje. (NST, 317)

f) prezent i futur I

Vjerujem da sam upravu i tražiću pravdu dokle mognem. (MSDS, 135) – Ona to i ne želi, pa će što je duže moguće ostati s njim u ovoj jadini. (JMS, 43)

g) prezent i potencijal I

(...)ako je sve to to tako, onda je pisanje nemilosrdno isljeđenje, šejtanski posao, i možda bi najbolje bilo slomiti trščano pero pažljivo zarezano na vrhu... (MSDS, 11) – Ovdje je zima i mrak, vlaga guši, pa bi ti, dragi moj dobri hodž' efendi, moglo naškoditi. (EČLA, 351) – (...), a Filip se miče, drven, kao u narkozi, obamro iznutra, hladan, ali nošen nekom okrutnom i strašnom smrtonosnom snagom, te bi sada na mjestu umro... (MKPFL, 55)

Postoji još jedna karakteristična kombinacija glagolskih oblika kojom se izražava sukcesivnost, a na koju ukazuje Pranjković.¹³ U takvim rečenicama predikat prve klauze izražen je imperativom, a druge futurom I. One su slične kondicionalnim rečenicama, s tom razlikom što su u ovim koordiniranim pogodbama i želja za ostvarenjem radnje jače izražene.

Otkrijte se jedni drugima pa ćemo znati nije li odatle nadolazak nevolje. (NIU, 66)

Među primjerima u kojima je sukcesivnost izražena različitim glagolskim oblicima izdvaja se nekoliko slučajeva koji su pomalo čudni. Naime, radi se o tome da je posljedica izražena glagolskim oblikom koji označava vrijeme koje se vrši prije vremena vršenja uzroka. Evo slučajeva u kojima se uzrok i posljedica nalaze u takvom odnosu:

a) perfekt i pluskvamperfekt – iako je pluskvamperfekt davno prošlo vrijeme, njime se može označiti i radnja koja se desila u prošlosti poslije neke druge radnje¹⁴:

Pašo-ćoro bio je plećat i razvijen stari gorostas, ali ga piće i česte tučnjave nekako smlatile, pa je sav rad bio

¹³ Vidi: Pranjković, Ivo, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, 1984, str. 69.

¹⁴ Vidi: Jahić, Halilović, Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000, str. 279.

prepustio svome momku Anđelku, koji je nekako prebrzo stjecao zlatnike. (EČLA, 278)

b) prezent i perfekt – imenski prezent koji označava stanje u kome se subjekt nalazi omogućava upotrebu perfekta za izražavanje posljedice toga stanja:

Nije uspio, znaju to svi, zna i on, ali mu je suviše dugo da čeka pravi uspjeh, pa je ovaj jadni početak zamislio kao uspon prema željenom cilju. (MST, 193)

c) prezent i aorist – imenski prezent koji označava stanje u kome se subjekt nalazi omogućava upotrebu aorista za izražavanje posljedice toga stanja:

Glupo mi među ovim usredsređenim igračima bez riječi, među ovim zelenim čohama i u ovom tupom klopotu bijelih kugli, pa izađoh. (SKP, 102)

d) futur I i prezent – odrični oblik futura I kojim je označen uzrok omogućava upotrebu prezenta za obilježavanje posljedice:

Neće se izviti iz stiska zagrljaja svoje udaljene djece i ja mogu slobodno dovršiti svoj naum. (NIU, 84)

4.3. PODJELA

Pri podjeli uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica primjenjuju se različiti kriteriji i rečenice se mogu posmatrati sa različitih aspekata. U radu su primijenjeni sljedeći kriteriji:

1. prisustvo, odnosno odsustvo veznika,
2. subjekti klauza u uzročno-posljedičnoj vezi (t. 4.2.2),
3. predikati klauza u uzročno-posljedičnoj vezi (t. 4.3.3),
4. priroda uzročno-posljedičnog odnosa među klauzama (t. 4.1).

4.3.1. Eksplicitne i implicitne strukture

Posmatrajući način na koji je izražena veza među klauzama uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, odnosno obraćajući pažnju na upotrebu veznika ili na njihovo izostavljanje, može se govoriti o eksplicitnim i implicitnim uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama.

Kada je riječ o eksplicitnim uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama, njih nije teško prepoznati i razlikovati od ostalih. Za njih su karakteristični već spomenuti veznici *i*, *pa*, *te* i *a*. Treba, naravno, imati u vidu da nisu sve kopulativne rečenice povezane ovim veznicima uzročno-posljedične, pa se preoblikom o kojoj je

naprijed govoreno može utvrditi da li je data kopulativna rečenica uzročno-posljedična.

Evo nekoliko primjera eksplicitnih rečenica zabilježenih u korpusu:

Čovjeku si dužan, i on ima biraderu hazretleri, svako pravo. (EČLA, 289) – *Tetka je sirota, ostala bez ikoga, a i bez ičega, pa se tu sklonila.* (NST, 331) – *Filip se gubio u detaljima, te nikako nije mogao da tim detaljima oko sebe udahne neki dublji smisao.* (MKPFL, 32) – *Dim iz pećice sve je više punio sobu, a starac sve glasnije i bolnije kašljao.* (EČLA, 102)

S druge strane, implicitne strukture sa svojom slobodnijom organizacijom i slobodnijim smisaonim odnosima među klauzama nisu tako lahko raspoznatljive. U većini slučajeva zavisi od slušaoca odnosno čitaoca na koji će način protumačiti datu rečenicu. Implicitne uzročno-posljedične kopulativne rečenice mogu sadržavati i leksičke konektore, mada se, u principu, češće javljaju bez ikakvih konektora.

A stari prijatelj Džigo to osjeti, uspori hod, primiri se... (HHGK, 256) – *Taj moj postupak, doduše, bio je sitan, od njega on nije imao nikakve štete...* (SKP, 95) – *To mu je uzdiglo ugled, zato ga svi i vole.* (EČLA, 16)

5. EKSPPLICITNE UZROČNO-POSLJEDIČNE KOPULATIVNE REČENICE

Kopulativne rečenice čije klauze stoje u odnosu uzroka i posljedice, a povezane su veznicima *i*, *pa*, *te* i *a*, nazivaju se eksplicitnim uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama. U korpusu, koji je bio predmet istraživanja, 64% ukupnog broja zabilježenih rečenica upravo su eksplicitne uzročno-posljedične kopulativne rečenice. Među njima su najbrojnije one sa veznikom *i* (62%). Iza njih po brojnosti dolaze one sa veznicima *pa* (30%) i *te* (6%), i na kraju one sa veznikom *a* (2%).

5.1. Rečenice s veznikom i

Veznik *i* je veznik kopulativnih rečenica sa najširokom upotrebom. On uklanja pauze među klauzama koje povezuje i na taj način pojačava koheziju rečenične strukture homogenizirajući je. Ovaj veznik je prije svega simptom za naporednost članova strukture u kojoj se nalazi, što i rezultira visokom unutrašnjom kohezijom te

strukture. Veznik *i*, dakle, odlikuje tzv. inkluzivna konjunktivnost koja ukazuje na uključenost sadržaja članova rečenične strukture u opću strukturu. Još jedna osobina ovoga veznika koja ga razlikuje od ostalih kopulativnih veznika jeste ta što jedino on može povezivati više uzastopnih kopulativnih klauza.

“Radnje, odnosno stanja koja se nekome ili nečemu pripisuju (...) rečenicama s veznicima *i*, *ni*, *ni ti*, mogu stajati jedni prema drugima kao uzrok prema posledici.”¹⁵ Zbog toga je ovaj veznik i veznik uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Iz statističkih podataka, dobijenih na osnovu korpusa, vidi se da ovaj veznik povezuje gotovo dvije trećine zabilježenih eksplicitnih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica.

Među ovim rečenicama zabilježene su one kod kojih je uzročno-posljedični odnos pojačan upotrebom leksičkog konektora *zato* iza veznika *i*, kao u datim primjerima:

(...), pa sam, ljutit, pomislio kako je Mahmut bio siguran da će ona tako reći, i zato je tobože navaljivao da nam nadoknadi izgubljeni novac. (MST, 177) – Preko jedne riječi razumjeli su sve, i zato nikada nisu dugo i iscrpno razgovarali. (JMS, 49) – Neziru će javiti da joj je malo pozlilo i da su zato predahnuli. (JMS, 61) – Četvrto: tom visokom činovniku pokazati da su ravnopravni po visini, i da mu se zato i obraća, kao ravnopravnom. (JMS, 67) – Starac se boji za svoje blago i zato bi nosaču, koji treba da mu pomogne nešto uraditi, vezao oči. (EČLA, 66) – Njezina uplašena vika probudi Zehra-hanumu, koja je u svojoj neizmjerljivoj majčinskoj ljubavi u snahi vidjela uzrok pogoršanja sinove bolesti, i zato je zamrzila... (EČLA, 108)

Zabilježeni su i primjeri u kojima je uzročno-posljedično značenje eksplicirano drugim riječima u ulozi leksičkih konektora. U takvim primjerima uzročno-posljedično značenje nije jedino koje se ostvaruje među klauzama i često se prepliće sa nekim drugim značenjem (npr. načinskim). Evo primjera takvih rečenica zabilježenih u korpusu:

Preplivao sam od kiša nabujali Dnjestar, i tako se spasao. (MST, 7) – Zastao sam, pa produžio, i tako se smeo, da sam išao kao žaba na zmiju. (MST, 167) – Ostavio sam na mukama nedužna čovjeka, i time ga

¹⁵ Stevanović, Mihailo, Navedeno djelo, str. 785.

možda osudio. (MST, 380) – Ponešto sam primao sa radoznalošću, ponešto sa zaprepaštenjem, i tako sam sticao iskustvo, gubeći naivnost, a ne prestajući da se žalim. (MSDS, 253) – Dade mi mehlem od meda i još od nečega i tako mi uminu bol. (NIU, 87) – A ono nešto nelijepo što me odvrćalo od daljne nastave, ginulo je u meni i time mi se blažila bol rastanka, za koji držah da mi je najteži u životu. (NST, 327) – Netko ne zna što hoće i tako luta svijetom. (MKPFL, 224) – Ugurao je svoj lijevi kažiprst između košulje i kravate, i tako je izgledalo kao da će sve to iščupati jednom grčevitom kretnjom. (MKPFL, 263) – Lagahno se premještala u ugodniji položaj i time mu dala do znanja sve ostalo. (JMS, 72)

Mnogo su brojnije uzročno-posljedične rečenice sa veznikom *i* kod kojih taj odnos nije ekspliciran leksičkim konektorima. Posmatrajući subjekte ovih rečenica dolazi se do zaključka da su zastupljena sva tri ranije navedena tipa ovih rečenica – monoagentivne, heteroagentivne i bezagentivne.

Kada su pitanju monoagentivne strukture, već je rečeno da su to strukture u kojima se bilježi prisustvo jednog istog subjekta u klauzama složene rečenice. Taj subjekat je u klauzama koje se nalaze u uzročno-posljedičnom odnosu aktivan sudionik dešavanja i pokretač radnje. U nekim primjerima subjekti su eksplicirani i odmah se vidi da se radi o istima, dok su u drugima skriveni barem u jednoj od klauza, ali ipak nije teško odrediti na šta, odnosno na koga se odnose, te da su istovjetni. Evo primjera monoagentivnih rečenica sa veznikom *i*:

Gošće su znale da sam izrod i bena i mada naviknute na mene, izbjegavale su da govore preda mnom ženske tajne, neobične i dvosmislene. (NIU, 152) – To je Almasa, koja je bila ponijela u čardak na sahanu tri velike rumene baklave, čula posljednje riječi svog oca i izgubila svijest. (EČLA, 174) – Mrzio ga je duboko i jedva ugrabio prvu priliku da mu se osveti. (EČLA, 301) – Prodao ga je i ostao obješenih šaka niza se. (NST, 317) – (...) sinoć je kasno stigao, i nije htio da smeta. (MSDS, 82) – Lijepo su mu poručili da dođe sebi, ali on je mislio da ga se boje, i nije prestao da čini ono što nikome nije bilo od koristi. (MSDS, 113) – Izazvao sam ih, i moram ostati na nogama. (MSDS,

158) – (...) *a oni su osjećali da ih ne volim, i gledali me mrtvo, kao stvar.* (MSDS, 415) – *Valjda je branila svoje djetinjstvo i nije pitala za cijenu odbrane.* (JMS, 87) – *Bik je međutim instiktivno osjećao paniku toga momenta i pošao je za Filipom mirno kao dijete.* (MKPFL, 83) – *Ne mogu da uhvatim nit bilo kakvog razgovora koji bi nas izbavio iz ove ukletosti, i počinjem o knjizi koju čitam...* (SKP, 112) – *Čula je, dakle razgovor, shvatila i iskočila iz fijakera!* (SKP, 117) – *Ne mogu da ga se nagledam i pomjeram za njim durbin.* (SKP, 182) – *Stekao sam dragocjeno iskustvo, i neću više uletjeti u klopku.* (MST, 89) – *Zna da smo ja i Mahmut najslabije tačke u lancu i tu grize.* (MST, 345)

Heteroagentivne strukture sa veznikom i također su prisutne, i to u većem broju primjera. Prisutni su svi podtipovi ovih struktura, što se može vidjeti iz narednih primjera:

a) općenite heteroagentivne strukture u kojima nema posebne veze među subjektima klauza u sklopu uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica:

Sve te misli projurile su u tren oka kroz dedin mozak i on nagoni pruži ruku... (EČLA, 140) – *Uvidio je pad i znam da će surovo postupati i sa ljudima i sa životinjama.* (NIU, 13) – *U dućanu izbiše dugovi, na selu manjak, s kmetovima rasprave i sve je pošlo na tanje.* (NST, 317) – *Sve je došlo u pitanje i sada sam samo Ahmed, ni šejh ni Nurudin.* (MSDS, 10) – *Prestalo je ono treperenje i ostala sama tišina, i u njoj.* (JMS, 35) – *Od željezničke stanice do tramvaja snijeg je bio uklonjen i ona se lahko i prirodno kretala, bez bratovljeve pomoći.* (JMS, 67) – *Baterije električnog zvonca kod njih nisu nikada bile naročito pune i zvuk zvona bio je sasvim slab.* (MKPFL, 14) – (...) *na ploči štednjaka jedna je rupa bila nepokrivena i kroz čađavu kružnicu sukljao je tamnorumen plamen, sasvim čađav i mračan kao lomača.* (MKPFL, 57) – *Korak mu je bijesan, i pitam se ima li smisla da mu priđem.* (SKP, 143) – (...) *mušterije su počele da dolaze u većem broju nego što se nadao i on se uvjerio da ženina grdnja može biti vrlo korisna.* (MST, 24)

b) heteroagentivne strukture u kojima je objekt iz prve klauze postao subjekt naredne, odnosno prešao iz stanja pacijensa u stanje agensa:

Slatke riječi uz lukavi smiješak vještog trgovca zanijele su Aliju i on nije mogao shvatiti što gazda Ješua s njim opet hoće, ali je već zebao od neke nove ponude. (EČLA, 123) – Ovaj nagli izljev riječi iscrpi ga i on uz pomoć Zajka klonu natrag u svoj dušek. (EČLA, 201) – Čovjeku si dužan, i on ima biraderu hazretleri, svako pravo. (EČLA, 289) – Ova bujica riječi povuče kadiju u vir nerazumijevanja i on se okretao kao pomahnitao oko svoje osi... (EČLA, 344) – (...) ubola je osa u nogu i sva joj je natekla... (MKPFL, 166) – Njegova mala plata i dosadna služba, jer nikad ne smije napustiti tvrđavu, sigurno su dozlogrdili starom ratniku, i mogao je pristati na sve, ako bi mu pristojna nagrada omogućila da se riješi tvrđave. (MST, 260) – Pola nevolja, a bilo ih je dosta, dolazilo mi je od njega, i već sam počeo misliti, smatrajući ga božijom kaznom, da svako ima svoga Piri-Vojvodu. (MSDS, 426)

c) heteroagentivne strukture u kojima je subjekt jedne klauze postao objekt u narednoj, odnosno u kojima je vršilac radnje postao predmetom radnje naredne rečenice:

Izgubio je sve što je želio da sačuva, i sad ga muči neizdržljiv bol i bijes zbog ljudske nemoći da se suprotstavi nesreći. (MST, 243) – Sad je stajao pred nama kao žrtva nemilosrdne sudbine, i ljudi su ga žalili. (MST, 315) – Odjednom sam shvatio sve, i jeza me prošla cijelim tijelom. (MST, 409) – Odgovarala je mome jutrošnjem bespuću, i prihvatio sam je naknadno. (MSDS, 141) – Bila je na sve strane poznata po svom jeziku bez dlake i po svojoj muškoj surovosti, i niko je nije ni zvao Ibrahimbegovicom, nego njenim vlastitim imenom. (SKP, 43)

U korpusu sam zabilježila i bezagentivne strukture sa veznikom *i*, i to one u kojima je samo jedna klauza bezlična. Evo i primjera ovih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica zabilježenih u korpusu:

Za moju trostruku ljubav se pročulo i nisu ozlojeđene samo sestre i Demirović nego i svi oni do kojih je doprla vijest. (NIU, 69) – Ali sam se sjetio sinoćnje

večeri i učinilo mi se da zaista tako mislim. (MSDS, 251) – Konkretno se o toj stvari protiv nje nije znalo ništa i sve je ostalo kod glasina koje kruže oko čajeva i oko večera. (MKPFL, 139) – Ogromno blago je ležalo u njemu naslagano a neiskorišćeno, i gore je bilo nego da ništa ne zna. (MST, 155) – U početku mi je bilo neobično da ćutim sa živim čovjekom u praznom prostoru biblioteke, i pokušavao sam da povedem ma kakav razgovor, o ma čemu. (MST, 155) – Desilo se sa mnom, i više to ne mogu izmijeniti ni zaboraviti. (MST, 309) – Junaštvo traje tren, strah cijelog života, i pametnije je brinuti se za cio život nego za tren. (MST, 355)

Među uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama s veznikom *i* ima primjera onih kod kojih je odnos uzroka i posljedice manje transparentan. Evo nekih primjera takvih rečenica:

Sluge ne zaziru pred Džaferovom surovošću i ne vrše svoju dužnost govoreći da su skrhani predosjećajem... (NIU, 76) – Muzafer je luda i ne čini nikome na žao. (NIU, 80) – Ja sam derviš, šejh tekije, i jedan sejmen ne može da me dočeka tako, s rukom na pušci. (MSDS, 89) – Taknuo sam u pravo mjesto, i žica je zabrujala. (MSDS, 294) – Krupan i pun glas je odzvanjao, i njoj je palo na um da mu i glas traži prostor livade. (JMS, 69) – Krsta su je opet počela stezati i ona se promeškolji na stolici. (JMS, 32) – (...) momentalna smetenost kvari mu polove i on je često mučan i nevoljan, nije od koristi ni za se, kamoli za druge. (NST, 322) – Nena nije imala djece, i krivnju je pred njim i pred svima bacala na Ibrahimbega. (SKP, 43) – Stara ciganka zapovijedi nešto strogo, promuklo, i obadvije se odšuljaše niz ulicu. (HHGK, 138) – Baban se trže i umalo mu ne ispade već ugasnuo čibuk iz ruke. (HHGK, 239) – Gradske kapije otvaraju se i stoji škripa teških drvenih vratnica na zardalim šarkama. (ECLA, 12) – Steglo ga je u dijafragmi i osjećao je srce kako mu bije u koljenima i u laktovima. (MKPFL, 243) – Zapeo je o prag i pao mu je polucilindar. (MKPFL, 247)

5.2. Rečenice sa veznikom pa

Veznik *pa* je veznik kopulativnih rečenica koji povezuje klauze sa vremenskim slijedom i uzročno-posljedičnim odnosom. Kako i uzročno-posljedični odnos podrazumijeva vremenski slijed, treba paziti prilikom identifikacije rečenica sa tim odnosom, jer ne mora svaki vremenski slijed predstavljati i uzročno-posljedični odnos.

Prema Stevanoviću, veznik *pa* povezuje "sastavne rečenice od kojih se drugom iznosi posledica onoga što se kazuje prvom od njih"¹⁶, što upravo i potvrđuje prethodnu tvrdnju da je ovo veznik prvenstveno uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica.

Iako je funkcija povezivanja klauza sa uzročno-posljedičnim odnosom primarno njegova, u korpusu on nije najzastupljeniji, jer ne čini ni punu polovinu zastupljenosti veznika *i*. Za razliku od veznika *i* veznik *pa* ne može povezivati više uzastopnih klauza, nego samo dvije.

Među uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama povezanim veznikom *pa* nisu zabilježene one kod kojih je taj odnos preciziran upotrebom nekog leksičkog konektora. Prisutne su samo one klauze kod kojih uzročno-posljedični odnos proizilazi iz odnosa među njihovim klauzama. Kada su u pitanju subjekti takvih klauza, izdvajaju se sva tri tipa rečenica.

Monoagentivne uzročno-posljedične kopulativne rečenice sa veznikom *pa*, koje odlikuje istovjetnost subjekata u klauzama povezanim ovim veznikom, zabilježene su u sljedećim primjerima iz korpusa:

Ne stidi se lijepa, ne budi budala, k'o što je to Alija hamal bio, koji se stidio svoje sjerotinje, pa ti nije smio govoriti o svojoj velikoj ljubavi. (EČLA, 19) – I Alihodža dočuo da je Lepir obolio, pa i on, već u sam mrak, pošao k njemu. (EČLA, 35) – Pravo ima svijet: on je neki sihirbaz, neki dozbojadžija, vještac, pa se plaši da mu ne vidim mrtvačke glave i druge budalašćine. (EČLA, 51) – Momci u ekmeščinici primjećivali na svom majstoru brigu, pa ga više nisu, kao prije ljutili međusobnim zadjevicama. (EČLA, 288) – On će biti sretan što mu je kadija ukazao čast i poštovanje, pa baš njega pozvao da pribiva tako važnu činu. (EČLA, 291) – Vidim tri konjanika kako upinju

¹⁶ Stevanović, Mihailo, Navedeno djelo, str. 785.

uz brijeg, pa skakućem kao sumanut. (NIU, 21) – Zna da mu nije mjesto među uglednima, pa se povlači u Opšeničke šume i rasipa svoju surovost. (NIU, 22) – Jer, pored svoje struke i svoga društva, ne upušta se u drugo, pa u praktičnom životu zaostaje i za manjim zanatčijom. (NST, 321) – A ne želi previše da ih pokazuje, zna da nisu baš lijepi, pa najviše ćuti. (MST, 115) – Srećom, u mejhani je bio samo Mujo Dušica, hamal, ulivao je u sebe rakiju od jutros, pa nije znao ni sam šta govori, a kamoli šta govore drugi. (MST, 301)

Kod heteroagentivnih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica sa veznikom *pa* prisutna su sva tri podtipa ovih rečenica, i to:

a) općenite heteroagentivne strukture bez posebne veze među subjektima klauza složene kopulativne rečenice sa uzročno-posljedičnim značenjem:

Žena mu šćeri poudala, pa mu se u kuću nakrcali zetovi. (EČLA, 402) – Konaci su pusti i prazni kao da ih je kuga pomorila, pa ni golubovi ne guču više pod pločnim strehama. (HHGK, 268) – Noć je stvorena za ono što se radi skriveno, pa on, hodajući do zore sazna i ono što ne želi i što ga se ne tiče... (MSDS, 159) – (...) ili bi se začuo lelek od kojeg sam se zagrcavao i, zagušen uzbuđenjem, posrtao rukom po hartiji, pa su mislili da sam nevješt. (MST, 26) – Srećom, to je samo Mahmutova izmišljotina, pa nema nikakve potrebe da drhtim pred tim nezamišljivim susretom. (MST, 105) – (...) ali mi na kraju postaje jasno da zapravo želim neko čudo, da pobijedi neki na koga niko nije ni pomišljao, pa da svi ostanu preneraženi. (SKP, 181)

b) heteroagentivne strukture u kojima je objekt prve klauze postao subjektom naredne, odnosno prešao iz stanja pacijensa u stanje agensa:

Ubijala me dosada, tiha i bolna, izmiješana preznojavanjem i izvršavanjem liječničkih savjeta, pa sam osjetio neku vrst djetinje melankolije. (EČLA, 6) – Muftija je govorio kako je Iblis u nekakvoj okladi pobijedio učena hodžu, pa je on morao izabrati jedan grijeh. (EČLA, 150) – Pašo-ćoro bio je plećat i razvijen stari gorostas, ali ga piće i česte tučnjave

nekako smlatile, pa je sav rad bio prepustio svome momku Anđelku, koji je nekako prebrzo stjecaio zlatnike. (EČLA, 278) – Tresli se svi nazočni od smijeha dok je kadija objašnjavao kako mu gluhi svjedok zanio pamet, pa on, misleći da Ibrahim pita za Aliju, naredio da se konj zatvori. (EČLA, 347) – Sreća ga zanimela, pa je do duboko u noć lutao gradom. (EČLA, 356) – Kad je nju strahoba vode trgnula iz sna, učinilo joj se da neko vapi njezinu pomoć, pa je skočila i podigla ukućane. (NST, 277) – Mula Ismail, narodni prvak, koji je predstavljao ljude iz džemata, primio me ljubazno, pa sam pomislio de me zamijenio s nekim. (MST, 102)

c) heteroagentivne strukture kod kojih je subjekt jedne klauze postao objekt naredne, odnosno prešao iz stanja agensa u stanje pacijensa:

Ta pećica, na mnogim mjestima napukla i ilovačom izlijepljena, odavno već nije ispunjavala svoju svrhu, pa ju je ogroman neki pauk iskoristio za svoju veliku zamku i preko otvorenih vratnica isprepleo svoje mreže. (EČLA, 50) – A poslije više od pedeset godina prvi put je na kući smrti, kući sihirbaza, đozbojadžije, dječjeg plašila, kapija bila širom otvorena, pa ju je vjetrić mlatarao i potrzao. (EČLA, 141) – Starija se udala u Travnik, pa samo od god' do god' za nju čuje, i to uvijek kad je rodila novo dijete... (EČLA, 322) - Nu, tako šta susrećem na svakom koraku pa mi nije nužno čitati. (NST, 262)

U korpusu sam zabilježila i uzročno-posljedične kopulativne bezagentivne rečenice, i to one u kojima je jedna od klauza bezlična. Evo primjera takvih rečenica:

(...), a valija dolazi, pa treba imati ljude za sjajan doček. (EČLA, 278) – Sve se zna, pa ni zlatom ne možeš zapušiti tuđa usta. (NIU, 68) – Opažalo se, pa je gdje kad i vlasti odgovarao. (NST, 270) – Djed se u obitelji u svemu pitao, pa bi ispalo po njegovom i da je moj otac htio nešto drugo. (SKP, 8) – Ja ovo što ću reći, ne bih ni za šta na svijetu, ali dogorjelo je do nokata: pa da se dijelimo! (SKP, 141)

I među rečenicama sa veznikom *pa* ima primjera u kojima je odnos uzroka i posljedice manje transparentan:

Zapije se, zapije bez računa, pa onda hoće i krivo, hoće i prevariti... (NST, 284) – Već pet-šest dana hoću te nešto pitati, ali ti uvijek u podne dolaziš, pa ne stignem od posla, a ovo je nešto samo za nas dvojicu. (ECLA, 54) – A tako svatko može ponešto; pa da rad poteče kao u pčelinjaku. (NST, 323) – Svijetla paleta boja razlila se nad hrasticima i nad vinogradima, sve je treperilo, bogato i zanosno, pa su se Bobočka i Filip odlučili da pođu do sv. Roka na proštenje. (MKPFL, 176) – Uhvati ga tjeskoba, pa sjedne na čepetak da odahne uz cigaru jedan čas. (NST, 266)

5.3. Rečenice s veznikom *te*

“Sastavne naporedne rečenice u kojih sadržina druge proističe iz sadržine prve, kao posljedica iz uzroka, najčešće se jedna s drugom vezuju veznikom *te*.”¹⁷ Iz ove Stevanovićeve tvrdnje moglo bi se zaključiti da je veznik *te* najčešći veznik uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Ova tvrdnja nije našla potvrdu u primjerima iz korpusa, jer se veznik *te* u ulozi veznika uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica javio u svega 6% slučajeva.

Još je i Leskien¹⁸, razmatrajući primjere u kojima veznik *te* povezuje klauze sa zavisnim smisaonim odnosima, čak u tri od pet slučajeva spomenuo uzročno-posljedične odnose, i to: sadržaj druge rečenice odnosi se kao posljedica prema sadržaju prve rečenice; konstrukcije bliske posljedičnim rečenicama i druga rečenica označava posljedicu, ali se približava značenju zavisne namjerne rečenice.

Budući da veznik *te* povezuje klauze sa uzročno-posljedičnim značenjima, on ostvaruje semantičku bliskost sa veznikom *pa*. S druge strane, ovaj veznik je po funkciji blizak vezniku *i*, te se često koristi kao njegova stilska rezerva. Međutim, iako je blizak vezniku *i*, on ne može povezivati više od dvije uzastopne klauze, baš kao ni veznik *pa*.

Među uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama zabilježene su samo one kod kojih odnos uzroka i posljedice nije ekspliciran nekim leksičkim konektorom. Među njima se izdvajaju sva tri tipa rečenica s obzirom na subjekte u njima

¹⁷ Stevanović, Mihailo, Navedeno djelo, str. 787.

¹⁸ Vidi: Pranjković, Ivo, *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993, str. 78 – 83

Monoagentivne uzročno-posljedične kopulativne rečenice sa veznikom *te* imaju isto ustrojstvo kao i one sa veznicima *i* i *pa*, mada su zastupljene u znatno manjem broju.

Filip se gubio u detaljima, te nikako nije mogao da tim detaljima oko sebe udahne neki dublji smisao. (MKPFL, 32) – Filip se gubio u mutnim slikama, te nije nikako mogao da se snađe. (MKPFL, 172) – Osjećala je ona spram alkohola lično konstantan otklon, ali je toliko toga popila u životu, te je mogla da pije tri noći... (MKPFL, 172) – Filip je bio nametljivom upornošću te starice toliko uznemiren, te nije mogao da se svlada. (MKPFL, 257) – Počeo je već i sumnjati u rad, slušajući samo o zijanu, te je tražio da mu se počne vraćati glavica. (NST, 284)

Kada su u pitanju heteroagentivne uzročno-posljedične kopulativne rečenice sa veznikom *te*, mogu se izdvojiti samo dva podtipa ovih struktura:

a) općenite heteroagentivne strukture bez posebne veze među subjektima klauza:

(...) a nad zelenkastom bekrenom jabukom kaptolske fratarske crkve gomilahu se teški, bijeli oblaci te se vrapci pod krošnjama platana uznemiriše glasno, kao pred ranu jutarnju kišu. (MKPFL, 16) – Možda je i òno, na terazijama moga kolebanja, prevagnulo, te sam te, druge univerzitetske godine, krenuo kući na ferije iz ove daleke zemlje. (SKP, 7) – Ihtaru se dopade ajanova besjeda, te osjetih izvjesnu nelagodnost. (NIU, 39)

b) heteroagentivne strukture u kojima je objekt iz prve klauze postao subjekt naredne:

Tolika lupnjava, pa i svijest da pred hanom stoji ranjen čovjek, ipak djelova na gazdu Marka te ustade i kroz prozorčić viknu. (EČLA, 286)

Među uzročno-posljedičnim kopulativnim rečenicama sa veznikom *te* zabilježeno je i nekoliko bezagentivnih, koje, kako znamo iz ranije rečenog, sadrže barem jednu bezličnu klauzu. Evo takvih rečenica zabilježenih u korpusu:

(...) jedna se plavkasta teleća noga zaplitala među žbice, te je tako izgledalo kao da će tu plavkastu teleću nogu točak prelomiti u zglobu. (MKPFL, 17) – (...), a sada je stigao glas da su nacrti primljeni, te je valjalo odmah odgovoriti... (MKPFL, 124)

Ima i među rečenicama sa veznikom *te* primjera sa manje transparentnim uzročno-posljedičnim odnosom:

(...) a u polutmini tog mračnog prostora blistao je oštar, goli nabrušeni kuhinjski nož, te promatrajući onu blistavu solingensku oštricu Filip je imao osjećaj kao da je prestupio prag paučinaste, mračne, sredovječne oružarnice. (MKPFL, 28) – (...) trepavice su joj bile tako bujne, tako crne, tako metličave, te je Filipu izgledalo kao da su umjetne. (MKPFL, 135)

5.4. Rečenice sa veznikom *a*

Veznik *a* zapravo je veznik suprotnih, odnosno adverzativnih rečenica, i označava neku nepodudarnost među klauzama takvih koordiniranih rečenica. Ipak, u nekim slučajevima veznik *a* može se javiti i kao veznik kopulativnih rečenica, i to onda “kad ima vrijednost vezničko-intenzifikatorskog spoja *a i*”¹⁹, odnosno kada su ta dva veznika “međusobno komutabilni”.²⁰

Budući da veznik *a* može biti veznik kopulativnih rečenica i zamjenjiv je veznikom *i*, logično je da može povezivati i kopulativne rečenice sa uzročno-posljedičnim značenjem, mada su takve kopulative rečenice u korpusu veoma rijetke i nalazimo ih u svega 1% slučajeva.

Evo primjera uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica sa veznikom *a* zabilježenih u korpusu:

Nije bio ničiji čovjek, i nije služio nikome osim svojoj gluposti, a to je bilo dovoljno da me tri puta dnevno istjera iz kože. (MSDS, 426) – Srećom pojavi se oblak, nastade grmljavina, a orao se zar preplaši i počeo da me spušta. (HHGK, 290) – Svakome se to može desiti, a nećemo mu se još i mi popeti na vrat, dosta mu je nevolje i bez nas. (MST, 175) – Odao se piću, pa afijunu, a dućan mu polagano, ali sigurno propadao. (EČLA, 298) – Dim iz pećice sve je više punio sobu, a starac sve glasnije i bolnije kašljao. (EČLA, 102)

¹⁹ Jahić, Halilović, Palić, Navedeno djelo, str. 413.

²⁰ Pranjković, Ivo, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, 1984, str. 55.

6. IMPLICITNE UZROČNO-POSRLJEDIČNE KOPULATIVNE REČENICE

Implicitne strukture podrazumijevaju jukstapoziciju, odnosno asindetsku vezu među klauzama složene strukture. Sve takve implicitne strukture “među čijim se klauzama uspostavlja sklad bilo koje vrste”²¹ predstavljaju kopulativne rečenice. Kako se među klauzama eksplicitnih kopulativnih rečenica uspostavlja različiti smisaoni i značenjski odnosi, tako se oni uspostavljaaju i među klauzama implicitnih kopulativnih rečenica. U skladu s tim, pored ostalih, mogu se izdvojiti i implicitne uzročno-posljedične kopulativne rečenice. Za takve rečenice može se reći da predstavljaju jukstaponirane kopulativne rečenice među čijim se klauzama uspostavlja odnos uzroka i posljedice.

Glavna nedoumica koja se javlja uvijek kada je u pitanju neka implicitna struktura jeste kako u odsustvu veznika, kada je veza među klauzama izražena samo intonacijom, razlikovati koordinaciju od subordinacije. Svakako stoji činjenica da nikada ne možemo biti sasvim sigurni o kojoj se strukturi radi, koordiniranoj ili subordiniranoj, i odluka o tome uveliko zavisi od onoga koji tu rečenicu posmatra. Ipak, u principu, implicitne kopulativne strukture odlikuju se “paralelizmom sintaktičkog ustrojstva i obično intonacijom nizanja”²². Posmatrajući njihovo ustrojstvo, zapaža se da se one, u biti, ne razlikuju mnogo od eksplicitnih uzročno-posljedičnih struktura sa veznikom *i*.

6.1. Tipizirane i netipizirane implicitne strukture

Među implicitnim uzročno-posljedičnim kopulativnim strukturama mogu se izdvojiti tipizirane i netipizirane strukture.²³

Pod tipiziranim strukturama podrazumijevaju se one strukture koje karakterizira neki anaforički element, tipa *zato*, *stoga*, *iz tih razloga* i sl. Njegova uloga je prije svega eksplikatorska, jer on direktno izražava uzročno-posljedični odnos klauza koje povezuje. U korpusu ovakve strukture nisu zastupljene u velikom broju, ali su ipak zabilježene u narednim primjerima:

²¹ Jahić, Halilović, Palić, Navedeno djelo, str. 417.

²² Pranjković, Ivo, *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993, str. 127.

²³ Vidi: Pranjković, Ivo, Navedeno djelo, str. 162.

Bili su to minijturni primjerci lončarstva i arhitekture, iza kojih je, naravno, ostajalo mnogo tragova po namještaju i odijelu, zbog čega su me roditelji stalno korili i prijetili mi, a pogotovo mi je prijetila služavka. (EČLA, 6) – To mu je uzdiglo ugled, zato ga svi i vole. (EČLA, 15) – To ja ne znam, sinko, ali znam da si me uvijek slušao, i slutim da si prav, zato ću te ispustiti iz tog mraka, pa te uvesti u moju odaju. (EČLA, 331) – Šuma još nije olistala, prema tome se ne mogu sakriti... (EČLA, 278) – Vidjela je jednog dana i Beću u toj uniformi, zato je plakala. (JMS, 123) – Znači da je desetar stao između njih sa bombama, zato mu je govor postao tako dugačak. (JMS, 175) – Trideset godina izdržava slijepu majku, zbog nje se nije ni oženio, zbog nje je od jutra do mraka vukao tešku kalaisanu posudu punu zašećerene vode. (MST, 20) – I ja sam to znao, zato me zbunila ova dobrota. (MST, 25) – Ljudi se ustvari boje, zato su surovi. (MST, 153) – Zli su isprednjačili, suviše se vide i osjećaju, zato mislimo da su svi takvi. (MST, 298)

S druge strane, pod netipiziranim strukturama podrazumijevaju se one strukture kod kojih se u jednoj klauzi opisuje neki događaj, iznosi neka tvrdnja, konstatacija ili pretpostavka, a u drugoj se iznosi posljedica ili rezultat toga, kao u primjerima:

Nema bježanja, priđoh i sjedoh. (SKP, 56) – Iz ateljea izneseni su nekud štafelaj, platna, sve slikarsko, ostao samo sto sa stolicom, a unesen krevet sa gostinjskim šarenim biljcem i čistim lanenim jastukom. (SKP, 146) – A njemu se stislo, spopala ga neka nemoć i očajanje... (HHGK, 258) – (...) nije trebalo ništa da govori, dovoljno je bilo da postoji. (MSDS, 27)

6.2. Uzročne, posljedične i kombinirane implicitne strukture

Kod Pranjčkovića²⁴ se nalazi još jedna podjela uzročno-posljedičnih implicitnih struktura. On sve takve strukture dijeli na tri vrste:

1. posljedične (uzrok – posljedica),
2. uzročne (posljedica – uzrok),

²⁴ Vidi: Pranjčković, Ivo, Navedeno djelo, str. 159.

3. kombinirane uzročno-posljedične, odnosno posljedično-uzročne.

U korpusu koji sam istraživala pronašla sam sve tri vrste ovih implicitnih struktura, neke u manjem, a neke u većem broju. Tako su posljedične implicitne strukture najbrojnije i zabilježene su u 64% slučajeva, dok su uzročne rjeđe i nalazimo ih u 35% slučajeva. Za razliku od ove dvije vrste, kombinirane implicitne strukture zabilježene su u svega dva primjera (1%).

6.2.1. Posljedične implicitne strukture

Posljedične implicitne strukture podrazumijevaju one kod kojih prva klauza označava uzrok, a druga posljedicu. Budući da je to logičan slijed, ove strukture mogu biti i tipizirane i netipizirane.

Njihova preoblika odvija se na način da se između klauza umetne bilo koji kopulativni veznik koji odgovara, i, ako je to moguće bez narušavanja već postojećeg ustrojstva i odnosa među klauzama, onda je ta rečenica posljedična kopulativna.

Među posljedičnim strukturama zabilježene su i one kod kojih je uzročno-posljedični odnos ekspliciran nekim leksičkim konektorima²⁵ (tipizirane strukture), ali i one kod kojih je taj odnos posljedica odnosa među klauzama implicitne strukture.

Posmatranjem subjekata u ovim implicitnim strukturama zaključuje se da se izdvajaju sva tri tipa takvih struktura:

a) monoagentivne:

A stari prijatelj Džigo to osjeti, uspori hod, primiri se, pa uvijek kičmom i drži Šaćir-agu u ravnoteži. (HHGK, 256) – Stričevi se zaigraše, zaboraviše na mene. (SKP, 102) – Svi znaju za Veprovu skarednu prosidbu njegove kćeri krivonoge Naile, zamukli, čekaju šta će sad Vepar. (SKP, 140) – Sve znam kako će i šta će večeras biti u tom lovačkom akšamluku, najradije bih se vratio kući ili otišao Jovanu gore u šumu... (SKP, 158) – Pa nije mogao dočekati da se vratiš kući, doletio evo preda te! (SKP, 161) – (...) sad više nije mogao pobjeći, ostaće tu cijeli dan, i cijeli dan ću misliti na njega i čekati noć spasiteljicu, za njega ili za mene. (MSDS, 64) – Bili smo zbunjeni obojica, nismo znali kako da se držimo i šta da kažemo jedan drugome. (MSDS, 79) – (...) bio sam zbunjen i nepripremljen, uzalud sam smišljao šta ću reći. (MSDS, 91) – Lijepo, ponio si se

²⁵ Vidi: primjeri tipiziranih struktura na str. 28-29 rada

junački, sad ćeš to platiti. (MST, 187) – Prateći mlade u neizvjesnost, ljudi se nisu stidjeli ni svoje ljubavi ni svoje mržnje, javno su ih pokazivali. (MST, 124) – Svi me mrze, svi hoće da umrem... (EČLA, 30)

b) heteroagentivne, i to:

– općenite

Taj moj postupak, doduše bio je sitan, od njega on nije imao nikakve štete... (SKP, 95) – Nikad mi tako nešto nije ni na pamet palo, sâm se nad sobom snebivam što govorim. (SKP, 112) – Iz ateljea izneseni su nekud štafelaj, platna, sve slikarsko, ostao samo sto sa stolicom, a unesen krevet sa gostinjskim šarenim biljcem i čistim lanenim jastukom. (SKP, 146) – Doći će po nju iz šehera, ne treba da brineš, neke stručne osobe iz bolnice... (SKP, 174) – Mala krv podjari veliku, jurnuše i neki stariji ljudi jedni na druge... (SKP, 185) – Neprimjetno se uvukao u mene strah, sve je počelo dobijati čudne razmjere, nisu to više bila poznata kretanja, ni poznati ljudi, ni poznata kasaba. (MSDS, 36) – Bjegunac se sad tiče tekije, odluku ne treba da donosim sam. (MSDS, 66) – Nikad je ne bi izrekao da je vladao sobom, po tome sam vidio kolika je njegova žalost. (MSDS, 84) – Odnio je i jedno i drugo, meni je ostalo ružno sjećanje. (MSDS, 104) – To mi ne smeta, čak je ugodno: ne osjećam potrebu da išta razrješavam. (MST, 33) – Život mu je duga niska prevarenih očekivanja, valjda se navikao na razočarenja. (MST, 267) – Moje snage su slabe, malo šta bih mogao da učinim. (MST, 353) – On je viđen i sojli, njegovu riječ nitko neće poreći, a on sam neće je iskazati. (EČLA, 291)

– subjekt jedne klauze prešao u objekt druge

(...) hvatam je za ramena da je podignem, ali ona se ne da; dođe mi da je išamaram. (SKP, 107) – Memnunino pismo bilo je preporučeno, morao ga je primiti. (SKP, 167) – (...) on je krv tvoje krvi, treba da mu pomogneš, ne misleći na sebe. (MSDS, 85) – Čovjekova nada je jača od iskustva, ne može je pokolebati tuđi neuspjeh. (MST, 164)

c) bezagentivne

Nema bježanja, priđoh i sjedoh. (SKP, 56) – Nestade muke; priđoh mu bliže. (NIU, 66)

Među uzročnim implicitnim strukturama zabilježeni su neki primjeri u kojima je odnos uzroka i posljedice manje transparentan nego u prethodno navedenim primjerima. Evo primjera i takvih posljedičnih struktura:

(...) pala je, razrezala koljeno staklovinom i prilično mnogo je krvi proteklo. (MKPFL, 144) – Svijetla paleta boja razlila se nad hrasticima i nad vinogradima, sve je treperilo... (MKPFL, 176) – Noć pade, oživješe sjene. (HHGK, 164) – Odista, mračan je i skupljen u sebe, iz njega će nekakav grom. (SKP, 56) – A sam je, u bolesničkom krevetu, među tuđim ljudima, zločin bi bio kad to ne bih uradio! (SKP, 169) – Ona je dobra živa pramajka svega našeg roda, posudiće mi sigurno kad joj izložim čiji je život u pitanju. (SKP, 169) – On ih otrese s krajeva poluge, oni padoše... (SKP, 189) – To sam činio sa zanimanjem, mogla je misliti da je to zbog njenih riječi, i tako smo izgledali pristojni oboje. (MSDS, 24) – Time bi sve među nama bilo riješeno na najbolji i najjednostavniji način, razvezao bih tako sve uzlove, svoje i njegove... (MSDS, 79) – Čovjek je sapeo zemlju, gospodari njom! (NST, 267)

6.2.2. Uzročne implicitne strukture

Uzročne implicitne strukture podrazumijevaju kopulativne rečenice u kojima na prvom mjestu dolazi klauza koja iskazuje posljedicu, a na drugom se nalazi klauza u kojoj je iskazan uzrok. Ovaj neuobičajen poredak uzroka i posljedice razlog je što su ove rečenice zastupljene u znatno manjem broju nego posljedične implicitne strukture. S obzirom na to, sve uzročne implicitne strukture su netipizirane, jer ih ne karakterizira prisustvo leksičkih konektora. Zbog takvog ustrojstva drugi dio implicitnih struktura najčešće ima “kakvo dodatno značenje (npr. komentara, suprotnosti, pogodbenosti i sl.) ili biva zbog čega – iz obavijesnih razloga – posebno istaknut”.²⁶

Budući da se radi o implicitnim strukturama, velika je mogućnost greške pri identifikaciji jedne takve rečenice. Rješenje je, po Pranjkoviću, u zamjeni redoslijeda dijelova takve implicitne strukture.²⁷ Upravo zbog toga preoblika ovih rečenica vrši se na način da se druga klauza, koja predstavlja uzrok, prebaci na prvo

²⁶ Vidi: Pranjković, Ivo, Navedeno djelo, str. 159.

²⁷ Ibidem, str. 160.

mjesto, dok na njeno mjesto dolazi klauza koja predstavlja posljedicu, a koja je bila na prvom mjestu u rečenici. Daljnja preobrazba i provjera da li je takva rečenica uzročno-posljedična vrši se na ranije spomenuti način – ubacivanjem odgovarajućeg kopulativnog veznika. Ako je to moguće, bez promjene odnosa uzroka i posljedice koji postoji među klauzama, onda je takva složena rečenica uzročno-posljedična kopulativna.

Ćutim, ništa mi ne pada na pamet da joj odgovorim.
(SKP, 169)

Ništa mi ne pada na pamet da joj odgovorim i zato ćutim.

Kako su sve uzročne implicitne strukture netipizirane, među njima se nalaze samo one kod kojih uzročno-posljedični odnos proizilazi iz odnosa među klauzama te implicitne strukture. Kada su u pitanju subjekti ovih rečenica, prisutna su sva tri tipa rečenica.

Monoagentivne strukture zabilježene su u sljedećim primjerima:

(...), i čekaće me, zna on da se ovuda moram vratiti.
(SKP, 54) – *Nasmija se prostodušno i krkljavo, zna sve ono poslije lova na medvjede.* (SKP, 199) – *Nije dugo oklijevala, nije dugo tražila riječi, bila je zaista ratnik što polazi u bitku ne zadržavajući korak, ne osvrćući se.* (MSDS, 22) – *Stajao je poslušno, nije mogao da ode dok ga ne otpustim, ali je misao njegova otišla bez njega.* (MSDS, 42) – *Otima se, neće da ih izgubi...* (NIU, 84) – *(...) svim srcem sam želio da to bude, tako bih ga se riješio.* (MSDS, 77)

Od heteroagentivnih struktura prisutna su sva tri tipa:

a) općenite

Spusti velo, na ulici smo. (SKP, 115) – *(...), kasaba je odjutros kao i svake godine u ovaj dan sva u nemirnom očekivanju: popodne su velike konjske trke, pehlivan i ovoga puta, ispraćaj hadžija na Ćabu.* (SKP, 169) – *Napamet sam znao tu priču, odavno nam je već pričaju...* (MSDS, 23) – *Nisam mogao tada, u tom času zaprepaštenja, da sudim sebi, ni da se kajem, ni da se molim, suviše je još sve bilo vrelo.* (MSDS, 44) – *(...), ali je utisak ostao sasvim površan, neprovjeren, rastresenost mi nije dopuštala da povežem pojavu i mogući uzrok.* (MSDS, 48) – *Nisam htio da objašnjavam, ne bi shvatio, jer misli drugačije nego ja.* (MSDS, 140) – *Misao nije naročito duboka, ni nova, to*

ljudi govore otkako su počeli da misle. (MST, 18) – Njegovo pričanje nije nezanimljivo, preživio je svašta... (MST, 114) – Ali svejedno, učiniću što očekuju, mislili bi da se bojim. (MST, 301) – Među nama se čak stvorio čudan odnos trpeljivosti, nisam mrzio ni ja njega ni on mene. (MST, 371)

b) objekt jedne klauze postaje subjekt druge (ovakav odnos odgovarao bi odnosu kod eksplicitnih rečenica gdje subjekt postaje objektom u narednoj klauzi, a sve zbog “poremećenog” odnosa uzroka i posljedice kod uzročnih implicitnih rečenica)

Gledao sam je doduše od samog susreta, iznenadila me ljepotom glatkog lica što se prosijavalo kroz tanku tkaninu, i stišavanom svjetlošću velikih očiju što su otkrivale vrelu naglost i teške sjenke u njoj. (MSDS, 24) – Zbunio me, nisam bio spreman na ovaj razgovor. (MSDS, 57) – Nisam vjerovao toj smirenosti, ličila je na laž. (MSDS, 65) – Držao sam se za njega kao za kotvu, bio mi je neophodan baš tada, u tom času. (MSDS, 135) – Pogledao me zahvalno, olako sam ga oslobodio krivice, kao što sam ga olako i optužio, i njegova dobra kukavička duša je odahnula. (MST, 145)

c) subjekt jedne klauze postaje objekt druge (ovaj odnos odgovara odnosu kod eksplicitnih rečenica gdje objekt postaje subjekt naredne rečenice)

Ćutim, ništa mi ne pada na pamet da joj odgovorim. (SKP, 169) – Pomislio sam da se vratim, nije mi potreban ovaj susret... (MST, 167) – Nisam htio to da joj kažem, uvrijedilo me njeno oduševljenje. (MST, 262) – Ti si njezin čovjek, tebe je ona izabrala... (EČLA, 172)

Zabilježeni su i neki primjeri bezagentivnih uzročnih implicitnih struktura:

(...) vrata su se otvorila: kuća nije bila zaključana. (MKPFL, 11) – Bolje bi bilo da me odbije, bio sam zbunjen i nepripremljen... (MSDS, 91) – Drago mi je što je otišao, teško je gledati u njegovo lice. (MSDS, 104) – Teško mu je da me pusti, ja sam onaj dugo žučeni koji zna, ja sam svjedok da ne umiru uspomene. (MSDS, 174) – Osjetio sam olakšanje: svršeno je. (MSDS, 200) – Bez junaka se ne može, oni su gruda koja za sobom vuče usov. (MST, 163) – Uzaludno je

bilo govoriti razumno, njeni strahovi su jači od razuma.
(MST, 284) – *Ne bi bilo potrebno da izvuku noževe,*
umro bih od straha, izboden njihovim strašnim očima.
(MST, 305)

I među uzročnim implicitnim strukturama nalaze se primjeri kod kojih je uzročno-posljedični odnos manje transparentan. Evo takvih primjera:

Počeli su da me se tiču, nametnuli su se jezom. (MSDS, 49) – *To bi mu bio kraj, oborili bi se na njega sa surovošću zbog starha i srdžbe što su ga izgubili.* (MSDS, 51) – *Upleo sam se u laž, bio sam prisiljen da tako postupim...* (MSDS, 170) – *Možda sam i ja krivac što šalju djecu u kasabu, zavodi ih glas o meni.* (MSDS, 458) – *A možda ćete živjeti i dobro, ništa vas ne spaja...* (MST, 97) – *Sve treba samo izvrnuti; unutrašnjost je svaka sluzava, slaba, puna izmeta i krvi.* (JMS, 194) – *Jelo tek što se načne, odnosi se, jede se tek da se rekne da se ručalo.* (SKP, 94) – *(...) nije trebalo ništa da govori, dovoljno je bilo da postoji.* (MSDS, 27)

6.2.3. Uzročno-posljedične / posljedično-uzročne implicitne strukture

Ovaj tip implicitnih struktura podrazumijeva strukture sa nediferenciranim odnosom uzroka i posljedice. U takvim strukturama prvom klauzom najčešće se izriče neka poredba, pa takva rečenica ima i izvjesno objasnidbeno značenje, jer se drugom klauzom tumači poredba iz prve klauze, odnosno daje se obavijest o tome na osnovu čega se porede pojmovi, pojave, predmeti i sl. iz prve klauze. Često su ovakve strukture stilski obilježene i imaju uopćavajući karakter.

Ovakve strukture imaju i ustaljenu strukturu: nominalna sintagma + lični glagolski oblik (najčešće samo kopula) + nominalna sintagma.²⁸

U korpusu sam zabilježila samo dva primjera ovakvih rečenica:

Grešne misli su kao vjetar, ko će ih zaustaviti? (MSDS, 13) – *Smijeh mu je put do čovjeka, izražava razumijevanje, olakšava.* (MSDS, 111)

²⁸ Vidi: Pranjković, Ivo, Navedeno djelo, str. 165.

7. PARCELIRANE UZROČNO-POSLJEDIČNE KOPULATIVNE REČENICE

Parcelacija je jedna od pojava ekspresivne sintakse. Pod parcelacijom se podrazumijeva “realizacija jedne rečenice u više tekstovnih jedinica (ili jednog iskaza u nizu intonaciono izdvojenih segmenata međusobno odvojenih tačkama)”.²⁹ Budući da su tako ostvarene rečenice stilistički markirane, nisu baš česte.

Istražujući korpus, mjestimično su se, ipak, javljali primjeri parceliranih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Pronađeno je nekoliko primjera i eksplicitnih i implicitnih struktura ovih rečenica.

Kada su u pitanju eksplicitne strukture, zabilježila sam nekoliko primjera sa veznikom *pa*, i to samo kod jednog autora, Nafije Sarajlić, pa su vjerovatno karakteristika njezinog književnog izraza. Budući da je veoma neuobičajeno da rečenica počinje veznikom *pa*, a sastavni je dio jedne složene cjeline, ovakvi primjeri su izrazito stilski markirani.

Naime, svake mu je godine rađalo četrdeset tovara žita, a jedne godine ne našao više od trideset i devet. Pa je pošao u grad s konjem da namakne još jedan tovar kako bi bio miran preko godine kao i prije. (NST, 292) – Za arabu je samo otvoren put, neka se vere dolje i gore, a za željeznicu je vrlo dobro utrat, da joj nema zapreka ni strmu ni brdu. Pa joj je lakše nositi koliko hoćeš tovara i brzo stići gdje god hoće. (NST, 303) – Sumnja je dostigla vrhunac. Pa će jednog dana uhvatiti toga vojnika za ruku jedan viši časnik, upravo u času kad je na pošti predavao paket. (NST, 308)

Kada su u pitanju implicitne strukture, i one su zabilježene kod samo dva autora – Meše Selimovića i Jasmine Musabegović, i to kao:

b) implicitne tipizirane strukture

Ništa čovjeku nije važnije od svog mira i od sreće koju sâm stvori. Zato je treba čuvati, tu svoju sreću, opkoliti je šančevima, i nikome ne dozvoliti da je ugrozi. (MST, 392)

²⁹ Katnić-Bakaršić, Marina, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001, str. 262.

c) implicitne uzročne strukture

Odjednom sam shvatio sve, i jeza me prošla tijelom, duša mi se potresla. Osman Vuk, lupež, kockar, ubica, obavljao je najplemenitiji posao u životu. (MST, 409) – A dvoje se ne može dobiti. Jedno bi drugo potralo. (JMS, 61)

d) implicitne posljedične strukture

Osjeti po tančinama studen. To je trgnu. (JMS, 47) – Sile su bile ogoljele, jasne i glasne. Nije ih bilo potrebno odgonetati. (JMS, 125) – Bombardovali su u blizini. Tako smo saznali da se front primakao selu. (JMS, 267)

8. ZAKLJUČAK

U radu su se nastojali osvijetliti neki aspekti uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Ti aspekti potkrijepljeni su i odgovarajućim primjerima iz korpusa.

Na početku je rečeno da su uzročno-posljedične kopulativne rečenice specifična vrsta kopulativnih rečenica koja, zapravo, predstavlja jedan od načina iskazivanja uzročno-posljedičnog odnosa. Međutim, kod mnogih gramatičara ovaj odnos predstavlja “zavisni” značenjski odnos u nezavisnim rečenicama. Takav stav posljedica je općeprihvaćenog mišljenja da je uzročno-posljedični odnos prije svega zavisni odnos i nenaviknutosti da se taj odnos izražava koordiniranim rečenicama.

U ustrojstvu ovih rečenica glavna karakteristika je dvodijelnost, bez obzira na broj klauza koje ih čine. Tako se može naći više uzroka i/ili više posljedica iskazanih različitim klauzama u okviru jedne kopulativne rečenice. Uzročno-posljedične kopulativne rečenice također mogu biti raščlanjene i neraščlanjene, te zajedno sa još jednom ili više koordiniranih klauza subordinirane u odnosu na glavnu klauzu.

Kada je u pitanju značenjski odnos među klauzama uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, onda se može reći da ima slučajeve u kojima je taj odnos manje odnosno više transparentan. Postoje, dakle, rečenice u kojima je odnos uzroka i posljedice bezuvjetan i lahko ga je zapaziti, ali ima i primjera u kojima taj odnos može biti uvjetovan nekim faktorima, pa se može, ali i ne mora ostvariti.

Prilikom posmatranja subjekata ovih rečenica izdvajaju se primjeri u kojima su ti subjekti istovjetni u svim klauzama, ali i primjeri u kojima su subjekti različiti, i to potpuno, ili je subjekt jedne klauze prešao u objekt naredne i obrnuto. Bilježe se, također, i primjeri u kojima je barem jedna klauza bezlična. U skladu s tim izdvajaju se tri tipa uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, i to: monoagentivne, heteroagentivne i bezagentivne.

Sukcesivnost je osnovna karakteristika vremenskog aspekta uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica. Ono na šta treba posebno obratiti pažnju kada je riječ o sukcesivnosti jeste činjenica da svako *poslije toga* ne znači nužno *zbog toga*. Sukcesivnost u ovim klauzama može biti izražena upotrebom odgovarajućih sukcesivnih glagolskih oblika, ali i upotrebom istih glagolskih oblika. U nekim primjerima bilježi se i istovremenost, odnosno vremenska podudarnost, koja u tim slučajevima ukazuje na nedistanciranost uzroka i posljedice.

Vidjeli smo i da se sve uzročno-posljedične kopulativne rečenice mogu podijeliti na eksplicitne i implicitne. Kada su u pitanju eksplicitne, onda se govori o klauzama povezanim veznicima *i*, *pa*, *te* i *a*, od kojih je u korpusu najzastupljeniji veznik *i*. Govor o implicitnim strukturama podrazumijeva uzročne, posljedične i kombinirane uzročno-posljedične strukture, te tipizirane i netipizirane strukture.

U korpusu je zabilježen i manji broj primjera parceliranih uzročno-posljedičnih kopulativnih rečenica, i to i eksplicitnih i implicitnih. One su, svakako, stilski markirane i pripadaju ekspresivnoj stilistici. Zbog toga su često karakteristika književnog izraza nekog pisca.

KORPUS

1. EČLA – Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Islamska zajednica, Zagreb, 1989.
2. HHGK – Hamza Humo, *Grozdanin kikot, Izabrane pripovijetke*, Preporod, Sarajevo, 1999.
3. JMS – Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, knj. 83, Preporod, Sarajevo, 2004.
4. MKPFL – Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, Zora, Zagreb, 1954.
5. MSDS – Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Sabrana djela 1, Otokar Keršovani, Rijeka, i Sloboda, Beograd, 1975.

6. MST – Meša Selimović, *Tvrđava*, Sabrana djela 2, Otokar Keršovani, Rijeka, i Sloboda, Beograd, 1975.
7. NIU – Nedžad Ibrišimović, *Ugursuz*, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
8. NST – Nafija Sarajlić, *Teme*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, knj. 31, Preporod, Sarajevo, 1997.
9. SKP – Skender Kulenović, *Ponornica*, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, knj. 6, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.

LITERATURA

- Čedić, Ibrahim, *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001.
- Barić, Lončarić i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I., *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Katičić, Radoslav, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1991.
- Katnić-Bakaršić, Marina, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001.
- Kovačević, Miloš, *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Raška škola, Beograd, 1998.
- Kovačević, Miloš, *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo, 1992.
- Pranjković, Ivo, *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Pranjković, Ivo, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Zagreb, 1984.
- Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Simić, Radoje, Jovanović, Jelena, *Srpska sintaksa I*, Naučne monografije, Beograd, 2002.
- Stevanović, Mihailo, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

CAUSE-CONSEQUENCE COPULATIVE SENTENCES **(on examples of beletristical style)**

Summary

Cause-consequence copulative sentences are kind of coordinated sentences. Also cause-consequence relation by its nature depending relation, copulative sentences are just one of the way of its expression, beside subordinated sentences and adverbial clauses. Nature cause-consequence relation isn't same in all examples, so this relation is in some of them less and in some more transparent, while in very small number of examples is recorded usage of lexical connectors which explicate cause-consequence relation. The most important characteristic of cause-consequence copulative sentences is their two-part structure. There are more classifications of these sentences by presence/no presence conjunction, subject, predicate, and transparency of cause-consequence relation. There are explicit and implicit cause-consequence copulative sentences. In explicit there are those with conjunction *i*, *pa*, *te*, *a*, and in implicit typical and no typical and also causal, consequent and combinative. In corpus are also examples of parcelled cause-consequence copulative sentences which means realization one cause-consequence copulative sentence in more textual parts. Those kinds of a sentence are minority and they are stylemark of some writer.

ON BLENDING AND CLIPPING IN ENGLISH

The abstract

Forming new words in English is a collection of different processes. This paper looks more closely at blending and clipping, which result in new words for old meanings, reflecting on lexicalisation and distinction between clipped forms and blends in some cases. Expression of both new and old meanings in new forms of words is a direct effect of language change, which, in turn, is closely related to the changes in societies. The paper attempts to show that English possesses remarkable flexibility and adaptability as far as formation of new words is concerned.

* * *

Forming new words in English is a collection of different processes. This paper looks more closely at blending and clipping, which result in new words for old meanings.

One of the causes of language change, according to Hudson (2000: 411), is expression of new meanings. With the changes in societies, there is a need to express not only new meanings but also to express old meanings in new forms of words.

Bauer (1983: 30) gives the following definition of the term *word-formation*:

“Word-formation can be defined as the production of complex forms. ‘Complex’ is used by other scholars to mean ‘produced by derivation’. Thus, word-formation can be divided, in the first instance, into derivation and compounding (although there are other categories which do not fit neatly under either of these headings.”

Obviously, any discussion of word-formation makes two assumptions: that there are such things as words, and that at least some of them are formed. Bauer argues that the definition

of the word has been, for a long time, a major problem for linguistic theory because, however the term “word” is defined, there are some items in some languages which speakers of those languages call ‘words’ but which are not covered by the definition.

Adams (1973: 7) agrees that there is a failure of general linguists to provide a consistent definition of the word across languages, which has shown that it can only be defined with respect to a particular language.

Both Adams (1973: 7) and Bauer (1983: 8) agree that, regardless of the difficulties the notion *word* may carry, it has a certain psychological validity, and that there are good reasons for operating with such a notion. To illustrate this, they claim that speakers of a language, even illiterate speakers, (must) have a feeling for what is, or is not, a word. Sapir (1921: 34) reports that speakers of languages that have never been written have no difficulty whatsoever in determining words, although they have some difficulty in learning to break up a word into its constituent sounds. Repeating the sentences, “word for word”, therefore, is not a problem for such speakers. As an exception to this rule, there are words in English that divide English speakers into those who claim that they should write *all right* as opposed to those who opt for *alright*, but in general terms this holds true.

LEXICALISATION

There are several stages a lexeme goes through, ranging from the so-called nonce formation, through institutionalisation to, finally, lexicalisation. On its path, a lexeme may start as a new complex word-form designed by a speaker simply to meet some immediate need, the next stage emerging when the nonce formation starts to be accepted by other speakers as a known lexical item. Quite typical of this stage, Bauer argues (1983: 48), is “...that the potential ambiguity is ignored, and only some of the possible meanings of the form are sued (sometimes only one). Thus, for example, there is nothing in the form *telephone box* to prevent it from meaning a box shaped like a telephone, a box which is located at/by a telephone, a box which functions as a telephone, and so on.”

As it appears, it is only because the item is familiar that the speaker-listener knows that it is synonymous with *telephone kiosk*, in the usual meaning of *telephone kiosk* (institutionalisation).

Bauer (1983: 48) concludes that the lexeme enters its final stage when it takes on a form which it could not have if it had arisen by the application of productive rules. This is the stage when the lexeme is lexicalised.

CLIPPING

In simple words, *clipping* is shortening or clipping the spoken form of a word. This definition excludes the terms traditionally called *abbreviations* which relate to shortening just the written form of words, as in *Mr./Mr* for ‘mister’, *attn* for ‘attention’, and *i.e.* for ‘id est’. It is not frequently the case that these replace the long forms, rather they substitute them. Noteworthy is that AmE abbreviations ordinarily end in fullstops, as opposed to BrE which lacks the fullstop after an abbreviation which keeps the final letter of the word abbreviated, as in *Dr* (*doctor*), *Mrs* (*mistress*). The same applies to common scientific abbreviations, e.g. *cm* ‘centimetre’. Abbreviations often have the sort of spelling which would be rather unsuitable for English words, such as *Eng.*, and *govt.* for ‘English’ and ‘government’.

Hudson (2000: 242) underlines that clippings, on the other hand, have spellings which have the appearance of English words and can be pronounced in English. Hudson goes on to claim that (2000: 242):

“With the passage of time, clippings may fully replace their original longer forms.”

Some of his examples include:

- a. *pub* ‘tavern’, in BrE the clipped form of ‘public house’. Americans, for example, may recognise and use the term *pub* without knowledge of its original ‘public house’ form, illustrating that such clippings are not just abbreviations but may become new words
- b. *fan* ‘devoted follower’, as of sports’ is clipped from *fanatic*. It is highly likely that most users of this word are not aware of the origin of the word as a shortened form. It is also very likely that most fans will tell us that they are not fanatic, so *fan* has become a new word completely separate from *fanatic*.

- c. *pet* ‘loved household animal’ is thought to have been clipped from French *petite* ‘small’.

Hudson (2000: 242) further recognises that some clippings, such as *econ*, *intro*, and *lab*, are in wide use on college campuses nowadays with no tendency of replacing their source-words. Those who use them continue to recognise them as abbreviations. Other clippings, perhaps, *condo*, *flu*, and *fax*, have most likely established themselves as new words, independent of their origins as *condominium*, *influenza* and *facsimile*, respectively. The clippings are generally known to have become more common than the long forms, probably for reasons of economy of language, and are sometimes to the exclusion of the long forms, which may eventually drop out of the language.

Bauer (1983: 232) defines clipping as “a process whereby a lexeme (simplex or complex) is shortened, while still retaining the same meaning and still being a member of the same form class.” He argues that clipping frequently results in a change of stylistic level. The only unpredictability concern may arise in relation to the way in which the base lexeme is shortened. Bauer concludes that the main pattern is for the beginning of the base lexeme to be retained as in the recent examples

bi < *bisexual*,
binocs < *binoculars*,
mike < *microphone*,
jumbo < *jumbo jet*,
deli < *delicatessen*, etc.

Bauer recognises that it is not easily predictable how many syllables will be kept in the clipped form (except that there will definitely be less than in base lexeme), whether the final syllable will be open or closed, and whether the stressed syllable from the base lexeme will be included or not.

The most common type of clipping is that which retains the initial part of the word. However, there are others, too. In examples (Bauer) like

Cong < *Viet Cong*,
‘Fro < *Afro*, and
loid < *celluloid*,

it is the final part of the base lexeme which has been retained.

A much rarer type is where the middle of the word is retained, with both ends being clipped, as in (Bauer) *jams* (< *pyjamas*) and *shrink* (< *head-shrinker*).

Clipped forms are also used in compounds, as in (Bauer) *op art* (< *optical art*), and *org-man* (< *organisation man*). In some cases, Bauer argues, it is not easy to know whether the resultant formation should be treated as a clipping or as a blend as the border between the two types is not always clear. One easy way to draw the distinction, he further argues, is to say that the forms which retain compound stress are clipped compounds, whereas those that take simple word stress are not. This criterion applied, *bodbiz*, *Chicom*, *Comsymp*, *Intelsat*, *midcult*, *pro-am*, *sci-fi* (Bauer) are all compounds made of clippings.

BLENDING

Hudson (2000: 244) accepts the universally-accepted definition of blending as “replacing two words of a phrase with parts of both, ordinarily the first part of the first and the last part of the other”. In comparison to clippings and acronyms, blends can be said to start out as simple abbreviations, but given their appearance which is more word-alike, they can become new words with the passage of time. Examples are:

- a. *motel* ‘motor hotel’, *motor* + *hotel*
- b. *chunnel* ‘tunnel under the English Channel’, *channel* + *tunnel*
- c. *glassphalt* ‘highway paving material made of glass and asphalt’, *glass* + *asphalt*
- d. *brunch* ‘a meal between breakfast and lunch’, *breakfast* + *lunch*

The result of blending takes the form of blends of both form and meaning. Cases like *motel*, *motor* + *hotel*, and *smog*, *smoke* + *fog*, whose origins as blends are probably unknown to many who freely use them, are there to show potential of blending to create new words and not just clever abbreviations.

One of the usual characteristics of blends is that they overlap in their forms, as *channel* and *tunnel* at *-nnel* /nəl/. However, there are cases in which the whole first word is used, e.g. *glassphalt*. Some blends, like *iff* ‘if and only if’, used by logicians, look like a blend but in fact they are a blend only as a spelling – they must be pronounced fully – ‘if and only if’. On the other hand, blends like

sitcom and *edutainment*, Hudson (2000: 244) points out that the overlap mentioned above does not exist: *situation* + *comedy*, and *education* + *entertainment*. In *sitcom*, the blend involves the first part of two words instead of the first of one and last of another. These are a subtype of blends that may be called clipped compounds.

Following is Bauer's (1983: 234) introduction to the discussion of blends:

"When Alice asked Humpty Dumpty to explain the poem 'Jabberwocky' to her, part of his explanation ran as follows:

Well, "slithy" means "lithe and slimy". "Lithe" is the same as "active". You see it's like a portmanteau – there are two meanings packed up into one word.¹"

Bauer (1983: 234) says that portmanteau words like *slithy* and *mimsy* are also called blends. These are the clearest examples of blends, where the etymological root of the word is only clear when specifically explained. Some recent examples (Bauer) include *ballute* (< *balloon* + *parachute*) and *shoat* (< *sheep* + *goat*).

Another kind of blend, according to Bauer, is that where the two words used as the bases are both present in their entirety in the blend, though there is overlap. It should be noted that the overlap may appear in pronunciation, in spelling or both. In addition to *glassphalt* above, a couple of more recent examples (Bauer) include *octopush* and *wargasm*, as well as several others, like *balloonatic*, *guestimate*, *slanguage* and *swelegant* (Adams).

A third type of blend, according to Bauer, is the type where the new lexeme looks as though it is or might be analysable in terms of other word-formation processes (as a neo-classical compound). Recent examples are

arcology < *architectural ecology*,
autocide < *automobile* + *suicide*,
electrodelic < *electro* + *psychodelic*,
molecism < *molecule* + *organism*,
pornotopia < *pornography* + *utopia* and
stagflation < *stagnation* + *inflation*.

These examples are not always easily recognised as blends by the people who hear them, even if they are clearly seen as blends by those who coin them.

¹ Lewis Carroll, *Through the Looking Glass*, 1872, ch VI

Finally, there is a set of formations under the rubric of blends which function like blends but which keep one of the two bases intact. As a result, Bauer argues (1983: 236), “it is not clear whether they are in fact blends or compounds composed of one instance of clipping and one unaltered lexeme.” Some examples (Bauer), like *cremains* (< *cremate* + *remains*) and *carbecue* (< *car* + *barbecue*), have very much the effect of blends, while others, like *mocamp* (< *motor* + *camp*) and *frontlash* (< *front* + *backlash*), seem more like compounds. To further complicate the situation, there is a whole range of those in between, where it is difficult to take a decision, such as *Amtrack* (< *American* + *track*), *boatel* (< *boat* + *hotel*), *Nixonomics* (< *Nixon* + *economics*), etc.

Bauer (1983: 236) concludes by saying that “generally speaking, the category of blends is not well-defined, and blending tends to shade off into compounding, neo-classical compounding, affixation, clipping and acronyming.” However, “it is a very productive source of words in modern English, in both literary and scientific contexts.”

REFERENCES

- Adams, V. (1973), An Introduction to Modern English Word-formation, Eighth Impression, London and New York: Longman Group
- Bauer, L. (1983), English Word-formation, Cambridge: Cambridge University Press
- Hudson, G. (2000), Essential Introductory Linguistics, Oxford: Blackwell Publishers Ltd
- Sapir, E. (1921), Language, New York: Harcourt, Brace and World

BLENDING I CLIPPING U ENGLSKOM JEZIKU

Sažetak

Tvorba novih riječi u engleskom jeziku je skup različitih procesa. Ovaj se prilog bavi procesima nastajanja novih složenica u engleskom jeziku, i to putem *blending*-a i *clipping*-a (dva dijela izraza čine novi, uglavnom početni dio prve riječi i krajnji dio druge: skraćivanje riječi). Oba procesa rezultiraju novim riječima kojima se izražava postojeće značenje riječi ili izraza. Izražavanje novih i starih značenja u novim oblicima riječi je izravna posljedica promjena u jeziku, koje su u bliskoj vezi s promjenama u društvu. U prilogu se pokušava naznačiti da engleski jezik raspolaže fleksibilnošću i prilagodljivošću u oblasti nastajanja novih riječi.

Mr. sc. Lejla Karijašević, Filozofski fakultet u Sarajevu

IZAZOVI NASTAVNIKA U RADU S NADARENOM DJECOM

„One Size Does Not Fit All“¹

Patrice McCrary

Sažetak

Nadareno dijete je izazov za cjelokupni školski sistem, a posebno za nastavnika. Mnogo je razloga za to: nadareno dijete treba više poticaja, znanja, aktivnosti; nastavnik treba da je spreman na različite situacije, pitanja, odgovore nadarenog djeteta; zabilježene su i situacije u kojima nadareno dijete zna više o nekoj temi od nastavnika; postoje određeni metodički oblici rada s nadarenom djecom koje nije jednostavno organizirati i realizirati, a nastavnik u tome ima glavnu ulogu. Ovi i mnogi drugi razlozi upućuju da nije jednostavno poučavati nadarenu djecu, ali je to iznimno važno i neophodno.

Odgovor na pitanje ko je nadareno dijete nije jednostavno dati. Autori navode različite karakteristike koje izdvajaju nadarenu od prosječne djece. Karakteristike nadarenih su važne da bi bili prepoznati, identificirani i uključeni u adekvatan odgojno-obrazovni rad u školi, u kojem je izražena individualizacija i diferencijacija. Ovo se može ispoštovati u razredu primjenom nastavnih listića R. Dottrensa, gdje se posebno izdvajaju listići za razvoj. Primjenom nastavnih listića može se izbjeći da nadarenima bude dosadno u školi.

Ključne riječi: nadareno dijete, izazov, nastavnik, dosada, individualizacija, diferencijacija, nastavni listići

¹ Izvor: Gargiulo, 2006.

UVOD

Nadarene osobe trebaju kontinuiranu, specifičnu i preciziranu pomoć. One trebaju materijalnu podršku, kvalitetno poučavanje, potrebno znanje, primjer koji će slijediti bar da bi otkrili nove puteve kako se stvari mogu raditi i, naravno, ono što je potrebno svima, a to je emocionalna podrška (Freeman, 2001).

Pravovremena identifikacija, kvalitetan odgojno-obrazovni rad, te pozitivan odnos sredine prema nadarenim osobama ključni su u cjelokupnom radu s ovom djecom. McGuigan (1991; prema: Young, & Tyre, 1992), u longitudinalnoj studiji o učenicima visokih intelektualnih sposobnosti, došao je do zaključka da se veliki broj ove djece gubi, jer ona napuštaju školu. Postavlja se pitanje: zašto bi dijete iznadprosječnih sposobnosti napustilo školu ukoliko školski program može savladati sa pola muke? Odgovor se krije u neprepoznavanju njihovih iznadprosječnih sposobnosti i nezadovoljavanju osnovnih potreba ove djece! Veliki problem nadarenih učenika u školi je dosada. Oni, često, već znaju ono što se uči u školi i/ili stvari vrlo brzo razumijevaju, tako da im je višestruko ponavljanje istih stvari suvišno i dosadno.

Nastavnik² ima važnu ulogu u cjelokupnom radu s nadarenim učenicima u školi. Bitan je u svim fazama rada: prepoznavanju, identifikaciji i odgojno-obrazovnom radu. Postoji više mogućnosti za organizaciju primjerenog odgojno-obrazovnog rada za nadarene učenike, ali nastavnik može i samostalno kreirati radnu atmosferu u kojoj se poštuje individualizacija i diferencijacija.

Nadareno dijete, dakle, treba više znanja, podrške, pažnje i rada, s obzirom da su njegove sposobnosti iznad onoga što je postavljeno normama i što se nudi u školi. Ukoliko se ne odgovori na potrebe nadarene djece, oni mogu postati djeca s problemima u ponašanju i tada im je iz drugog razloga potrebna posebna pomoć. Zbog navedenog, nadarena djeca su djeca s posebnim potrebama!

KARAKTERISTIKE NADARENE DJECE

Dugo je bio prisutan stav da su nadarena djeca emocionalno nestabilna, slaba, bolešljiva. Ovaj stav je proizilazio iz više razloga. Prvo, u kasnim 1800-tim i početkom 1900-tih godina napisane su brojne rasprave o tome kako između genijalaca i psihički oboljelih

² pod pojmom nastavnik podrazumijevamo slijedeće: učitelj, nastavnik, profesor - svi oni koji poučavaju u školi.

osoba postoji povezanost; drugo, neke od ranijih studija uključivale su samo djecu sa ekstremno visokim IQ-om (ove studije nisu uključivale djecu koja su sveobuhvatno prezentirala nadarenost); treće, moguće je naći neke slučajeve nadarenih i talentiranih koji su bili ekscentrični ili su imali emocionalnih problema (npr. Vincent Van Gogh). Ti pojedini slučajevi čine da ljudi zaključuju kako su sve nadarene osobe uvijek nastrane. Danas se smatra da nadarena djeca teže da budu zdrava, tjelesno i emocionalno, i da postižu odlične rezultate više nego u jednom području. Ipak, postoji mogućnost da se sada stvori slika da su nadareni i talentirani oni koji sve mogu napraviti odlično i nikada nemaju emocionalne ili tjelesne probleme. Nadarene i talentirane osobe - iako kao grupa u mnogim karakteristikama mogu biti superiorni naspram prosječnih osoba - individue su koje mogu biti i tjelesno i emocionalno ugrožene (Kneedler i sar.; 1984).

Pod terminom nadarena djeca Winner (1996; prema: Cvetković-Lay, 2002.) podrazumijeva one koji imaju tri karakteristične i atipične osobine u odnosu prema ostaloj djeci:

1. Rano sazrijevanje

Nadareno dijete počinje ovladavati nekim područjem znatno prije prosjeka svoje dobne skupine. Ono, osim toga, mnogo brže napreduje u određenim područjima od prosječnog djeteta, ponajviše zato što mu je učenje i ovladavanje vještinama u tim područjima³ mnogo brže i lakše.⁴

2. Otpočетка pjevaju svoju pjesmu

Nadarena djeca ne samo što uče brže od prosječne, pa čak i bistr⁵e djece, nego uče i na kvalitativno različit način. Njima treba minimum pomoći ili potpore odraslog da bi ovladala područjem svog intenzivnog interesa, i veći dio vremena ona uče samostalno.

³ podrazumijeva se skup organiziranog znanja, kao što su jezik, matematika, muzika, umjetnost, šah, balet, gimnastika, tenis, itd.

⁴ iznimke su uvijek moguće, što govori i primjer genija koji nisu očitovali rano sazrijevanje

⁵ Cvetković-Lay, J. (1998) navodi elemente po kojima se mogu razlikovati bistra i nadarena djeca. Izdvajamo neke od njih:

bistro dijete: zna odgovore; ima dobre ideje; s lakoćom uči; tačno kopira zadano; prima informacije, upija ih; voli izlagati u dijelovima; živahno je pri promatranju; zadovoljno je vlastitim učenjem, postignućem.

nadareno dijete: postavlja pitanja; ima neobične ideje; već zna; kreira nova rješenja; služi se informacijama; u izlaganju teži kompleksnosti; pažljiv je posmatrač; vrlo je samokritično.

Nadarena djeca često samostalno utvrđuju nova pravila u području kojim ovladavaju i nove, osebujne načine rješavanja problema unutar tog područja. Sve to znači da su nadarena djeca, po definiciji, i kreativna.

3. Zanos u ovladavanju vještinama

Nadareno dijete ima snažnu unutrašnju motivaciju za ovladavanjem i osmišljavanjem područja u kojemu pokazuje napredan razvoj. Ono očituje vrlo intenzivan, gotovo opsesivan interes, sposobnost snažnog usredotočenja na ono što je predmet interesa, i strast, zanos u njegovu ovladavanju. Ta sretna kombinacija opsesivnog interesa za određeno područje, zajedno s lakoćom učenja, vodi ga u visoka postignuća.

O superiornim karakteristikama nadarenih spram prosječnih osoba pisali su i Sternberg i Rogers (1986; prema: Cvetković-Lay, 1998). Otkrili su da je razlika u:

1. brzini prepoznavanja problema koje treba riješiti,
2. spremnosti i spontanosti u pronalaženju cijelog niza mogućih rješenja,
3. postavljanju prioriteta u mogućim smjerovima rješavanja problema,
4. selekciji značajnih informacija za rješavanje problema (na razini odraslog stručnjaka),
5. odlučivanju koje je resurse nužno predvidjeti u rješavanju problemskog zadatka,
6. sistematskom nadziranju rješenja,
7. duljem vremenu prethodnog razmatranja i analiziranja problema.

To znači da su nadarena djeca sposobna, sveobuhvatnije od prosječne⁶, sudjelovati u aktivnostima rješavanja problema i planiranju.

Koren (1989) smatra da se osobine nadarenih učenika po kojima se oni, manje ili više, razlikuju od ostalih učenika mogu podijeliti u četiri grupe:

- karakteristike učenja: brzo uočavanje činjenica, neovisnost mišljenja, čitanje knjiga složenijeg sadržaja, izrazita informiranost, kritičko zapažanje i slično;

⁶ Osnovna razlika između visokointeligentnih i drugih je u načinu na koji oni postupaju sa informacijama, obično još od najranije dobi. Oni su sposobniji da nađu najbolji način za upotrebu informacija, fleksibilniji su i brži, tako da sve to rezultira većom efektivnošću (Freeman, 2001).

- karakteristike stvaralaštva: originalnost predodžbi, mnoštvo ideja, sklonost riziku, izbjegavanje rutinskih aktivnosti, neuobičajeni i mudri odgovori i slično;
- socijalne karakteristike: odgovornost, suprotstavljanje autoritetu, podrška ravnopravnosti, adaptabilnost različitim situacijama i slično;
- motivacijske karakteristike: samokritičnost, težnja savršenstvu, ustrajnost u aktivnostima, intrinzičnost poticaja, zanimanje za probleme drugih i slično.

Karakteristike po kojima se nadareni razlikuju od prosječne djece mogu biti uzete kao kriterij pri prepoznavanju i identifikaciji nadarene djece, posebno u razredu gdje je moguće odmah praviti usporedbu između prosječne i nadarene djece.

U odgojno-obrazovnom radu s nadarenim učenicima nisu bitne samo osobine ovih učenika, već i osobine onih koji ih poučavaju.

OSOBE NASTAVNIKA NADARENIH UČENIKA

U prepoznavanju, identifikaciji i odgojno-obrazovnom radu s nadarenom djecom učestvuju i nastavnici. Nastavnik, općenito, treba da je karakterni osoba, da ima adekvatno opće i stručno obrazovanje, da je pedagoško-psihološki i metodičko-didaktički osposobljen, da ima pravilan odnos prema radu, da voli svoj poziv, da poštuje dječiju ličnost, da kreativno pristupa nastavi, da bude pozitivan uzor djeci. Nastavnikov rad nije samo u okvirima nastave, nego je on odgovoran za cjelokupni razvoj mlade, kritičke i stvaralačke ličnosti (Ajanović i Stevanović, 1998).

Da li se nastavnik nadarenih učenika po svojim osobinama razlikuje od nastavnika koji poučava prosječnu djecu?

Nadareni učenici predstavljaju izazov za nastavnike tokom cijele školske godine zbog nivoa informacija i stepena kreativnosti koje moraju donijeti u razred. Jednostavno vođenje produktivne diskusije s nadarenim učenicima je zahtjevan zadatak za svakog nastavnika. Njihove izražene sposobnosti i neobični ili napredni interesi traže nastavnike koji su inteligentni, kreativni i motivirani. Nastavnici nadarene djece trebali bi da budu sposobni u procjeni učeničkih sposobnosti, interesa i posvećenosti zadatku te spremni da pomognu jedni drugima da prepoznaju karakteristike koje ukazuju kako neko dijete ima iznadprosječne sposobnosti, te da će imati koristi od specijalnog odgojno-obrazovnog rada. Samo

nastavnici s širokim interesima, dobro informirani i s bogatom kreativnom energijom, bit će sposobni za identifikaciju, poučavanje i vođenje nadarenih učenika (Hallahan i Kauffman, 1997).

Feldhusen (1997; prema: Chan, 2001) našao je u svom istraživanju da učitelji nadarenih učenika imaju slične karakteristike kao i nadareni učenici. U te karakteristike spadaju: visoka inteligencija, orijentacija ka postignuću, znanju i fleksibilnosti, postojanje kulturnih i intelektualnih interesa, poštivanje individualnih razlika, dobar odnos s nadarenima.

Whitlock i DuCette (1989; prema: Hallahan i Kauffman, 1997) ističu da sljedeće karakteristike izdvajaju nastavnike nadarenih učenika:

1. entuzijazam i posvećivanje radu s nadarenim učenicima,
2. povjerenje u njihovu sposobnost,
3. vještina da se drugi ljudi razviju i podstaknu kao izvori i učenici,
4. sposobnost da primijeni znanje iz teorije u praksu,
5. jaka orijentacija ka postignuću.

Neke od osobina nastavnika nadarenih učenika, koje navode ovi autori, spominje i Ewglada (1987). Ona smatra kako je neophodno da nastavnici koji rade s nadarenim učenicima imaju odgovarajuće osobine, a iz njene rasprave izdvajamo da: poučavajući, nastavnici trebaju pomoći nadarenim učenicima da otkriju kako pronaći put do zadovoljavanja vlastitih interesa, a ne da im samo nastavnici budu izvori znanja, te da svaki nastavnik posjeduje entuzijazam za traženje novih ideja i da bude model za traženje novih znanja.

S druge strane, Baldwin (1993; prema: Hallahan i Kauffman, 1997) ističe da svi stručni nastavnici, vjerovatno, posjeduju osnove gore navedenih osobina i da su, na mnogo načina, izvrsni nastavnici nadarenih učenika veoma slični izvrsnim nastavnicima svih ostalih učenika.

Istraživači se slažu da samo istinski nastavnici mogu adekvatno poučavati nadarenu djecu. Oni navode i različite osobine koje posjeduju takvi nastavnici, kao što su, npr.: entuzijazam, kreativnost, fleksibilnost i slično. Neki autori (npr. Baldwin, 1993) smatraju da svi stručni i kvalitetni nastavnici imaju osobine koje su poželjne za poučavanje nadarene djece. Ovo je dobar zaključak, jer možemo reći da svaki istinski, kvalitetan, stručan nastavnik može poučavati svu djecu, pa tako i nadarenu djecu. On ima potrebno znanje, ali i pedagošku, te metodičko-psihološku osposobljenost.

Nije mu dovoljno znati da zna, već traga i za načinima i metodama razvijanja znanja i mnogobrojnih karakternih i moralnih osobina i kod učenika, poštujući njihove individualne sposobnosti, znanje, interese i potrebe. Nadarena djeca trebaju takvog nastavnika.⁷

Nadareni učenici mogu uzrokovati kod nastavnika posebne osjećaje, koji ih mogu podstaći na kvalitetniji rad, ali i uticati na njihovo cjelokupno djelovanje. Greenhalgh (1994; prema: Dean, 1996) navodi nekoliko izraženih osjećanja:

- razočarenje zbog osjećaja da je potrebno dodatno naporno raditi da bi se obezbijedilo poboljšanje aktivnosti,
- osjećaj prijetnje od strane intelektualno superiornijih učenika i/ili verbalnih konflikata,
- stimuliranost intelektualnim izazovom i znatiželjom učenika,
- osjećaj krivnje zbog toga što ne potiču učenike onoliko koliko bi trebali,
- teško razumijevanje učenika koji su kreativni i rade na neki drugi način,
- zavist zbog toga što vlastiti talenti nisu razvijeni tako dobro kao kod učenika,
- nervoza što ne znaju potrebe i principe razvoja učenika,
- zaštitničko ponašanje prema nadarenim učenicima, drugačije nego prema njihovim vršnjacima,
- zadovoljstvo, jer učenicima dijele snažan entuzijazam za predmet koji predaju,

⁷ Nastavni plan i program studija koji primarno obrazuje nastavnike (i druge djelatnike koji učestvuju u odgojno-obrazovnom radu) treba imati sadržaj koji se odnosi na prepoznavanje, identifikaciju i odgojno-obrazovni rad s nadarenim učenicima. Dovoljno je da u školi radi samo jedno stručno lice, posebno od nastavnika, koje nije osposobljeno za rad s nadarenim učenicima, pa da izgubimo vrijedne osobe. Kako ističe Cvetković-Lay, u Hrvatskoj je situacija sljedeća: "...30 do 50 posto populacije školske djece ima pojedine talente, a čak deset posto ih je darovito. U mnogim slučajevima učitelji ne znaju prepoznati darovito dijete, i potreban im je sustav dodatne izobrazbe učitelja za prepoznavanje i rad s darovitom djecom...", zaključuje Cvetković-Lay (2002.), naglašavajući da nadarena djecu nisu uvijek odlična, te ističući društvenu ravnodušnost prema ovoj kategoriji djece. Ovo potvrđuje i izjava jednog nadarenog učenika u Hrvatskoj, koji kaže da mu pamet samo smeta, aludirajući da je sve što kaže veliki problem (www.nadarenost.net). Kakva je situacija kod nas?

- zbunjenost zbog pogrešnih okvira motivacije učenika, uprkos njihovoj sposobnosti da urade ono što se od njih traži,
- divljenje prema dostignućima učenika,
- osjećaj sažaljenja prema učenicima zbog njihovog odnosa s vršnjacima,
- zabrinutost, jer iako se učenici čine intelektualno nadarenima, izgleda da ne izlaze na kraj sa svojim emocijama.

nogo je, dakle, različitih osjećanja koja nadarena djeca mogu izazvati kod nastavnika. Zbog ovoga, ali i cijelog niza drugih pitanja i događanja, nije najjednostavnije organizirati i realizirati odgojno-obrazovni rad za nadarenu djecu. Ona su, uglavnom, izazov za školski sistem.

NADARENI UČENICI U ŠKOLI

Postoje različiti metodički oblici koji se primjenjuju u radu s nadarenim učenicima. Ipak, sva razmatranja o odgojno-obrazovnom radu sa nadarenima mogu se svesti na tri, najčešće primijenjena, oblika rada, a to su: grupiranje, akceleracija i obogaćivanje. Ukratko ćemo samo prikazati ova tri oblika rada.

Grupiranje je oblik odgojno-obrazovnog rada koji pretpostavlja okupljanje učenika sličnih sposobnosti na jedno mjesto (Maksić; 1998). U osnovnoj školi grupiranje se može organizirati u obliku posebnih odjeljenja, programa za uzimanje učenika iz redovne nastave i kao klaster-grupiranje po aktivnostima. Dodatne metode grupiranja u višim razredima osnovne škole i u srednjoj školi čine sljedeće mogućnosti: specijalizirane škole, posebni nagradni časovi za odlične učenike, grupiranje u okviru redovnog razreda, klaster-planiranje jezgra kursa i seminari, centri sa posebnim izvorima, specijalni časovi izvan svakodnevnih školskih obaveza, ljetne institucije, posebni programi ljetne ekspedicije i produženi programi u okviru zajednice.

Školska akceleracija je "...ubrzano napredovanje učenika iz razreda u razred, tzv. preskakanje razreda, odnosno ubrzano apsolviranje semestra na višim i visokim školama" (Franković i Pregrad, 1963:23). Svrha školske akceleracije je adekvatnije ostvarivanje didaktičkog načela individualizacije nastave, tj. uvažavanje u nastavi individualnih razlika među učenicima, s

obzirom na njihove psihofizičke sposobnosti, tempo rada, radno iskustvo, mogućnost usvajanja znanja, način reagiranja, itd. Smisao ideje o školskoj akceleraciji je da se nekim učenicima omogućiti brže napredovanje iz razreda u razred. Akceleracija može biti ostvarena i upisivanjem djeteta jednu godinu ranije u školu, te orijentirana samo na jedno područje (npr. matematika ili likovni odgoj) i njegovo brže apsolviranje.

Obogaćivanje podrazumijeva dodatno angažiranje učenika u nastavi i van nje. U slučaju kada su nadareni učenici u odjeljenjima sa ostalim učenicima, najčešće im se izvan redovne nastave, uz ili umjesto pojedinih njenih dijelova, nude razne mogućnosti za dodatni rad, rad u sekcijama, učešće na takmičenjima, rad sa mentorom, samostalni rad, itd. Drugi način je da se, u okviru diferencijacije nastave obaveznih programa i individualizacije nastave, obezbijede (kompleksniji, širi) sadržaji na odgovarajućem (višem) nivou. Osnovni problem s obogaćivanjem za visokosposobne je manjak jasnih ciljeva. Stoga, navodimo tri veoma važna cilja obogaćivanja (Freeman, 1991; prema: Cvetković-Lay, 1998): proširivanje sposobnosti za analizu i rješavanje problema; razvoj temeljnih, vrijednih interesa; podsticanje originalnosti, inicijative i samousmjerenja. U našem školskom sistemu, kao jedan od oblika obogaćivanja, primjenjuje se dodatna nastava. Ova nastava je namijenjena nadarenim učenicima, onima koji iskazuju izrazitije sposobnosti u pojedinim nastavnim disciplinama i oblastima, kao i posebne potrebe, sklonosti i interesiranja. Ovaj oblik nastave ne podrazumijeva prosto povećanje i proširivanje znanja, već njegovo produbljivanje, sagledavanje uzročno-posljedičnih veza i odnosa, uviđanje odnosa među stvarima i pojavama, pronalaženje uzroka i novih, drugačijih i originalnih rješenja. Riječ je o maksimalnoj aktivizaciji učenika, njihovom aktivnom učešću u procesu prerade dobijenih informacija, razvijanju aktivnog i samostalnog kritičkog i stvaralačkog mišljenja, razvijanju kreativnosti. Nažalost, u našim školama, kako ističe Muminović (2000), ovaj oblik nastave je pogrešno shvaćen i neadekvatno iskorišten.

Suština poučavanja je u komunikaciji. Komunikacija u razredu mora biti dvosmjerna, jer i nastavnici mogu učiti od svojih učenika. Nadareni učenici, baš kao i sva ostala djeca, imaju potrebu za poučavanjem koje će podupirati njihov razvoj - intelektualni, emocionalni i duhovni. Osim toga, nadareni učenici poštuju nastavnike koji su spremni da ih slušaju jednako kao što i sami

govore. Oni trebaju čuti kada su nešto uradili ispravno ili pogrešno, i osjetiti da je nekome stalo do njihovog rada. Ukoliko je poučavanje slabo, moguće je da učenici nekada pretrpe nepotrebnu intelektualnu frustraciju (Freeman, 2001).

Navodimo primjer kako nastavnik ne treba raditi s nadarenom (i ostalom) djecom:

“Moj posljednji nastavnik matematike nije govorio šta smo dobili na testu. Nasreću, nisam želio to da znam, jer matematiku nisam radio dobro u to vrijeme. Ali, ne znam kako on očekuje da nas nešto nauči iz toga.” (Freeman, 2001:140)

U redovnom/općem razredu problem u radu sa nadarenom djecom može da bude i tri puta problem. Prilikom predavanja lekcije nastavnik⁸ najmanje tri puta kaže istu stvar. Prvi put u uvodu - kada upoznaje učenike s temom izlaganja (Ovo je ono o čemu ću vam govoriti); drugi put u glavnom dijelu sata - kada opširnije govori o temi (Sada vam govorim o tome); treći put u završnom dijelu sata - kada sumira rečeno (Ovo je ono o čemu sam vam baš govorio). Ali, nadareni učenici zapamte suštinu već nakon prvog izlaganja. Ovaj problem Freeman (2001) naziva tri puta problem. Jedna od negativnih posljedica ovog problema je dosada. Da bi izbjegli dosadu uzrokovanu trostrukim ponavljanjem, nadareni često koriste specijalnu tehniku. Oni se izvježbaju da svjesno slušaju samo prvi put ono što nastavnik govori o temi, a onda ne slušaju daljnja pojašnjenja.

Radi ilustracije, navodimo izjavu nadarene djevojke koja govori o problemu ponavljanja jedne lekcije više puta tokom nastavnog sata (Freeman, 2001:128):

„Prilikom predavanja, sve sam slušala samo prvi put, a kada bi počeli da govore ponovo i ponovo o istoj temi, ja bih koristila svoje 'dugme za gašenje' (isključila bih se). Ovo je počelo u školi, gdje su lekcije bile, manje ili više, date kao na pladnju. Po tonu glasa možeš reći kada počinje ponovo, posebno nakon sjedenja u klupi više sati i slušanja lekcija i predavanja, a posebno kada imaš samo

⁸ Navodimo nekoliko strategija koje nastavnik može koristiti u inkluzivnom razredu (Gargiulo, 2006:366): imati velika očekivanja od svih učenika; koristiti tehniku „bura mozga“, kako bi učenici postavili pitanja koja su u sklopu lekcije; izraditi KW kartu/chart kako bi učenici iskazali što znaju i što žele znati o temi; učenici dati listu pojmova koji se odnose na lekciju i tražiti da ih objasne. Na osnovu informacija koje se dobiju na ovaj način, moguće je planirati realizaciju naredne lekcije i učiniti da nijednom učeniku ne bude dosadno, da svi u određenom trenutku imaju primjerenu aktivnost.

jednog nastavnika. I kada bi rekli, 'Sada, dakle', ja bih pomislila: 'Uredu, sada imam pet minuta za sebe'. Zaista može biti dosadno kada se u toku predavanja o istoj stvari govori četiri puta. Imali smo jednog koji bi pitao, 'Da li neko ima neko pitanje?', i svi bi šutjeli. A on bi rekao: 'Imali ste dovoljno vremena da nešto kažete, a niko ništa nije rekao, pa je očito da niko ništa nije ni razumio i ja ću sada sve da ponovim.' Ohhh!'

Opasnost od ove tehnike je u tome kad traje dovoljno dugo pa dijete propusti i prvo objašnjenje teme. Te teme mogu biti zaista važne za izgrađivanje djetetovog znanja, i to preskakanje/isključivanje može postati loša navika.

Učenje nadarenog djeteta može postati neredovno, što može zbuniti nastavnike i roditelje. Nedostatak informacija može dovesti i do pogrešnih zaključaka, kojih se dijete može čvrsto držati. Ovaj problem se može pojaviti i u školama koje su specijalizirane za nadarene, jer i između ove djece, također, postoje razlike u sposobnostima.

Da bi se izbjeglo navedeno, u razredu se može samostalno kreirati atmosfera i organizacija koja će omogućiti nastavniku da realizira nastavni plan i program, ali i poštuje individualizaciju i diferencijaciju⁹ u nastavi. Jedan od dobrih načina jeste primjena Dottrensovih nastavnih listića.

⁹ Diferencijacija i individualizacija su međusobno uvjetovane - diferencijacija nije moguća bez individualizacije, i obrnuto. Diferencijacija nastave znači svakom učeniku omogućiti da uspostavi vlastiti ritam učenja i da svojim tempom stigne do cilja (Biondić, 1993). To bi značilo da u prvom planu nije nastavni plan i program, već učenik i njegove potrebe, znanje, interesi, sposobnosti. Diferencijacija je (Gaugilo, 2006: 363): imati visoka očekivanja za sve učenike; ako su mnogostruka ustupanja unutar jedinice orijentirana prema učenicima različitih nivoa postignuća; dopustiti učenicima da biraju, uz pomoć nastavnika, načine učenja i kako da pokažu ono što su naučili; dozvoliti učenicima da pokažu vladanje materijom, šta već znaju, i napredak kroz novi materijal njihovim vlastitim koracima; odrediti nekoliko aktivnosti koje traže različite stilove učenja, nivoe razmišljanja, interesne nivoe i nivoe postignuća; ako učenici imaju mogućnost da biraju šta će učiti; fleksibilnost. Diferencijacija nije mnogo toga, a izdvajamo nekoliko elemenata (Gaugilo, 2006: 363): individualizacija; davati učenicima isti rad/zadatak stalno; cijelo vrijeme/stalno, često je prednost za učenike da rade kao cijelo odjeljenje; ograničiti akceleraciju.

Individualizirani rad u nastavi za Dottrensa¹⁰ znači omogućiti svakom učeniku da radi onako kako njemu odgovara. To nije cilj za sebe, već sredstvo za osiguranje djetetovog razvoja. “Individualizovani rad se po našem shvatanju ne sastoji u tome da svi rade individualno isti posao, već da se za svakog bira poseban rad koji mu odgovara. Mi, isto tako, ne gledamo na individualizovani rad kao na cilj sam po sebi već kao na sredstvo koje treba zajedno s drugima da se upotrebi da bi se detetu obezbedio normalan razvoj i bolje izgrađivanje njegovog duha.” (Dottrens; 1962:27)

NASTAVNI LISTIĆI ROBERTA DOTTRENSA

Nastavni listići su značajan oblik individualizacije nastave. Imaju veliku didaktičku vrijednost u organizaciji nastave. Na svakom listiću daje se po jedan zadatak (ali može biti i više srodnih), a uz njega uputstvo za rad. Učenici zadatke rješavaju samostalno, a uz mogućnost provjeravanja i korištenja tačnih odgovora vrši se provjera ili samoprovjera, čime se uspostavlja povratna sprega, odnosno povratna informacija. Odgovori se, najčešće, nalaze na poledini listića, ili su izdvojeni posebno (npr. u kutiji za nastavne listiće, ili na nastavnikovom stolu). Zadaci mogu biti različiti (problemski, grafički, tekstualni i slično). Za učenike različitog nivoa znanja (sposobnosti) pripremaju se zadaci različiti po težini, što omogućava diferenciranje nastave. Svaki učenik dobiva različit zadatak, i to postupnim redom, prema težini. Korištenje nastavnih listića ima bitan obrazovni, odgojni i funkcionalni značaj. Učenici su u prilici da uče manje poznato gradivo, da napreduju odgovarajućim tempom, omogućava se potpunija individualizacija nastavnog rada, što dovodi do potpunijeg aktiviranja svih učenika u odjeljenju. Putem nastavnih listića učenici se osposobljavaju za permanentno obrazovanje, razvijaju im se navike samostalnog rada i osposobljavaju se za

¹⁰ Robert Dottrens (rođen 1893), švicarski pedagog, postao je poznat po modelu nastave koji karakterizira naglašena briga za napredovanje svakog pojedinog učenika. Slabosti kolektivne frontalne nastave Dottrens i saradnici su pokušali prevladati izradom i korištenjem nastavnih listića. Individualizacija nastave uz pomoć nastavnih listića provjeravana je u eksperimentalnoj školi u Mailu (Švicarska), koja je počela raditi 1928. godine. Ova škola je imala dvadesetak odjeljenja, od prvog do šestog razreda, a služila je i kao vježbaonica za buduće nastavnike.

korištenje knjigom i raznovrsnim izvorima znanja. Učenik brzo dobiva povratnu informaciju, tako da to predstavlja snažnu motivaciju za naredne aktivnosti. U procesu korištenja nastavnih listića učenik je ne samo redovno i pravovremeno informiran da li je i u kojoj mjeri savladao određeno gradivo, već se postepeno upućuje i u odgovarajuće oblike i postupke samokontrole, koja ima visoku pedagošku vrijednost.

Učenje putem nastavnih listića vrlo je aktivan oblik nastavnog rada. Učenici su angažirani u skladu sa svojim psihofizičkim sposobnostima i u prilici su da obavljaju različite misaone operacije: analizu, sintezu, komparaciju, generalizaciju i slično. Naravno, prilikom izrade nastavnih listića neophodno je voditi računa o kompoziciji zadataka. Treba se pridržavati poznatih principa: od lakšeg ka težem, od poznatog ka nepoznatom, od jednostavnog ka složenijem. Nastavni listići se mogu koristiti za sve tipove časova, ali su za utvrđivanje i ponavljanje gradiva najpraktičniji. Vremenska dimenzija rada na nastavnim listićima može trajati od nekoliko minuta do cijelog časa, u zavisnosti od postavljenog cilja, raspoloživog vremena i slično.

Treba reći da se ispravka vrši neposredno, dok svaki učenik radi svoj poseban zadatak. Čim učenik završi jednu seriju ili listić, prema slučaju, odlazi do nastavnika koji pregleda njegov zadatak i daje mu uputstva za dalji rad. Premještanje se vrši brzo i u tišini, te ovaj način ispravljanja zadataka nimalo ne uznemiruje učenike, koji se vrlo brzo naviknu na ovakav sistem. On utemeljuje određeni režim discipline, koji nije bio predviđen u Dottrensovim eksperimentima, ali je veoma bitan.

Uloga nastavnika u ovom procesu je veoma zahtjevna. Nastavnik ima velike obaveze u pripremanju ove nastave. Da bi uspješno primijenio individualiziranu nastavu, mora dobro poznavati individualne razlike među učenicima, jer bez toga nema individualizacije. Nastavnik u radu treba da ostavlja veliku slobodu onima koji brzo shvataju i da im dozvoli da napreduju, a da učenicima koji sporije napreduju daje potrebna objašnjenja.

VRSTE NASTAVNIH LISTIĆA

Dottrens (1962:57) navodi četiri vrste nastavnih listića koji se mogu koristiti u nastavi:

1. listići za nadoknađivanje,¹¹
2. listići za razvoj,
3. listići za vježbanje,¹²
4. listići za samostalno učenje.¹³

Iz ovog popisa izdvajamo listiće za razvoj. Pogotovo listići za razvoj mogu biti korišteni u radu sa nadarenim učenicima u razredu. Nakon što nadareni učenici shvate što je suština teme o kojoj nastavnik govori taj čas, nadarenim učenicima se ponude listići za razvoj i na taj način se sprečava nastajanje dosade i nepoljeznih oblika ponašanja.

Listići za razvoj su nastali zahvaljujući jasnom cilju: iskoristiti trenutke koje su iznadprosječni učenici gubili čekajući na svoje vršnjake iz razreda, sve kako bi nastavnik mogao prijeći na drugu lekciju. Dok se listići za nadoknađivanje temelje na namjeri da svi učenici usvoje minimalan program,¹⁴ ovi drugi se zasnivaju na drugom dijelu programa, a to je program za razvoj. Listići za razvoj omogućuju izlaženje iz okvira školskog rada, izoštravanje bistrine učenika i mogućnosti za mnogo drugih saznanja, uvođenje aktualnih događaja u nastavu, pitanja koja dublje zalaze u neki dio nastave i slično. Sa ovom vrstom listića Dottrens i saradnici su postigli veliki uspjeh. Ovo je za sve učenike bio jak podsticaj, pa su čak i smišljali zadatke za ovu vrstu nastavnih listića.

Ova vrsta nastavnih listića je veoma korisna u odgojno-obrazovnom radu s nadarenim učenicima, da im - kada završe zadatke prije ostalih učenika, ili shvate ono što nastavnik govori - ne bi bilo dosadno i da ne bi stvarali nered u razredu.

¹¹ *Listići za nadoknađivanje* služe da učenici ovladaju bitnim sadržajima i tehnikama koje u ranijem učenju nisu savladali ili su zaboravili.

¹² *Listići za vježbanje* služe da se učenici postepeno uvježbavaju u onim oblastima gdje je vježbanje neophodno, npr. maternji jezik, pravopis.

¹³ *Listići za samostalno učenje* su takva vrsta nastavnih listića koji sadrže vježbe koje podstiču na posmatranje, koje podstiču učenika da sebi postavlja mnogobrojna pitanja na koja, u većini slučajeva, može odgovoriti samo ukoliko odluči da razmišlja o njima. Dottrens ističe da naziv ove vrste listića nije baš najsretnije izabran, ali da je ovaj izraz najbliži za označavanje vježbanja pri čijem izvođenju učenici, zaista, imaju iluziju da uče sami. Umjesto ponovnog potpunog izlaganja, učenici napreduju polako i pouzdano, a nastavnik odmah zapaža nedostatke i teškoće svakog učenika.

¹⁴ Dottrens (1962) ističe da svaki nastavni program prešutno ima dva dijela: minimalni program - zbir pojmova koje učenici trebaju obavezno usvojiti da bi prešli u stariji razred, i program za razvoj - koji se ostavlja inicijativi nastavnika da upotvrdi znanje i kulturu svojih učenika.

<i>Primjer listića za razvoj (I razred)¹⁵:</i> <i>Kako ti je ime? Kako ti je prezime? U kojoj ulici stanuješ? U koju školu ideš? Koje godine si rođen?</i> <i>Ljeti....., ... Zimi....., ... a) kličemo se, b) kupamo se u jezeru, c) jedemo trešnje, d) zagrijavamo kuću, f) ptice pjevaju, g) nosimo toplo odijelo.</i> <i>Nacrtaj buket od 9 cvjetova i oboji 3 cvijeta žutom, 3 crvenom i 3 rozom bojom!</i> <i>Koje bi namirnice (od hrane) izdvojio za pravljenje kolača: brašno, jaja, šećer, orasi, so, biber, paprika, čokolada, kokos, paradajz, marmelada, mlijeko.</i> <i>Kupus, paradajz, jagoda, grah, trešnja, kruška, mrkva, repa, grašak, narandža.</i> <i>Povrće:</i> <i>Voće:</i>

Listići za samostalno učenje bi, također, mogli biti zanimljivi u odgojno-obrazovnom radu s nadarenim učenicima. Istina, prema Dottrensovom objašnjenju vidimo da su to listići koji se primjenjuju kada nastavnik ispredaje cjelokupnu lekciju, i da to ne bi morao ponovo raditi, učenicima se daju nastavni listići na kojima je operacionalizirana tema. Ova vrsta nastavnih listića može biti korisna u radu s nadarenim učenicima, ukoliko bi nastavnik već u toku prvog izlaganja lekcije nadarenim učenicima dao nastavne listiće da rade i na taj način ih uključio u nastavnu jedinicu, za vrijeme dok on objašnjava ostalim učenicima. Na ovaj način nadareni učenici ne bi imali potrebu da se isključuju iz predavanja nastavnika. Nastavni listići bi mogli biti kvalitetan oblik rada s nadarenim učenicima, te način primjene individualizacije i diferencijacije u odgojno-obrazovnom radu. Zbog mogućnosti da se pomoću njih detaljnije obradi neka tema, moguće ih je uvrstiti u metodički oblik obogaćivanja nastave.

¹⁵ neki od zadataka su preuzeti iz: Dottrens (1962: 64)

Sve pokazuje da su nastavnici izuzetno važni u cjelokupnom razvoju i odgojno-obrazovnom radu s nadarenom djecom. Oni su bitni u prepoznavanju znakova koji ukazuju da neko dijete ima iznadprosječne sposobnosti, jer su u direktnom, svakodnevnom kontaktu sa djecom; bitni su u fazi identifikacije djece koja posjeduju iznadprosječne sposobnosti i, naravno, u odgojno-obrazovnom radu s nadarenom djecom.

Pigmalion efekat (Nikolić, 1997) potvrđuje da nastavnici mogu mnogo učiniti da bi učenici razvili svoje sposobnosti do mogućeg maksimuma. Pod ovim terminom se označava načelo po kojem je uspjeh djeteta, ustvari, rezultat očekivanja nastavnika. Prvo iskustvo te vrste stekli su američki psiholozi Rosenthal i Jacobson u jednoj školi u SAD-u, od 1964. do 1966. godine. Na osnovu istraživanja oni su sastavili listu djece koja su trebala uspjeti. Međutim, djeca su uzeta nasumice, a lista je predana nastavnicima i rečeno im je da su to djeca s iznadprosječnim sposobnostima te da će sigurno uspjeti. Kasnije, u različitim vremenskim razmacima, djeca su testirana, da se odredi koliko, za koje vrijeme i u kojem predmetu su djeca s liste napredovala u odnosu na učenike u razredu. Pokazalo se da su ova djeca, uglavnom, napravila neočekivan napredak. Istraživanju su, istina, upućene brojne metodološke kritike, te upozorenje da rezultate treba uzimati s najvećim oprezom. Ali, ipak, smatra se da, zaista, postoji određen odnos između očekivanja nastavnika u odnosu na neku djecu, i njihovih rezultata u školi. Ako su djeca koja su imala iznadprosječne sposobnosti (a bilo je, sigurno, i takve djece u ovoj grupi slučajno izabrane djece) postigla značajan napredak, koliko bi tek mogli napredovati oni kojima bi se, uz pomoć prepoznavanja i identifikacije, zaista utvrdilo da su nadarena i posjeduju iznadprosječne sposobnosti te odgovarajuće osobine ličnosti.

ZAKLJUČAK

Nadareni učenici su veliki izazov za nastavnike i cjelokupni obrazovni sistem. Nije jednostavno poučavati nadarene učenike, jer njima treba više znanja, pažnje i podrške. Autori su razmatrali koje osobine trebaju imati nastavnici koji poučavaju nadarene učenike. U tom smislu spominju se različite osobine, kao npr: kreativnost, fleksibilnost, tolerancija, entuzijazam. S druge strane, postoje i istraživači, kao, npr., Baldwin (1993), koji smatraju da svi stručni,

pravi nastavnici imaju osobine, sposobnosti i znanje da poučavaju nadarene učenike.

Nastavnici su važni u cjelokupnom procesu rada s nadarenim učenicima. Bitni su u fazi prepoznavanja, jer oni su ti sa kojima djeca provode više sati tokom dana (posebno je to slučaj kod razredne nastave) i trebalo bi da dobro poznaju sve učenike. Na taj način oni mogu prepoznati učenike koji imaju neke od karakteristika koje ukazuju da dijete ima iznadprosječne sposobnosti. Nastavnici obavezno učestvuju i u identifikaciji nadarenih učenika, a posebno u realizaciji odgojno-obrazovnog rada primjerenog nadarenom učeniku.

Ukoliko nisu ispoštovani navedeni koraci, moguće su različite negativne posljedice. Jedna od posljedica neadekvatnog rada s nadarenom djecom jeste dosada. Iz nje se rađaju mnogi problemi i nepoželjni oblici ponašanja. Da bi se odbranili od dosade na času uzrokovane tri puta problemom, nadareni učenici često se koriste specijalnom tehnikom vlastitog isključivanja iz zbivanja u odjeljenju. Nastavnici prilikom izlaganja jedne lekcije u toku časa o tom problemu govore najmanje tri puta. Nadareni učenici shvate suštinu teme već nakon prvog dijela izlaganja, tako da se ostatak časa dosađuju. Da bi se ovo izbjeglo, moguće je nastavnicima sugerirati da individualiziraju nastavu koristeći nastavne listiće. U ovom smislu najviše je postigao Robert Dottrens, koji navodi da postoje četiri vrste nastavnih listića. To su: listići za nadoknađivanje, listići za razvoj, listići za vježbanje i listići za samostalno učenje. Za rad sa nadarenom djecom u nastavi najinteresantniji su listići za razvoj. Oni omogućavaju izlaženje iz okvira školskog rada, izoštravanje bistrine učenika i mogućnosti za mnogo drugih saznanja, uvođenje aktuelnih događaja u nastavu, pitanja koja dublje zalaze u neki dio nastave i slično. Dok nastavnik dobija mogućnost da obrađuje novu lekciju, nadareni učenici mogu produbljivati svoje znanje iz drugih oblasti. Rad nastavnika u nastavi uz korištenje nastavnih listića je zahtjevniji, ali će dugoročno dovesti do pozitivnih efekata i nadarena djeca će biti zadovoljnija. Nastavnici ne bi trebali zaboraviti naročito jednu od osam bolnih tačaka nadarene djece (Galbraight, 1985; prema: Hallahan&Kauffman, 1997:468): „Ono što se uči u školi je lagano i dosadno.“

Naravno, nastavnici moraju imati društvenu podršku i adekvatno obrazovanje za rad s nadarenom djecom, jer nadarena djeca su bogatstvo svakog društva. Kako ističe Freeman (2001:1):

„...Iako su nadareni samo osobe, oni su, također, i nacionalni resursi, i budućnost svakog društva ovisi o razvoju potencijala mladih ljudi. **Nijedna zemlja ne može sebi priuštiti da ih izgubi**“ (naglasila: L. K), a posebno Bosna i Hercegovina.

LITERATURA

- Ajanović, Dž. & Stevanović, M. (1998); Školska pedagogija; Sarajevo: Prosvjetni list
- Biondić, I. (1993); Integrativna pedagogija; Zagreb: Školske novine
- Chan, D.W. (2001); Characteristics and Competencies of Teachers of Gifted Learners: The Hong Kong Teacher Perspective; Roeper Review, Vol. 23
- Cvetković-Lay, J. (2002); Darovito je, što ću sa sobom?; Zagreb: Alinea
- Cvetković-Lay, J. i Sekulić-Majurec, A. (1998); Darovito je, što ću sa njim?; Zagreb: Alinea
- Dean, J. (1996); Managing Special Needs In the Primary School; London: Routledge
- Dottrens, R. (1962); Individualizovana nastava; Sarajevo: Veselin Masleša
- Drašković, B. (1998); Daroviti i obrazovna odiseja; Beograd: ABC Grafika
- Ewgblada, P.A. (1987); Gifted and Talented Education: Its potential to benefit all children; The University of Michigan
- Franković, D., Pregrad, Z. (ured.) (1963); Enciklopedijski rječnik pedagogije; Sarajevo: Svjetlost
- Freeman, J. (2001); Gifted children growing up; London: The Cromwell Press, Trowbridge, Wilts.
- Furlan, I. & Kobola, A. (1971); Ubrzano napredovanje nadarenih učenika osnovne škole; Zagreb: Školska knjiga
- Gargiulo, M.R. (2006); Special Education in Contemporary Society – An Introduction to Exceptionality; Thomson Wadsworth
- Hallahan, P. D. & Kauffman, M. J. (1997); Exceptional Children-Introduction to special education; Allyn and Bacon
- Kneedler, D. R., Hallahan, P. D. & Kauffman, M. J. (1984); Special Education for Today; New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

- Koren, I. (1989); Kako prepoznati i identificirati nadarenog učenika; Zagreb: Školske novine
- Maksić, B.S. (1998); Darovito dete u školi; Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Muminović, H. (2000); Mogućnosti efikasnijeg učenja u nastavi; Sarajevo: DES
- Nikolić, S. (1997); Svijet dječje psihe; Zagreb: Prosvjeta
- Službene novine Kantona Sarajevo, 10/04
- Wade, B. & Moore, M. (1987); Special children, special needs: provision in ordinary classrooms; London: Robert Royce Ltd.
- Young, P. & Tyre, C. (1992); Gifted or Able? Realizing Children's Potential; Buckingham: Open University Press
- www.nadarenost.net

CHALLANGES OF THE TEACHERS IN THE WORK WITH GIFTED CHILDREN

Summary

Gifted children are a challenge for the whole school system, especially teacher. There are many reasons for it. Gifted child needs more encouragement, knowledge, activities; teacher needs to be ready for all kinds of situations, questions, answers of a gifted child; situations are marked where gifted child knows more about subject, then a teacher; there are specific methodical ways of working with gifted children, which is not simple to organize and perform, and the teacher has the main role. These and many other reasons are pointing that it is not simple teaching gifted children, but it is very important and necessary.

Answer to a question: Who is a gifted child? is not easy to give. Authors instigate different characteristics which separate gifted from the average children. Characteristics of a gifted are important, so they could be recognized, identified and involved in adequate school work education, with expressed individualization and differentiation. This can be applied in a class with teaching sheet. By applying these teaching sheets you can avoid school monotony for the gifted.

Key words: gifted child, challenge, teacher, boredom, individualization, differentiation, teaching sheet

MORFOLOŠKI PROSTOR KAO JEDAN OD ASPEKATA FIZIČKE RAZVIJENOSTI

Sažetak

*Vaspitač treba dobro da poznaje psihosomatske karakteristike predškolskog deteta, posebno antropometrijske kategorije i motoričko ponašanje, koje imaju dvosmernu determinističku orijentaciju, radi što boljeg delovanja u vaspitno-obrazovnom radu sa predškolskim detetom. Otkriveni su latentni antropometrijski prostori odraslih, a kod uzrasta od sedam godina u morfološkom prostoru egzistira **generalni faktor rasta**. U latentnom prostoru izolovana su dva faktora, odnosno dve morfološke dimenzije, i to: **potkožno masno tkivo i voluminoznost tela i longitudinalna dimenzionalnost skeleta**. Prezentovana je mogućnost primene baterije sa 16 antropometrijskih parametara po Mateigki, a po kriterijumima IBP. Sažeto je izložen pregled pokazatelja morfoloških dimenzija i njihove promene u predškolskom uzrastu.*

Ključne reči: morfologija, antropometrija, longitudinalna dimenzionalnost skeleta, transverzalna dimenzionalnost skeleta, volumen i obim tela, potkožno masno tkivo, telesna masa, telesna visina, masno tkivo, mišićno tkivo, koštano tkivo.

UVOD

Motoričko ponašanje predškolskog deteta uključuje sve njegove psihosomatske prostore, naravno u različitim odnosima. Da bi se motoričko ponašanje deteta proučilo, potrebno je njegovo poznavanje i praćenje. Pored motoričkih i antropometrijskih karakteristika, potrebno je proučavati i druge sfere ispoljavanja dečje ličnosti (psihološke, sociološke, fiziološke...). Međutim, prvenstveno treba proučavati antropometrijske i motoričke karakteristike, kao i relacije ova dva

prostora – uvažavajući specifičnosti rasta i razvoja, kako bi se u fizičkom vaspitanju predškolskog deteta preduzeli odgovarajući vaspitno-obrazovni postupci. Relacije antropometrijskih kategorija i motoričkog ponašanja zauzimaju značajno mesto u istraživanjima fizičkog vaspitanja predškolskog deteta. One imaju dvosmernu determinističku orijentaciju - u nekim slučajevima antropometrijske dimenzije se posmatraju kao uzrok, a u drugim kao posledica motoričkog ponašanja. Sam morfološki status je varijabilan u toku ontogeneze. Ovo upućuje na činjenicu da vaspitač treba dobro da poznaje psihosomatske karakteristike predškolskog deteta, kao preduslov dobrog pedagoškog rada. S obzirom na to da morfološki prostor nije u dovoljnoj meri prezentovan pedagozima predškolskog uzrasta, onima koji se bave podizanjem i vaspitanjem predškolske dece, ovaj rad ima za cilj da pokaže neke osnovne informacije o morfološkom prostoru i njegovim pokazateljima kod dece predškolskog uzrasta. Morfološke karakteristike bile su predmet mnogobrojnih istraživanja. Rasvetljavanju ovog problema doprineli su: Smolaka (1946), Eysenck (1947), Harman (1960), Ismaili (1961), Momirović (1966, 1969), Kurelić (1971, 1975), Stojanović (1975), Bala (1977), Hošek (1980) i drugi. Morfološkim karakteristikama dece predškolskog uzrasta bavili su se: Stanković (1976), Zdravković (1978), Kundrat (1979), Strel (1981), Bala (1980, 1981), Medved (1988), Madić (1980), Petrović (1988), Krsmanović (1985 – na uzrastu od sedam godina) i drugi.

ANTROPOMETRIJSKE DIMENZIJE

Morfološki prostor pripada osnovnoj strukturi psihosomatskog statusa čoveka. Prema Kureliću i saradnicima, on podrazumeva "određen sistem osnovnih antropometrijskih latentnih dimenzija, bez obzira na to da li su te dimenzije razvijene pod posebnim uticajima spoljne sredine (npr. određenim treningom) ili ne" (Kurelić, N. i sar. 1975, 8).

Morfološki prostor sa aspekta dimenzionalnosti utvrđuje se antropometrijskom tehnikom merenja. Antropometrijsko merenje, ili antropometrija, jest metod merenja čovekovog tela u celini ili pojedinih njegovih delova, na osnovu kojih se može dobiti objektivna slika fizičke razvijenosti ispitivane osobe (Stojanović, M. 1975, 572). Faktorskom analizom manifestnih varijabli istraživači su prodrli u strukture morfoloških (i određenim hijerarhijskim odnosima unutar nje same) i drugih dimenzija psihosomatskog statusa čoveka, te tako otkrili latentne dimenzije, koje su, opet, odgovorne za spoljne manifestacije

određenih pojava. Otkrivanjem latentnih dimenzija ovog prostora došlo se do njene objektivne strukture. Faktorskom analizom identifikovan je izvestan broj zasebno definisanih morfoloških faktora.

U istraživanjima strukture antropometrijskih dimenzija možemo smatrati dokazanim postojanje četvorodimenzionalne strukture antropometrijskog prostora, tj. postojanje četiri faktora, i to:

- faktor longitudinalne dimenzionalnosti,
- faktor transvezalne dimenzionalnosti (najmanje izdiferenciran),
- faktor volumena i mase tela (cirkularna dimenzionalnost i masa tela),
- faktor potkožnog masnog tkiva.

Značajnu projekciju na faktor **longitudinalne dimenzionalnosti** imale su longitudinalne skeletne mere i, delimično, transvezalne. On je dominantno definisan merama: visinom tela, sedećom visinom, dužinom ruku, dužinom nogu, itd. Za projekciju na faktor **transvezalne dimenzionalnosti** odgovorne su transvezalne skeletne mere. Ovaj faktor definišu transvezalne mere: širina ramena, širina karlice, dijametar lakta, dijametar ručnog zgloba, dijametar kolena, itd. Faktor **volumena i mase tela** odgovoran je za masu tela, sve mere trupa i udova i, delimično, za transvezalne mere. Ovaj faktor definišu masa tela i cirkularne mere: obim potkolenice, obim nadlaktice, obim trbuha, srednji obim grudnog koša, itd. Faktor **potkožnog masnog tkiva** determinisale su sve mere kožnih nabora. Ovaj faktor definišu mere potkožnog masnog tkiva: kožni nabor nadlaktice, kožni nabor leđa, kožni nabor trbuha, kožni nabor potkolenice, itd.

Istraživanjem strukture i razvoja morfoloških i motoričkih dimenzija dece SAP Vojvodine, Bala, G. (1981) je na populaciji dece od 6 do 10 godina, oba pola, na teritoriji SAP Vojvodine došao do zaključka: "Rezultati ovog istraživanja su utvrdili egzistenciju samo dve morfološke dimenzije i kod dečaka i kod devojčica u svim uzrastima: (1) **dimenzionalnost skeleta** i (2) **voluminoznost tela i potkožne masti**." (Bala, G. 1981, 223)

Istraživanjem strukture morfoloških dimenzija učenika starih sedam godina Krsmanović, B. (1985) je, između ostalog, ustanovio da:

- u morfološkom prostoru egzistira **generalni faktor rasta**,
- u latentnom prostoru izolovana su **dva faktora**, odnosno dve morfološke dimenzije, i to: **potkožno masno tkivo i voluminoznost tela i longitudinalna dimenzionalnost skeleta** (Krsmanović, B., 1985, 43-49).

MERENJE ANTROPOMETRIJSKIH DIMENZIJA (PO PROGRAMU MATEIGKE)

Internacionalni biološki program (IBP) precizira standardne uslove u kojima se merenje izvodi, i na taj način su usklađeni pristupi istraživača u pogledu izbora parametara, izbora mernih instrumenata i tehnike antropometrijskih merenja. Lista IBP-a sadrži 39 linearnih merenja. Navešćemo nepotpuni pregled mera koje definišu četiri latentne antropometrijske dimenzije: **A)** Longitudinalna dimenzionalnost skeleta - 1. telesna visina, 2. sedišna visina, 3. raspon ruku, 4. dužina ruku, 5. dužina noge; **B)** Transverzalna dimenzionalnost - 1. širina ramena, 2. širina karlice, 3. širina kukova, 4. dijametar lakta, 5. dijametar ručnog zgloba, 6. dijametar kolena; **V)** Volumen i masa tela - 1. telesna masa, 2. srednji obim grudi, 3. obim trbuha, 4. obim nadlaktice, 5. obim podlaktice, 6. obim natkolenice, 7. obim potkolenice; **G)** Potkožno masno tkivo - 1. kožni nabor nadlaktice (biceps, triceps), 2. kožni nabor leđa, 3. kožni nabor trbuha, 4. kožni nabor natkolenice, i 5. kožni nabor potkolenice.

Internacionalni biološki program zahteva poštovanje osnovnih principa: 1. izbor parametara u planiranom antropometrijskom istraživanju; 2. izbor mernih instrumenata; 3. tehnika izvođenja antropometrijskih merenja (prema: Jakonić, D., 1996, 34-36).

Merenje antropometrijskih karakteristika, za procenu latentnih antropometrijskih dimenzija koje omogućavaju izvesno definisanje morfološkog statusa dece predškolskog uzrasta (fizičkog razvoja) **može se vršiti** i sa baterijom antropometrijskih parametara po Mateigki. Program Mateigke podrazumeva 16 relevantnih antropometrijskih varijabli, koje se mere navedenim redosledom. Pri merenju navedenih varijabli treba obezbediti uslove koji zadovoljavaju kriterijume **IBP**.

Izbrane varijable i njima odgovarajući parametri su sledeći: **A)** Za procenu faktora longitudinalne dimenzionalnosti - 1. visina tela; **B)** Za procenu faktora transverzalne dimenzionalnosti skeleta - 1. dijametar lakta, 2. dijametar ručnog zgloba, 3. dijametar kolena, 4. dijametar skočnog zgloba; **V)** Za procenu faktora volumena i mase tela – cirkularna dimenzionalnost i masa tela - 1. masa tela, 2. obim nadlaktice, 3. obim podlaktice, 4. obim natkolenice, 5. obim potkolenice; **G)** Za procenu faktora potkožnog masnog tkiva - 1. debljina kožnog nabora bicepsa, 2. debljina kožnog nabora podlaktice, 3. debljina kožnog nabora natkolenice, 4. debljina kožnog nabora potkolenice, 5. debljina kožnog nabora grudi, 6. debljina kožnog nabora trbuha.

Telesna masa je antropometrijska dimenzija (cirkularna mera – zapremina i masa tela) koja u svojoj strukturi sadrži koštanu masu, mišićnu masu, masno tkivo i ostalo (mozak, unutrašnje organe, krv, itd.). **Telesna visina** je longitudinalni parametar tela, merenog od poda do temena ispitanika koji stoji u standardnom stojećem stavu na tvrdoj vodoravnoj podlozi. **Dijametar lakta** je mera transverzalne dimenzionalnosti tela čije su antropometrijske tačke unutrašnji i spoljašnji epokondilus humerusa. **Dijametar ručnog zgloba** je transverzalna mera tela čije su antropometrijske tačke stiloidni nastavci radijusa i ulne. **Dijametar kolena** je transverzalna mera tela čije su antropometrijske tačke unutrašnji i spoljašnji epikondilus femura. **Dijametar skočnog zgloba** je transverzalna mera tela čije su antropometrijske tačke spoljašnji i unutrašnji gležanj. **Obim nadlaktice** je cirkularna mera i podrazumeva obim nadlaktice čiji antropometrijski nivo odgovara sredini rastojanja između akromiona i olekranona. **Obim podlaktice** je cirkularna mera tela koja podrazumeva obim podlaktice čiji je antropometrijski nivo gornja trećina podlaktice na mestu njenog najvećeg obima. **Obim natkolenice** je cirkularna mera tela koja podrazumeva obim natkolenice čiji je antropometrijski nivo mesto najvećeg obima natkolenice u njenoj gornjoj trećini. **Obim potkolenice** je cirkularna mera tela koja podrazumeva obim potkolenice čiji se antropometrijski nivo nalazi na mestu najvećeg obima potkolenice, u njenoj gornjoj trećini. **Debljina kožnog nabora bicepsa** je mera potkožnog masnog tkiva čija se antropometrijska tačka nalazi nad dvoglavim mišićem (biceps brahii) leve ruke u nivou sredine rastojanja između akromiona i olekranona. **Debljina kožnog nabora podlaktice** je mera potkožnog masnog tkiva čiji se antropometrijski nivo nalazi na mestu najvećeg obima, tj. u gornjoj trećini podlaktice. **Debljina kožnog nabora natkolenice** je mera potkožnog masnog tkiva koja podrazumeva debljinu kožnog nabora natkolenice čija je antropometrijska tačka sredina rastojanja između ingvinalne regije i gornje ivice patele leve noge. **Debljina kožnog nabora potkolenice** je mera potkožnog masnog tkiva koja podrazumeva debljinu kožnog nabora potkolenice čiji se antropometrijski nivo nalazi na mestu najvećeg obima, odnosno u njenoj gornjoj trećini, sa prednje unutrašnje strane. **Debljina kožnog nabora grudi** je mera potkožnog masnog tkiva koja podrazumeva debljinu kožnog nabora grudi čija se antropometrijska tačka nalazi u nivou sisne bradavice sa leve strane, uz grudnu kost (sternum). **Debljina kožnog nabora trbuha** je mera potkožnog masnog tkiva koja

podrazumeva debljinu kožnog nabora trbuha čija se antropometrijska tačka nalazi pet santimetara ulevo od umbilikusa (pupka).

Opređelili smo se za program Mateigke, koji preporučuje nabrojane parametre kao minimum (optimalni) za definisanje morfološkog statusa, jer podrazumeva više od preporuka minimuma programa IBP, koji traži da uz telesnu visinu i telesnu masu treba odrediti barem jedan ili dva parametra koji definišu svaku od četiri latentne antropometrijske dimenzije.

U pedagoškom radu sa predškolskom decom antropometrijska merenja se mogu koristiti u praktične svrhe, tj. u cilju procenjivanja individualnog antropometrijskog statusa ispitivane dece. Stavljanjem dobijenih parametara u međusobni odnos moguće je "metodom indeksa" vršiti analizu i procenu rezultata merenja. Dobijene rezultate možemo koristiti i putem "metode standarda", koja podrazumeva poređenje rezultata dobijenih antropometrijskim merenjem predškolske populacije sa ranije utvrđenim normativima odgovarajuće populacije. U sklopu naučnih istraživanja merenja se mogu vršiti longitudinalnom metodom (praćenje i merenje iste populacije duži vremenski period, više godina) i transverzalnom metodom (jednokratno merenje većeg uzorka ispitanika), kojom se dobija uvid u prosečno stanje telesnog razvoja. Ako se merenja vrše u naučnoistraživačkom radu, ciljevi su obično:

- "utvrđivanje eventualnih razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe ispitanika;
- sagledavanje međusobnih odnosa pojedinih antropometrijskih mera;
- utvrđivanje varijacija, odnosno promena ovih mera u toku određenog vremenskog perioda." (Jakonić, D. 1996, 38)

POKAZATELJI MORFOLOŠKIH DIMENZIJA I NJIHOVE PROMENE U PREDŠKOLSKOM UZRASTU

Telesna visina – Rast (povećanje telesne dužine) počinje u momentu koncepcije i najbrži je između začeca i rađanja (oko 20. intrauterine nedelje), kada iznosi 2,5 cm nedeljno, što bi predstavljalo oko 130 cm godišnje. Posle rođenja dečaci dobijaju u dužini neznatno više od devojčica. Dete koje se prvo rodi može da bude manje od drugog i trećeg. U pogledu visine, postoji veća korelacija među braćom nego što je to slučaj sa težinom (Howells, 1948 – interpretacija Herlok, E. 1970, 122). Dužina tela se u prvoj godini života povećava za oko 24 cm u odnosu na rođenje, a u drugoj za oko 12 cm. Posle toga rast se

usporava. Stabilan tempo rasta imamo od četvrte do pete godine. Od prve do devete godine starosti rast dečaka i devojčica je približno isti.

Posle rođenja menjaju se faktori koji upravljaju rastom i razvojem. Dominantni uticaj majke u prenatalnom periodu rađanjem se zamenjuje vlastitim genetskim potencijalom, koji u složenoj interakciji sa egzogenim faktorima dalje upravlja rastenjem (hrana, kiseonik, psihološki faktori, hormoni, hormonske funkcije organa, fizička aktivnost, ambijentalni uslovi). U momentu rađanja telesna dužina ima nizak koeficijent korelacije sa definitivnom visinom ($r = 0,31$, u šest meseci koeficijent iznosi 0,5, sa jednom godinom 0,7). Od druge godine pa do početka puberteta koeficijent korelacije između aktuelne i definitivne telesne visine (visine odrasle osobe) iznosi 0,8 (prema Stamatović, M., 2001, 13). Naučna istraživanja potvrđuju da redovno i sistematsko fizičko vežbanje veoma pozitivno deluje na rast i biološko sazrevanje organizma (prema Krsmanović, B., 1999, 57).

Telesna visina je osnovni pokazatelj fizičkog razvoja deteta. Pored toga što je pokazatelj rasta, ona je i pokazatelj određenog nivoa zrelosti predškolskog uzrasta. Intenzitet rasta nije uvek isti. U različitim periodima razvoja i visina tela se različitim tempom povećava. Postoje dva perioda intenzivnog rasta, a to su: do kraja druge godine, i period početka puberteta.

Telesna masa: Telesna masa je varijabilan pokazatelj dečjeg rasta i razvoja – pod velikim je uticajem egzogenih faktora. Genetski je determinisana sa 60%. U periodu od treće do šeste godine prosečno uvećanje mase tela je 1,5 do 2,6 kg godišnje. Od rođenja pa do navršenih šest godina dete treba da uveća svoju težinu 6 do 7 puta. Po preporuci eksperata za ishranu FAO/WHO, nalaže se da u studijama transverznog tipa zaključak treba donositi na osnovu mase tela prema visini. Tako se dobija indikator trenutnog stanja i uhranjenosti. Prema međunarodnim standardima, gojazno je ono dete koje je +20% od medijalne, a neuhranjeno ono koje je ispod -10% od medijalne za svoju visinu i pol.

Masno tkivo: Od ranog detinjstva do navršene sedme godine postoji tendencija smanjenja masnog tkiva. U sedam do sedam i po godina prosečna masa masnog tkiva, kod dečaka i devojčica, kreće se od 2,7 do 3 kg, a već sa 15 godina od 4 do 6,5 kg. (prema Džinović-Kojić, D., 2000, 33). Ovo se može objasniti velikom osetljivošću masnog tkiva na egzogene faktore. Faktori koji utiču na masno tkivo su monogobrojni: genetski, endokrini poremećaji, prekomerna ishrana (pozitivan energetski bilans), nedovoljna fizička aktivnost. "Za vreme mišićnog rada povećava se energetska potrošnja, rashoduje se ATF-

kiselina, koja predstavlja izvor ne samo energije kretanja već i plastičnih procesa." (Krsmanović, B., 1999, 56).

Mišićno tkivo: Za muskulaturu šestogodišnjaka karakteristično je postojanje slabe razvijenosti tetiva, fascie i ligamenata. Preponski pojas kod dečaka je relativno širok i slab – postoji opasnost od dobijanja preponske kile. Postoji slaba razvijenost sitnih mišića leđa, a dobra razvijenost krupne muskulature trupa i udova. Relativno je slabo razvijena i sitna muskulatura šake. Uticaj na mišićno tkivo imaju sledeći faktori: nasleđe, mnogi egzogeni faktori – fizička aktivnost, način ishrane (proteini), anabolici i androgeni. Mišići u ranom detinjstvu sadrže više vode, "a manje čvrstih materija i proteina, nego mišići odrasloga" (Herlok, E., 1970, 130). Istraživanja su pokazala "da se pri svakom skraćivanju mišića rađaju nervni impulsi koji stimulišu centralni nervni sistem i unutrašnje organe" (Mogenović, 1965, 1969 – interpretacija: Krsmanović, B., 1999, 50).

Koštano tkivo: Koštano-mišićni sistem u ovom uzrastu nije dobio svoj konačni oblik. Gotovo svih 206 skeletnih kostiju nalaze se u fazi značajnog menjanja po obliku, veličini i unutrašnjem sastavu. Lobanja raste, najviše u širinu, kosti se zadebljavaju i srastaju šavovi. Čeona kost potpuno srasta, a u njoj se formiraju novi čeonni sinusi. Karakteristika dugih kostiju je postojanje epifizne hrskavice, odnosno zone rasta. Oko šeste godine nije završeno rastećenje, okoštavanje i formiranje grudnog koša. Pršljenovi rastu u dužinu i širinu, a kičmeni stub je podložan deformacijama. "Pločice rastećenja nalaze se između tela pršljena i avaskularnog diskusa, i u njima se odvijaju najintenzivniji metabolički procesi." (Antropova, M. V., i Koljcova, M. M., 1986, 15) Koštano tkivo je najviše uslovljeno genetskim faktorom. Delovanje humoralnih faktora, takođe, značajno je, gde od funkcionisanja pojedinih žlezda sa unutrašnjim lučenjem zavisi veličina i tempo razvoja kostiju

LITERATURA

- Antropova, M. V., i Koljcova, M. M. (1986): *Psihofiziološka zrelost dece*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Bala, G., (1981): *Struktura i razvoj morfoloških i motoričkih dimenzija dece SAP Vojvodine*, Fakultet fizičke kulture Univerziteta u Novom Sadu, OOUR Institut fizičke kulture, Novi Sad
- Eremija, M. (1977): *Biologija razvoja čoveka sa osnovama sportske medicine*, Fakultet fizičke kulture, Beograd

- Zdravković, S. (1979): *Svrha i način proveravanja fizičkog razvoja i psihomotoričkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta*, Fizička kultura, Beograd, br. 5.
- Jakonić, D. (1996): *Sportska medicina*, Fakultet fizičke kulture, Centar za stručno obrazovanje i usavršavanje. Novi Sad
- Kocijančić, R. (2002): *Higijena*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, Beograd
- Korać, L.J. (1985): *Pedijatrija*, Medicinska knjiga, Beograd – Zagreb
- Krsmanović, B. (1985): *Struktura morfoloških dimenzija učenika*, Fizička kultura, Titograd, br. 3.
- Krsmanović, B. (1999): *Teorija i metodika fizičkog vaspitanja*, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet fizičke kulture u Novom Sadu
- Kurelić, N. i sar. (1975): *Struktura i razvoj morfoloških i motoričkih dimenzija omladine*, Institut za naučna istraživanja F.F.V., Beograd
- Madić, B. (1981): *Morfološki razvoj i biomotoričke sposobnosti dece predškolskog uzrasta*, Fizička kultura, Beograd, br. 2.
- Perić, D. (1994): *Operacionalizacija 1 – Istraživanja u fizičkoj kulturi*, SIA, Beograd
- Stamatović, M. (2001): *Ispitivanje efikasnosti nastave fizičkog vaspitanja u IV razredu osnovne škole u zavisnosti da li se organizuje kao razredna ili predmetna nastava*, Disertacija, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Beograd
- Stojanović i sar. (1975): *Struktura antropometrijskih dimenzija*, Kineziologija, Zagreb, br. 1-2
- Strel, J., i Šturm, J. (1981): *Zanesljivost in struktura nekaterih motoričkih sposobnosti in morfoloških značilnosti šest in pol letnih učenicev in učenek*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljana, Visoka šola za telesno kulturo, Inštitut za kineziologijo, Ljubljana
- Herlok, E. (1970): *Razvoj deteta*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd
- Džinović-Kojić, D. (2000): *Fizička zrelost dece za polazak u školu*, Disertacija (objavljena), Zajednica viših škola za obrazovanje vaspitača Republike Srbije, Beograd

Summary

Educator has to know psychosomatic characteristic of pre-school child, especially antropometric cathegories and motoric acting, which have deterministic orientation, in purpose of better acting in educational work with pre-school children.

There are latent antropometric spaces of adults, but the children of age of seven in morfologic space egsist: general factor of growing; in latent space there are two factors, two morfologic dimensions: over weight and volume of the body and longitudinal dimensionality of skeleton.

We can see the presentation of using the battery with sixteen antropometric parameters by Mateigki and with IBP criteriums. We can see, in shorten, examination of indicators of morfologic dimensions and their changing in pre-school age.

Senad Mičijević

ORIJENTALIZMI U RJEČNICIMA ALBANSKOG JEZIKA

(Prilog historiji razvoja albanske leksikografije)

Sažetak

Albanska leksikografija nezamisliva je bez orijentalizama, što svjedoče svi poznati rječnici albanskog jezika. Preko albanskog jezika orijentalizmi su prisutni i u jeziku Abreša na jugu Italije. Albanska leksikografija poznaje rječnike od nekoliko desetina do nekoliko hiljada riječi. Rječnici su pisani na više pisama, jer nije bilo jedinstvenog alfabeta. U ovom radu nastojalo se ukazati na one rječnike koji sadrže orijentalizme, a koji su se na više načina širili u albanskom jeziku.

Ključne riječi: alfabet, orijentalizmi, rječnici, Abreši.

Uvod

Sigurno da na prostoru Balkana nema jezika u kojem se nisu udomačili orijentalizmi, ili poznatiji kao turcizmi. Čak ni jezičkim purizmom orijentalizmi se nisu uspjeli odstraniti niti iskorijeniti. Jednostavno, pojedine su riječi nezamjenjive. Prisustvo orijentalizama u jezicima pratimo preko rječnika, pa je tako i sa orijentalizmima u albanskom jeziku. Rječnici nam pomažu da imamo uvid u albansko-turske i albansko-perzijske jezičke odnose. Ovom pojavom nisu se bavili samo Albanci, nego i mnogi strani autori u svojim albanološkim studijama. Sve to daje doprinos izučavanju i razumijevanju albanske lingvistike. Rječnici albanskog jezika koji služe za istraživanje tursko-perzijskih posuđenica nastali su u periodu od 1635. do 1912. godine. Orijentalizmi su se širili na više načina: mobilizacijom, trgovinom, obrazovanjem, migracijom, pečalbarstvom, službovanjem itd.

Prisutnost orijentalizama u albanskom jeziku širi se i putem alhamijado stvaralaštva. Alhamijado književnost veoma je značajan vid širenja orijentalizama unutar ovoga etnosa. Pjesnike ove književnosti treba vrednovati i kao pionire leksikografije u jednom narodu. Alhamijado književnost unikatna je pojava unutar evropske humanističke misli. Njezina pojava početkom 17. vijeka upućuje na zaključak da njezine korijene tražimo u utjecaju renesanse. Blizina obala Italije i Albanije, te prisustvo Abreša u Italiji, bilo je dovoljno da ideje renesanse ipak nađu svoje mjesto među Albancima. Za našu, bošnjačku, alhamijado književnost možemo reći da nastaje pod utjecajem dubrovačkog slovinstva, koje se, također, pojavilo pod utjecajem renesanse. Evropske ideje i kulturna gibanja nisu bila nepoznanica i *strano tijelo* evropskim narodima koji su primili islam. Ti narodi prihvatili su mnoge vrijednosti Osmanskog carstva, ali i pozitivna kulturna gibanja Evrope.

Albanski alfabet

Za historiju književnosti veoma je bitno pismo, pa stoga ova tema traži osvrt i na razvoj albanskog alfabeta. Albanska književnost pisana je na više pisama. Tako je djelo „Meshari“ (Misal) od Gjon Buzuka iz 1555. godine pisano latinicom, s upotrebom i nekih ćiriličnih slova (Rrota, 1936: 7). Ovaj Buzukov alfabet ne susreće se više ni kod jednog drugog pisca. Italoalbanac sa Sicilije Luk Matranga 1592. godine koristio se italijanskim alfabetom za obilježavanje nekih albanskih glasova, ali njegov pokušaj nije dao rezultata jer ga je bilo teško čitati (Rrota, 1936: 10). Petar Budi (1566 – 1623) napisao je djelo „Dottrina Christiana“ latiničnm pismom, ali ne u potpunosti. Njegovim alfabetom koristili su se skadarski svećenici do početka 20. vijeka. Negdje se ovaj alfabet naziva i *abecedom starih pisaca sjevera*, a neki je zovu i *katolička abeceda*. U periodu od 17. do 18. vijeka u gradovima južne i centralne Albanije koristilo se grčko pismo, a postoje izvori koji dokazuju postojanje i lokalnog alfabeta. Kostantin Berati u drugoj polovini 18. vijeka objavio je jedno religiozno djelo i u njemu donio tabelu sa 37 slova posebnog pisma, koje je sastavljeno od šest grčkih i tri latinska znaka, a 28 u skladu je sa slavenskim azbukama – glagoljicom i ćirilicom (*Historia e letërsisë*: 237). U Državnom arhivu u Tirani među rukopisima Teodora Hadži Filipa nađen je rukopis napisan posebnim i nepoznatim pismom. Istraživači su ovo pismo nazvali

elbasansko pismo (*Historia e letërsisë*: 237). U Teodorovu pismu zapaža se utjecaj slavenske glagoljice, ali u njemu ima i grčkih slova koja su u skladu sa latinskim slovima (*Histoia e letërsisë*: 243). Sredinom 19. vijeka Naum Večilhardži (Naum Lazar Dhredhi 1797 – 1846) sastavio je pismo od 32 slova i nazvano ga *bythkuqi*.

Razvojem obrazovnih institucija u vrijeme Osmanskog carstva počinje se pisati arapskim pismom, na albanskom jeziku. O ovoj temi pisali su Osman Muderisi (1955) i Hasan Kaleši (1957).

Kostantin Kristoforidha (1830 – 1895) iz Elbasana pisao je djela za pravoslavne Albance, koristeći se grčkim alfabetom. U literaturi njegov alfabet nazvan je *alfabet kristofoidha*.

U periodu nacionalne borbe pojavilo se više alfabeti, u težnji da se ubrza obrazovanje albanskih masa. Tako se koristilo *alfabet-i-Stambollësom* (istanbulski alfabet), koji se naziva i *faršerijev*, a sastoji se od latinskih i grčkih slova. Princip je bio: jedan glas – jedan znak (Një tingull e një shënjë). Ovim alfabetom 1879. godine u Istanbulu je štampan bukvar „Alfabetare e gjuhës shqipe“. Do 1908. godine ovaj alfabet bio je najrasprostranjeniji. Većinom ga primjenjuju pisci sa juga Albanije (Toske), mada se njime koristilo i na sjeveru, među Gegama (Skendi 1962). Albanci, koji su živjeli u ovom periodu u Gčkoj, južnoj Italiji, Kalabriji i na Siciliji, izdavali su knjige na albanskom jeziku, pisane grčkim, latinskim i arapskim pismom. Italoalbanci su napravili svoj poseban alfabet.

U Skadru 1899. godine, pod utjecajem društva „Bashkimi“ (Jedinstvo), širio se alfabet baziran na latinici. Alfabet se nazivao *bashkimi*. Ovaj je alfabet iz škola potisnulo pismo koje je već 1901. godine širilo društvo „Agimi“ (Zora). To je izazvalo probleme, jer se pismo *baškimi* koristilo u katoličkim školama, koje je finansirala Austrija, a *agimi* u onim katoličkim školama koje je finansirala Italija.

Borba za pismo trajala je veoma dugo i o tom pitanju održano je nekoliko kongresa. Kongresom u Bitolju 1908. godine problem je konačno riješen. Odlučeno je da se zadrže samo dva pisma. Kad je 1912. godine proglašena nezavisnost Albanije, kao opće albansko pismo usvojeno je *bitoljsko*, sa latinskim znacima. Od tada je ovo jedinstveno pismo albanskog jezika.

Albanski je jezik član satemske grupe indoevropskih jezika. Dijeli se na dva narječja (dijalekatske grupe): južnu – toskijsku i sjevernu – gegejsku. Pismo mu je latinica. Jezik ima 36 glasova, 29 suglasnika i 7 samoglasnika (*a, e, ë, i, o, u, y*).

Pored prostih slova (*a, b, c...*), sastavljenih iz jednog znaka, u albanskom jeziku ima složenih slova (*dh, gj, ll, th, xh i zh*), sastavljenih iz dva znaka. Slova, tj. glasovi se izgovaraju kao i u bosanskom jeziku, osim *dh, ë, rr, x i y*. Nenaglašeno *ë* jeste ukoliko se nalazi na kraju riječi, npr. *fushë* – polje. Ukoliko je *l* napisano kao jedan znak, čita se kao naše *lj*. U bosanskom jeziku ne možemo naći odgovarajući znak za glas *x*.

Rječnici kao izvor za izučavanje orijentalizama u albanskom jeziku

Jedan od najstarijih rječnika je „Fjalori latinisht-shqip“ (Latinsko-albanski rječnik), a poznatiji je kao „Fjalori i Bardhit“ (Bardijev rječnik) na 68 strana. Napisao ga je Fran Bardi (Bardhi) 1635. godine i sadrži 73 orijentalne posuđenice.

Izvjesni Leo Cittadela napisao je, 1678. godine, „Fjalorit shqip“ (Albanski rječnik), ali nema podatka da li se u njemu nalaze orijentalizmi.

Juli Balovi napisao je 1693. godine „Fjalorthi italisht-kroatisht-greqisht-shqip-turqisht“ (Italijansko-hrvatsko-grčko-albansko-turski rječnik). Rječnik sadrži ukupno 488 riječi, od čega 77 orijentalizama. Već naredne godine, 1694., Nilo Catalano napisao je „Fjalor shqip-italisht e italisht-shqip“ (Albansko-italijanski i italijansko-albanski rječnik).

Orijentalizmi se susreću i u „Fjalori italisht-shqip“ (Italijansko-albanskom rječniku), koji je sastavio Francesco Maria da Lecce, 1702. godine. Rječnik sadrži 6000 riječi, od čega 350 turcizama. Ovaj autor evidentira više orijentalizama nego njegovi prethodnici. Povećan broj orijentalizama i njihova raširenost govori nam da postoje razvijeni obrazovni centri unutar albanskoga govornog područja.

Grotaferrata je napisao, 1710. godine, „Fjalorin italisht-shqip“ (Italijansko-albanski rječnik). Iz tog perioda potječe i jedan rječnik anonimnog autora, koji sadrži 929 riječi, sa svega 19 turcizama.

Tokom 1716. godine napisano je djelo „Vëzhgime gramatikore në gjuhën shqipe“ (Uvid u gramatiku albanskog jezika). I u ovom djelu pojavljuju se različiti orijentalizmi.

Tursko-perzijske riječi nalazimo sabrane i u „Fjalorin italisht-shqip“, koji je sastavio Bonaventura Prucher 1752. godine. Rukopis se čuva u arhivi Propaganda Fide u Rimu.

Poznati albanski alhamijado pjesnik Nezim Ibrahim Frakula spada među 20 autora koji su dali svoj doprinos albanskoj

leksikografiji. On je oko 1760. godine napisao „Fjalorthit shqip-turqisht“ (Albansko-turski rječnik). Mada je rječnik skroman, jer sadrži svega 78 albanskih riječi, od kojih, osim turskih, ima i 7 perzizama, rječnik je značajan po tome što predstavlja pionirski korak u lingvistici jednog Albanca-muslimana.

Teodor Kvalioti (umro 1789.) oko 1770. godine napisao je djelo „Protopeiria“ (Prva predavanja), koje sadrži materijal za bukvar, vjerske molitve i sl. U periodu od 1770. do 1774. godine napisao je „Fjalorin greqisht-arumanisht-shqip-latinisht“ (Grčko-rumunsko-albansko-latinski rječnik). Ovaj rječnik sadrži 27 turcizama i 7 perzizama (Historia e letërsisë shqipe, 1968: 228-237).

Leksikograf Nikole Ketës pokazao je interes za posebnosti. On konstatira da je veliki prodor turcizama i perzizama u albanski jezik vidljiv i po tome što se krajem 18. vijeka susreću i u jeziku Abreša. Uvid u ovu problematiku najbolje nam pružaju „Fjalorin shqip-italisht“, napisan 1763. godine, sa oko 5.000 riječi, i „Fjalorin italisht-shqip“ iz 1779. godine, sa oko 10.000 riječi.

Istočnih posuđenica ima i u radovima Keljmendija iz Sirmie (1782.) i Fon Vindiša (von Windisch).

Simon Pallas, 1789. godine, sastavio je „Fjalorin e Perandoreshës Katerina“ (Rječnik kraljice Katarine). U rječniku se nalazi 270 albanskih riječi, s velikim brojem turcizama. Orijentalizme susrećemo i u radovima koje su napisali F. I. Jankovi 1791. godine i Franc-Karl Alter krajem 18. vijeka.

Krajem ovog vijeka Muslim Hodža (Myslim Hoxha) preveo je na albanski „Tuhfe-i-Şahidi“ i tako uradio jedan veoma dobar rječnik. Ovim njegovim djelom dugo vremena koristilo se u obrazovanju.

Kostandin Berati sastavio je „Fjalorin greqisht-shqip“ (Grčko-albanski rječnik), oko 1799. godine, sa 1533 riječi, i sakupio je mnogo orijentalizama (Historia e letërsisë shqipe, 1968: 237).

Početak 19. vijeka označio je rad koji je napisao Jan Vellari, 1801. godine, pod naslovom „Elemente të gramatikës greqisht-shqip dhe dialogje“ (Osnove grčko-albanske gramatike i razgovora), ali se u njemu nalazi vrlo malo orijentalizama.

Zanil Adam Hadži Voskopojarija (Dhanil Adam Haxhi Voskopojari) 1802. godine piše djelo „Fjalor greqishte e re armenisht-bullgarisht-shqip“ (Grčki rječnik sa osvrtom na armenski, bugarski i albanski). I ovaj rječnik sadrži nekoliko

orijentalnih riječi. Autor se u literaturi susreće i pod imenom Dhanil Hadžiju ili Msgidter Daniel, a umro je 1825. godine (Historia e letërsisë shqipe, 1968: 228 - 237).

Zajedničko djelo napisali su 1809. godine Mark i Noti Boçari (Boçari) i Kristo Kalodiri (Kristaq Kallogjiri) - „Fjalor i greqishtes së re dhe të shqipes së thjeshtë“ (Grčki rječnik sa prostim albanskim). Oni su sastavili rječnik od 1494 riječi, među kojima se nalazi 187 turskih i perzijskih riječi iz raznih oblasti.

Johan Christoph Adelng u djelu „Mithridates“ (1809) koristi manje turcizama u albanskom jeziku.

J. C. Hobhous u knjizi albanskog jezika iz 1813. godine „Një udhëtim nëpër Shqipëri“ (Jedno putovanje kroz Albaniju) dopisao je neke posuđenice iz turskog.

William Martin Leake napisao je 1814. godine „Kërkime në Greqi“ (Istraživanja u Grčkoj). Sa izdavačem Jan Evstat Vithkuqari objavio je „Shkurtores së gramatikës së gjuhës shqipe“ (Kratka gramatika albanskog jezika) i „Fjalorit greqishte e re – anglisht-shqip“ (Grčki rječnik sa englesko-albanskim). U rječniku se nalazi 2100 riječi, sa turcizmima koji su bili u svakodnevnoj upotrebi u albanskom jeziku.

Johan Severin Vater 1822. godine primijenio je prilično orijentalizama u djelu „Vëzhgimeve gramatikore në gjuhën shqipe“ (Uvid u gramatiku albanskog jezika).

„Fjalori shqip-turqisht“ iz 1835. godine sastavio je Šemini Škodra (Shemini Shkodrës) na približno stotinjak stranica. Sadrži rijetke albanske i turske riječi, koje su danas skoro nepoznanica u albanskom jeziku. On je pripremio i *Gramatikë* (1850.) gegajskog dijalekta, na albanskom jeziku, arapskim pismom, na 200 stranica. Ova gramatika otkriva nam da je Šemini Škodra bio za to vrijeme vrstan pedagog i naučnik.

Njemački albanolog Riter von Xylander napisao je 1835. godine djelo „Gjuha e shqiptarëve“ (Albanski jezik). U izradi ovog djela koristio se Korfuzijevim radovima *Dhjata e Re* iz 1827. godine, prevodioca Vangjel Meksita, te djelima Kavaliotija, Leake i Da Lecce. Na 3500 riječi pokušao je pratiti promjene u jeziku. Rezultati govore da je Xylanderi prepoznao samo 190 turcizma, dok se tu nalazi i 1600 paralelnih riječi iz indoevropskih jezika.

Luca da Montegiove napisao je 1848. godine „Fjalori italisht – shqip“ na 1323 strane, a Giulio Buffoli „Fjalorin italisht – shqip“ 1862. godine. Njegov rukopis ima 699 strana i sadrži izvjesne orijentalne posuđenice u albanskom jeziku.

Dario Buciarelli 1858. godine napisao je „Gramatikë e gjuhës shqipe“ (Gramatika albanskog jezika), dok je Bonaventura da Francavilla 1862. godine sastavio „Elemente gramatikore të gjuhës shqipe“ (Osnove gramatke albanskog jezika). Oba rukopisa nađena su u Skadru sredinom 20. vijeka.

Johann Georg von Hann u periodu od 1853 do 1854. godine napisao je „Studime shqiptare“ (Albanske studije) u dva toma i „Fjalorin shqip-gjermanisht“ (Albansko-njemački rječnik). On je, među 6216 riječi, zabilježio 140 turskih i perzijskih posuđenica. Primijetno je da autor, tokom sastavljanja rječnika, nije poznao turski jezik. On pokazuje izvjesnu nesigurnost za pojedine riječi. Taj nedostatak pokušava prevazići pravljjenjem pribilješki. J. G. Von Hann bio je austrijski konzul u Janjini i smatra se „ocem albanologije“.

Dimitrije Kamarda (Dhimitër Kamarda) napisao je 1864. godine „Sprovë e gramatologjisë krahasuese mbi gjuhën shqipe“ (Ispitivanje gramatika uporedo sa gramatikom albanskog jezika) i „Shtojcën“ (Prilog) iz 1866. godine. U oba rada nalazi se veliki broj orijentalnih posuđenica. Prilikom izrade prijevoda Jevanđelja sv. Luke na albanski jezik koristio se sa oko 180 orijentalizama, većinom turcizama.

Francesko Rossi napisao je 1866. godine, na 924 stranice, „Rregulla gramatikore të gjuhës shqipe“ (Pravila gramatike u albanskom jeziku), a „Fjalorin shqip-italisht“ 1875. godine, sa 25.000 riječi na 1.400 stranica. Rječnik sadrži veliki broj orijentalizama, koji su se u drugoj polovini 19. vijeka svakodnevno koristili u Skadru.

Andrea Dara i Palac Adriani sastavili su dva djela: „Fjalor arbërisht-italisht“ i „Fjalor italisht-arbërisht“. Oba rječnika nastala su u Trapani na Siciliji oko 1867/1868. godine. Prvi sadrži 7.000 riječi, a drugi 6.000 riječi, sa veoma mnogo orijentalizama, posebno turcizama, koji su se mogli čuti u dijalektu Abreša u Italiji.

Daut Borići napisao je „Abetare shqip“ (Albanski alfabet), litografisano 1861., 1869., 1881. godine, te „Gramatikë shqipe“ i „Fjalor turqisht-shqip“. Oba rukopisa nastala su prije 1896. godine. Rječnici sadrže veliki broj turskih, arapskih i perzijskih riječi.

Ali Ulcinjaku (Ulqinaku) napisao je „Abetare shqip“ (Albanski bukvar) i priredio dva rječnika: „Fjalor turqisht-shqip“, sa 18.000 riječi, i „Fjalor shqip-turqisht“, sa 5.500 riječi. Rječnici su nastali oko 1899. godine, na 1334 strane, sa 27.000 riječi. Širi osvrt

na ove rječnike dao je Osman Muderizi. U rječnicima je veoma mnogo orijentalizama, jer se Ulcinjaku obrazovao u medresi.

Zimi (Thimi) Mitko 1878. godine napisao je „Fjalori shqip-greqisht“ i „Bëleta shqypëtare“, a rukopis „Fjalorin shqip-greqisht“ nastao je u periodu od 1835. do 1886. godine. Veliki trojezični rječnik „Fjalori bisedor trigjuhësh italisht-greqisht-shqip“ (Italijansko-grčko-albanski trojezični rječnik s izgovorom) napisao je prije 1890. godine. Autor je uvrstio mnoge orijentalizme, posebno one iz narodnih pjesama.

August Dozon napisao je 1879. godine „Manual i gjuhës shqipe“ (Priručnik albanskog jezika) u tri dijela, te „Fjalor shqip-frëngjisht“ (Albansko-francuski rječnik) sa oko 2.500 riječi. U rječniku se nalazi 233 turcizma i perzizma.

Luis Benloew u „Analizë e gjuhës shqipe“ (Analiza albanskog jezika) iz 1879. godine sabrao je mnogo turcizama u albanskom jeziku, kojim se koristilo u to vrijeme.

Franc Miklošič sakupio je mnoge turcizme, u periodu od 1884. do 1890. godine, i objavio ih u djelu „Elementet turke në gjuhët evropiane juglindore e lindore“ (Turski elementi u jeziku jugoistočne i istočne Evrope).

Gustav Meyer napisao je 1885. godine „Sprova dhe studime mbi historinë e gjuhës dhe të folklorit“ (Uporedna studija iz historije, jezika i folklor), za potrebe Abreša u Italiji, tako da i u ovoj studiji susrećemo neke riječi iz turskog jezika. U „Fjalorin etimologjik të gjuhës shqipe“ iz 1891. godine, na 5.140 riječi, ovaj naučnik sabrao je 1180 turskih riječi, što čini oko 23% albanske leksike.

Kraj 19. vijeka i početak 20. vijeka protjecao je u razvijanju albanske nacionalne svijesti. U tom periodu posebne su aktivnosti na polju kulturnog djelovanja: osnivaju se kulturna društava, radi se na jedinstvenom alfabetu, pa se i jezik *čisti*. Prisutnost orijentalizama u djelima iz leksikografije i gramatike jasno je vidljiva, posebno u gegejskom sjeverozapadnom i sjeveroistočnom dijalektu, te u govoru skadarskoga kraja, gdje su turcizmi veoma rasprostranjeni.

Na orijentalizme u albanskom jeziku osvrnuo se 1896. godine austrijski albanolog Julijus Pisko, u predgovoru knjige „Gjuha shqipe e Veriut“ (Albanski jezik Sjevernjaka). Turcizme i perzizme prepoznajemo i u djelima slijedećih autora: Giacomo Jungg u „Elemente gramatikore të gjuhës shqipe“ (Elementarna gramatika albanskog jezika) iz 1881. godine, i „Fjalor i vogël shqip – italisht“

(Mali albansko-italijanski rječnik) iz 1885. godine; Gaspër Benusi „Shqiptari i mësuem në gjuhë të vet“ (Albanski učitelj i njegov jezik) iz 1890. godine; Ded (Dedë) Pasi „Libër për me u mësue me lexue shqyp“ (Knjiga za učitelje sa albanskim riječima) iz 1899. godine; Dodë Koljeci „Gramatika ja folmarmja shqyptare“ (Gramatika i govor Albanaca) iz 1901. godine; Gasper Jakova - Mërturi u „Gramatika e gjuhës shqipe“ (Gramatika albanskog jezika) iz 1904. godine.

„Fjalorin e ri të shqypes“ (Novi rječnik za Albance) sadrži oko 11.000 riječi, a štampalo ga je društvo "Bashkimi" (Ujedinjenje) 1908. godine, pod upravljanjem Doda Koljecija. U ovom rječniku na osam albanskih riječi dolazi jedan turcizam. Rječnik sadrži 1300 sabranih turcizama i perzizama.

Početkom 20. vijeka Kosta Cipi (Kostaq Cipo) objavio je „Studime etimologjike të gjuhës shqipe“ (Etimološke studije iz albanskog jezika) na italijanskom jeziku, te u njemu donio veliki broj riječi iz starogrčkog, latinskog, njemačkog i perzijskog jezika.

Više orijentalizama uočava se u djelu Antona Busetija „Gramatika e shkurtër e gjuhës shqipe“ (Kratka gramatika albanskog jezika) iz 1910. godine, te u „Fjalori italisht-shqip“ (Italijansko-albanski rječnik) iz 1911. godine, na 1201 stranici, sa oko 20.000 riječi.

Izvan utjecaja turcizama nisu ostala ni djela Ljubomira Kujundžića „Fjalor sërbisht-shqip“ (Srpsko-albanski rječnik) iz 1902. godine i Šahina Kolonje (Kolonjës) „Shkronjëtorë e gramatikës shqip“ (Slovarica i gramatika albanska) iz 1903. godine, te „Rregulla shkronjëtorake të gjuhës shqip“ (Pravila pravopisa u albanskom jeziku) iz 1904. godine.

Anton Xanoni tokom 1909. godine napisao je „Gramatik shqyp“, ali ni on nije mogao izbjeći orijentalizme u albanskom jeziku.

Thanas V. Floqin u „Gramatika e gjuhës shqipe“ i Nikola Lakon u „Shkronjëtorë e gjuhës shqip“ (Slovarica albanskog jezika) iz 1910. godine također se služe turcizmima. S posebnom pažnjom Sali Dukë Dukadinut sabrao je perzizme u knjizi „Shkrolaria e shqypes“ (Albansko školstvo) 1910. godine. Autor primjere iz gramatike većinom objašnjava na turcizmima. To ističe Fazil Tirani (Titanës), na poseban način, u djelu „Gramatika fillestare e shqipes“ (Osnove albanske gramatike) iz 1911. godine.

Najobuhvatnije djelo albanske leksikografije i uvid u prisutnost orijentalizama napravio je Sotir Kolea (1872-1945).

Rukopis ima naslov „Fjalor të orientalizmave të shqipes“ (Rječnik orijentalizama u albanskom). Rad se ocjenjuje veoma uspješnim. Rječnik obuhvata 4405 orijentalizama, od kojih većinu čine turcizmi te oko 505 posuđenica iz perzijskog jezika.

Albanska leksikografija bila je interesantna za više albanskih i stranih naučnika, među kojima prednjači Sami Frašeri, koji izlaže opširno i naširoko.

Za dalja istraživanja u okviru ove tematike pažnju treba obratiti na radove koje su objavili: Tahir Dizdari, Osman Muderizi, Anton Krajni, Mukerem Janina, Fan Noli, Ali Korča, Ibrahim Dalliu, Erit Vokopola, Šefčet Muka, Hasan Kaleši, Ekrem Čabej, Namik Resuli, Idriz Ajeti, Androkli Kostallari, Hamdi Bušati, Nedžip Alban, Tahir Kogjini, Jonuz Tafilaj, Vedžhi Buhara, Jup Kastrati, Selami Pulaha, Gazmend Špuza, Dževad Kalajdži (Xhevat Kallajxhi), Muharem Piraku, Zuber Bakiu, Baba Redžepi, Emil Lafe, Mićo Samara, Latif Mulaku, Feti Mehdiu, Jakup Čitaku, Skender Rizaj, Sabit Uka, Sami Ibrahim, Mehdi Halimi, Šaban Čolaku, Šefik Osmani, Ethem Osmani, Ignjac Zamputti, Mark Krasnići, Kadri Halimi, Dalan Šaplo, Jani Thomaj, Seit Mansaku, Jorgo Bullo, Gjovalin Škurtaj, Genciana Abazi, Ardian Vehbiu, Sokol Ndoni, Ibrahim D. Hodža itd.

U Evropi postoji više radova iz oblasti albanske leksikografije, na mnogim jezicima i od raznih autora. Posebne osvrte nalazimo kod onih koji se zanimaju za albanologiju, balkanologiju i indoevropistiku. Saznanja spomenutih naučnika i studija mnogo dopinose vrednovanju međusobnih leksikografskih odnosa.

Na to nas upućuju radovi autora kao što su: Norbet Jokli, Ettore Rossi, Julius Nemith, Ivan Popović, Stanislav Stachowski, Karlo Tagliavini, Norbert Boretzky, Andreas Tietze, Wilfried Fidler, Armin Hetzer, Kostas Kazazis, Maria Raćeva, Vladimir Drimba, Bernard Roger, Agnija Vasilievna Desnickaja, Giovannii Battista Pellegrini, Hakan T. Karateka, Halil Inaldžik, Matteo Mandal; Georg Stadmgller, Victor Friedmann, Franz Babnger, Margaret Hasluck, Peter Bartl, Hikmet Turhan Daglioglu itd.

Na kraju, treba kazati da za istraživanje orijentalizama u albanskom jeziku izdvajamo leksikografske radove slijedećih autora:

- Šemimi Škodra, *Fjalor shqip-turqisht* (Albansko-turski rječnik);

- Daut Borići, *Fjalor turqisht-shqip* (Tursko-albanski rječnik);
- Ali Ulcinjaku, *Fjalor shqip-turqisht* (Albansko-turski rječnik);
- Mustafa Merliak Kruja, *Fjalorth shqip-turqisht-frëngjisht-italisht* (Albansko-tursko-francusko-italijanski rječnik);
- Sotir Kolea, *Fjalor i orientalizmave të shqipes* (Rječnik orijentalizama u albanskom);
- Šefcët Gavoçi, *Fjalor shqip-arabisht-anglisht-frëngjisht*; (Albansko-arapsko-englesko-francuski rječnik);
- Nijazi Suldža, *Fjalor turqisht-shqip* (Tursko-albanski rječnik);
- Rian Disci, *Fjalor shqip-turqisht-anglisht* (Albansko-tursko-engleski rječnik);
- Ismail Mućaj, *Fjalor arabisht-shqip* (Arapsko-albanski rječnik);
- Nedžip Alpan, *Fjalor turqisht-shqip* (Tursko-albanski rječnik);
- Tahir Dizdari, *Fjalor i orientalizmave në shqipe* (Rječnik orijentalizama u albanskom jeziku).

Zaključak

Albanska leksikografija nezamisliva je bez orijentalizama, što svjedoče svi poznati rječnici albanskog jezika. Preko albanskog jezika orijentalizmi su prisutni i u jeziku Abreša na jugu Italije. Rječnici su pisani na više pisama, jer nije bilo jedinstvenog alfabeta. Čak ni *čišćenjem* jezika orijentalizmi se nisu uspjeli odstraniti ni iskorijeniti. Prisustvo orijentalizama u jeziku pratimo preko albanskih rječnika, koji nam pomažu da imamo uvid u albansko-turske i albansko-perzijske jezičke odnose. Ovom pojavom, osim Albanaca, bavili su se i mnogi strani autori u svojim albanološkim studijama. Rječnici albanskog jezika, koji služe za istraživanje tursko-perzijskih posuđenica, nastali su u periodu od 1635. do 1912. godine.

Alhamijado književnost veoma je značajan vid širenja orijentalizama unutar etnosa. Alhamijado pjesnike treba vrednovati i kao pionire leksikografije u jednom narodu. Blizina obala Italije i Albanije, te prisustvo Abreša u Italiji, bilo je dovoljno da ideje

renesanse, ipak, nađu svoje mjesto među Albancima. Za našu, bošnjačku, alhamijado književnost možemo reći da nastaje pod utjecajem dubrovačkog slovinstva, koje se, također, pojavilo pod utjecajem renesanse. Evropske ideje i kulturna gibanja nisu bila nepoznanica i *strano tijelo* evropskim narodima koji su primili islam. Ti narodi prihvatili su mnoge vrijednosti Osmanskog carstva, ali i pozitivna kulturna gibanja Evrope.

Pitanje orijentalnih posuđenica (turcizmi i perzizmi) u albanskom jeziku još uvijek je otvoreno, jer je teško konsultirati svu specijalnu literaturu iz albanskog jezika, leksikografije i gramatike. Nakon balkanskih ratova 1912. godine počelo je razdoblje kritičke naučne misli kad je u pitanju orijentalistika na albanskom govornom prostoru.

Literatura

- *Historia e letërsisë shqipe* (Historija albanske književnosti), Priština, I, II, 1968.
- Kaleši, Hasan, *Prilog poznavanju albanske književnosti iz vremena preporoda* (Arbanaska književnost na arapskom alfabetu), Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Balkanološki institut, Godišnjak I/1, Sarajevo, 1957.
- Myderrizi, Osman, *Letërsia shqipe me alfabet arab*, (Albanska književnost arapskim pismom u “Biuletini për shkencat shoqërore”, II, Tirana, 1955.
- Myderrizi, Osman, *Fjalori shqip-turqisht i Hafiz Ali Ulqinakut* (Albansko turski rječnik hafiz Ali Ulcinjakua), u “Dokumente e mareiale”, u “Studime Filologjike”, br. 3, Tirana, 1965.
- Rrota, Justin, *Për historinë e alfabetit shqip*, Shkodër, 1936.
- Skendi, Stavro, *Historia e abecës shqipe* (Historija albanskog alfabeta), „Albanija“, I, 1962.

ORIENTALISMS IN THE DICTIONARIES OF ALBAN LANGUAGE

(A contribution to the history of Alban lexicography)

Summary

Alban lexicography is unimaginable without the orientalisms, which is witnessed by all known dictionaries of Alban language. Through Alban language the orientalismes are present in the Abresh language too, at the south of Italy. The Alban lexicography recognises the dictionaries from a couple of tenths to some thousands of words. The dictionaries are written in several letters, since there was no unified alphabet. In this work it was endeavoured to show those dictionaries with a content of the orientalisms, which were spread in Alban language in several ways. KEY WORDS: alphabet, orientalisms, dictionaries, Abresh

Prikazi

Akademik Sima Ćirković

SALIH JALIMAM: "DJELATNOST DOMINIKANACA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI"

Tuzla, 1999.

Knjiga Saliha Jalimama "Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni" nastala je radom u okviru finansiranog istraživačkog programa, a u osnovi je doktorski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Rad ima 197 stranica teksta, iz kojeg se vidi da je rezultat upornog i brižljivog istraživanja. Impozantan je broj pregledanih arhivskih fondova (Venecija, Zadar, Split, Hvar, Dubrovnik, Zagreb) i literature, koja je prikupljena do najmanjih sitnica, do priloga u kalendarima ili spomenicama, ukoliko se odnose na dominikance ili pojedine samostane.

Autor je temu zatekao već obrađenu, sa proučenim opštim crtama, uočenim glavnim junacima, zapaženim odlikama pojedinih perioda. Pa ipak, ostalo je prilično i za autora Saliha Jalimama. Prije svega, u toj obimnoj literaturi nema, osim kratkih, popularnih pregleda, pokušaja da se u celini osvetle dominikanci u srednjevekovnoj Bosni. Autor je, zatim, - upoznavši koliko god je bilo moguće opšte crkvene prilike, zatim političke odnose bosanske države i u bosanskoj državi - ta sva znanja stavio u pozadinu onih dokumenata koji neposredno govore o delovanju dominikanaca. Time je samo obezbedio uslove da dominikance smesti u realan ekonomski, društveni i kulturni okvir.

Dosadašnja fragmentarna i uopštena znanja o dominikancima u Bosni pokazivala su nesrazmere među periodima: dominikanci su aktivni i prisutni u XIII veku, a kasnije su za Bosnu periferni i indirektno vezani. To je sada vrlo lepo pokazao autor, povezavši sve te odvojene podatke u prostranu celinu.

Kako je autor morao pratiti izvore, u njegovoj kompoziciji se reflektuju neujednačenost i različita priroda raspoložive građe. Prva glava knjige, "Uvod u izvore i literaturu o dominikancima u

srednjovjekovnoj Bosni”, ima karakter istoriografskog uvoda u kome su vrlo nijansirano ocrtani glavni doprinosi starijih i novijih autora. Pada u oči temeljna kritičnost autora, kombinovana sa objektivnošću i razumevanjem za sve ono što je unapređivalo poznavanje teme. Nema niti traga nadmenosti i ocenjivanju s visine, tako čestih kod mladih autora koji temeljno obrade neko zapušteno polje.

Druga glava obrađuje ”Opšte podatke o dominikancima”, sa detaljima o formiranju propovedačkog reda i njegovim manifestacijama u prvim desetlećima delovanja. U sledećoj glavi: ”Dolazak i početna djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni”, pored opštih podataka o osnivanju prosjačkog reda i njegovog širenja, spornih pojedinosti o dolasku u jugoslovenske zemlje, temeljno su analizirani izvori o delovanju dominikanaca u srednjevekovnoj Bosni, njihovom učešću u borbi protiv bosanskih dualističkih jeretika. Glava se završava specifičnim vezama stranih dominikanskih pisaca sa zbivanjima u Bosni, njihovim pisanjem o delovanju sabraće i stradanju.

Četvrta glava bavi se ”Domikancima-bosanskim biskupima”. S obzirom na to da su u fokusu ličnosti biskupa reformisane bosanske biskupije, autor je zahvatio delom i prethodni period, a produžio ga u prvu polovinu XIV veka, jer se problematika delovanja reda kao kongregacije odvojila od delovanja ličnosti članova reda, kojima su poverene biskupske časti.

”Spor dominikanaca i franjevacu u srednjovjekovnoj Bosni” obrađen je u petoj glavi i predstavlja jedan od čvorova tematike i u razvoju reda u Bosni, a i u kasnijim naporima istoričara da sagledaju što se stvarno dogodilo. Pravo na vršenje i ispitivanje sumnjivih zbog jeresi i suđenja određivalo je sadržinu rada u jeretičkim sredinama i dominikanci su u tome dobili konkurenciju u drugom prosjačkom redu: Maloj braći - franjevcima. Prenevši ovlašćenja na inkviziciju franjevcima, papska stolica je izabrala drugi stil rada, strpljivo delovanje među pastvom, umesto oštre borbe protiv jeretika i njihovih vođa. Samim tim dominikanci su izgubili tlo za dalje delovanje. I, poslednji period: ”Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni u XIV I XV stoljeću” posvećen je pojedinim ličnostima koje imaju veze sa Bosnom, vladarima ili oblasnim gospodarima, ali i onima koji su često u diplomatskoj misiji ili funkciji posrednika. U ovoj glavi su kao medaljoni obrađeni: Augustin Kažotić, Ivan Stojković, Ivan Uljarević, Nikola Barbuć, Vlaho Kostandini i Toma Tomazini.

Sličnog karaktera je i poslednja glava, "Dominikanci-trebinjsko-mrkanjski biskupi", gde je, pored ličnosti i hronologije, raspravljano i pitanje o vezi dominikanaca sa ovom titularnom episkopijom. Zaključak i Riassunto daju sumarij postignutih rezultata u ovom radu.

U celini uzev, ovo je veoma dobar i kritičan rad, koji ima neobično bogatu dokumentaciju i predstavlja prilog poznavanju istorije srednjevekovne Bosne, te se prima kao vredan rezultat istraživanja.

SALIH JALIMAM: "DUHOVNA SUSRETANJA"

Zenica, 2006.

Knjiga "Duhovna susretanja" autora Saliha Jalimama je nešto preraden magistarski rad "Susret franjevaca i dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države", branjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu davne 1982. godine.

U našoj istoriografiji o dominikancima i njihovoj delatnosti na tlu srednjovekovne Bosne pisano je samo usput i sporadično, u okviru nekih drugih, širih tema. Za razliku od dominikanaca, o franjevcima se mnogo više pisalo, ali nije dovoljno obraćena pažnja na njihov odnos prema dominikancima, kao i na razlog poraza i neuspeha misije ovih poslednjih. To je upravo problem koji je Salih Jalimam odabrao za svoju novu knjigu. Autor je u svom radu koristio veoma obimnu literaturu (219 bibliografskih jedinica). Pored velikog broja objavljenih izvora, vršio je i samostalna istraživanja nove građe. Za period kojim se bavi (do sredine XIV veka) našao je malo podataka u Historijskom arhivu u Dubrovniku. Pregledao je, takođe, arhiv dominikanskog samostana u Dubrovniku, arhiv Samostana sv. Franje u Šibeniku, Historijski arhiv u Zadru (arhiv nekadašnjeg dominikanskog samostana).

Autor počinje svoje izlaganje osvrtom na literaturu i izvore o ovoj temi: *Prethodne napomene* i *Uvodni dio* sadrže vrlo dobar prikaz razvoja hrišćanstva na bosanskom prostoru, kao i u susjednim zemljama. Obraden je u potrebnim okvirima i problem bogumilstva. Na taj način dobija se uvid u verske prilike i sve ono što je prethodilo i dovelo do akcije dominikanaca i franjevaca u srednjevekovnoj Bosni.

U glavi *Djelatnost dominikanskog reda*, poslije malo preopširnog istorijata dominikanskog reda uopšte, autor se prihvatio nimalo jednostavnog zadatka - da identifikuje pojedinačno sve dominikance koji su delovali na prostoru bosanske države. Biranje biskupa iz redova dominikanaca značilo je potpunu afirmaciju ovoga prosjačkog reda. Međutim, zbog krstaških ratova

protiv jeretika, primene inkvizicije, pravljenja ustupaka mađarskim interesima, katolička crkva, a sa njom zajedno i dominikanci, doživeli su neuspeh. To potvrđuje i premeštanje sedišta bosanskog biskupa u Đakovo.

Glava *Aktivnosti katoličke crkve i dominikanaca krajem XIII i početkom XIV stoljeća u srednjovjekovnoj Bosni* govori o primeni novih metoda delovanja, kojima su dominikanci pribegli u drugoj polovini XIII stoleća, pošto su prethodno uvideli da inkvizicijom ne mogu postići svoj cilj. To je u prvom redu propovedanje, a zatim pisanje traktata protiv jeretika, koji su sačuvani u samostanskim bibliotekama u susedstvu bosanske države. Pa ipak, delatnost predstavnika dominikanskog reda nije dala očekivane rezultate i to je, prema mišljenju autora, jedan od razloga njihove zajedničke aktivnosti sa franjevcima u toku druge polovine XIII veka.

U glavi *Dolazak i djelatnost franjevačkog reda* dosta pažnje je posvećeno samom dolasku franjevacu u Bosnu krajem XIII veka. Oni ovde stižu na poziv srpskog kralja Stefana Dragutina, inače pristalice unije između katoličke i pravoslavne crkve, da suzbiju jeretike u župi Usori, koja je bila pod njegovom vlašću. Autor dalje prati postepeno uključivanje franjevacu u bosanske prilike i detaljno obrazlaže sve ono što je pogodovalo učvršćenju njihovog položaja. Kada govori o podršci koju je franjevcima pružalo strano katoličko stanovništvo u bosanskim gradskim naseljima, prenaglašava ulogu njemačkih rudara Sasa, a zapostavlja dubrovačke trgovce.

I dok tako prati afirmaciju franjevacu u prvoj polovini XIV veka, on ukazuje na sve veće sukobe između njih i dominikanaca, koji se, čak, vremenom prenose u Avinjon. Ovom sukobu posvećena je čitava sledeća glava: *Sukob dominikanaca i franjevacu*. Najzad, papa Ivan XXII pismom od 1. jula 1327. zabranjuje delovanje dominikanaca na teritoriji bosanske države i sva njihova dotadašnja prava predaje franjevcima. Ovaj sukob između dva prosjačka reda, koji se nastavlja smanjenim intenzitetom i idućih godina, imao je velikog odraza na bosanske verske prilike.

Pod naslovom *Učvršćenje položaja franjevačkog reda u srednjovjekovnoj Bosni* govori se o svemu onome što je nadalje doprinelo jačanju položaja franjevacu u Bosni, uključujući tu i podizanje franjevačkih samostana. U *Zaključnim razmatranjima* autor je dao sumaran osvrt na rezultate do kojih je došao u svojim istraživanjima.

Autor Salih Jalimam je uspio da dokumentovano i sa svih potrebnih stanovništa obradi susret dominikanaca i franjevac na teritoriji srednjovekovne bosanske države. Pri tome je vodio računa o procesima i zbivanjima u katoličkoj crkvi uopšte, o verskim prilikama među Južnim Slovenima, a posebno u bosanskoj državi. Stavljanje ove teme u ovako široke okvire dalo je njegovim razmatranjima čvrstinu i ubedljivost.

Autor Salih Jalimam je ovim radom pokazao samostalnost u istraživačkom radu i naučnoj obradi postavljene teme.

Salih Jalimam

**ŠEĆO TALIĆ - EDIN BUJAK: "GRADIŠKI AMANET
(HISTORIJAT GRADIŠĆA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO
DANAS)"**

Gradišće, 2005.

Rukopis „Gradiški amanet (Historijat Gradišća od najstarijih vremena do danas)“ Šeće Talića i Edina Bujaka ima 169 paginiranih stranica i opremljen je naučnoistraživačkim aparatom koji broji 84 napomene. Uz tekst priloženo je više od stotinu fotografija, devet crteža (karte, znameniti objekti), 14 tabela i 26 dokumenata. Na osnovu uvida u popis literature očito je da je pisan prema svim raspoloživim podacima koje daje aktuelna historijska literatura, uz određene potvrde kroz historijske izvore.

Čitajući knjigu „Gradiški amanet (Historijat Gradišća od najstarijih vremena do danas)“, Šeće Talića i Edina Bujaka, barem donekle smo ohrabreni naporom koji su autori učinili da javnost upoznaju sa svojim rodnim mjestom, Gradišćem, i da ga predstave kroz duge i teške historijske procese od najstarijih vremena (prahistorije) do danas. Riječ je o, uvjetno, manjem mjestu o kojem su se prenosile usputne informacije, ili sticalo neko znanje kroz marginalne bilješke u nekim opširnijim studijama.

Ne treba zanemariti ni napor Saliha Talića, koji je skoro cijeli svoj istraživački život posvetio arheološkom, historijskom i etnografskom istraživanju Gradišća i njegove bliže i dalje okoline. To autorima ponuđenog rukopisa nije bio kompleks, nego obrnuto. Uz poštivanje rada drugih historičara, preduzeli su težak ali zahtjevan i nužan posao, da kroz jednu novu historijsku retrospektivnu obrade historijski razvoj Gradišća i okoline od prvih tragova čovjekove prisutnosti na ovim prostorima (prahistorija) do početka trećeg milenija.

Kada se pročita knjiga „Gradiški amanet“ postaje očito da su Šećo Talić i Edin Bujak uspjeli u svojoj nakani. Složili su na brižan

i temeljit način dugi historijski hod prostora i čovjeka, uz dužno i vrijedno poštovanje malobrojnih historijskih izvora i mišljenja u historijskoj literaturi, tako da se cijeli rukopis čita kao uzudljiv i drag historijski tekst. Autori su u svoje pisanje utkali i brojna druga *pomagala* historijskim dešavanjima na ovim prostorima, posebno tamo gdje im je zato nedostajalo bilo kakvih historijskih izvora (brojni običaji Gradišća i okoline, navike stanovništva, ali i opisi putopisaca koji su prolazili ovim krajem). Vrijedno je i to kao pomoć u tumačenju historijskih dešavanja, a posebno po činjenici da historičari ulaze u sebi slične prostore, kao što su historija književnosti, etnologija, arheologija i tsl.

U shematskom pregledu, knjiga „Gradiški amanet“ sačinjena je od slijedećih dijelova: 1. *Položaj i mahale Gradišća*; 2. *Nekoliko teza o položaju Gradišća*; 3. *Gradišće ili Gradište*; 4. *Uvod u gradiška gradinska naselja*; 5. *Gradišće u doba rimske vladavine*; 6. *Gradišće u vrijeme bosanske samostalnosti*; 7. *Gradišće u periodu turske vladavine*; 8. *Period Austro-Ugarske monarhije u Gradišću*; 9. *Gradišće u staroj Jugoslaviji*; 10. *Gradišće u Drugom svjetskom ratu*; 11. *Gradišće u okviru SFRJ*; 12. *Savremeno Gradišće*; 13. *Summary*; i *Literatura*.

Kada se pročita sve što je ponuđeno u ovoj knjizi, stiče se utisak koji se ne može izraziti jednom rečenicom niti smatrati meritornim u onom dijelu koji se traži od historičara. Ali, evidentno je da je trebalo puno toga učiniti kako bi se rukopis doveo u ovu formu u kojoj se sada čita kao knjiga.

Potrebno je na kraju reći i sud o ukupnom projektu „Gradiški amanet (Historijat Gradišća od najstarijih vremena do danas)“, autora Šeće Talića i Edina Bujaka, kao i njegovom doprinosu našim znanjima o prošlosti Gradišća i okoline od najstarijih vremena do danas. Treba reći da je riječ o zanimljivom, ponekad dragocjenom svjedočanstvu, vrijednim opisima čovjeka, ljudi i područja, koja bude sjetu, ponekad prijekor, ali u svakom dijelu tih opisa riječ je o jedinstvenom zanosu da se ostavi traga o prohujalim vremenima.

Fascinantni su sačuvani brojni primjeri zaboravljenih običaja, vrijedna je prava niska legendi, etnografskog, etnološkog materijala, toponima i toponomastike. Rijetko se jedan, uslovno nazvan, mali region tako oslikava i daje mu se život, slikaju se protekla vremena, i sve je to na tragu događajne historije.

Svakako, to treba dalje istraživati, interpretirati i svemu tome davati naučne okvire.

Preporučujući za čitanje knjigu Šeće Talića i Edina Bujaka „Gradiški amanet (Historijat Gradišća od najstarijih vremena do danas)“, nadamo se da će biti svjež i drag primjer konkretizacije jednog evidentnog napora da se slika prošlosti predstavi putem sigurnih potvrda. Isto tako, mišljenja smo da se ovim rukopisom otvara jedno zanemareno područje u okvirima historijskih nauka, da se zanimanje za složenost historijskih procesa ovim podstiče, te da historija, kao nauka o prošlosti, dobija pravi svoj lik i oblik.

MR. KEMAL BAŠIĆ: „KOZARAC KROZ HISTORIJU“

Tuzla, 2005.

Rukopis „Kozarac kroz historiju” mladog tuzlanskog historičara mr. Kemala Bašića ima 93 stranice, i opremljen je naučnoistraživačkim aparatom koji broji 89 podložnih napomena. Na osnovu uvida u popis literature (68 bibliografskih jedinica), očito je da je pisan prema svim raspoloživim podacima koje daje aktuelna historijska literatura, uz određene potvrde kroz historijske izvore.

Čitajući knjigu „Kozarac kroz historiju” mr. Kemala Bašića barem donekle smo ohrabreni naporom koji je autor učinio da javnost upozna sa jednim od bosanskohercegovačkih gradova kroz duge i teške historijske procese. Riječ je, uvjetno, o manjem gradu o kojem su se informacije prenosile kroz usputne vodiče ili kroz marginalne bilješke u nekim opširnijim studijama. Ne treba zanemariti ni napor uglednog historičara-orijentaliste Hasana Škapura, koji je skoro cijeli svoj istraživački život posvetio prijedorskom kraju, pa i Kozarcu. Bašiću to nije bio kompleks, nego obrnuto. Uz poštovanje historijskog rada Škapura i drugih historičara, preduzeo je težak, ali zahtjevan i nužan posao - da kroz jednu novu historijsku retrospektivnu obradu historijski razvoj Kozarca i okoline od prvih tragova čovjekove prisutnosti na ovim prostorima (predhistorije) do tridesetih godina XX vijeka.

Kada se pročita knjiga „Kozarac kroz historiju”, postaje očito da je Bašić uspio u svojoj nakani. Složio je, na brižan i temeljit način, dugi historijski hod prostora i čovjeka, uz dužno i vrijedno poštovanje malobrojnih historijskih izvora i mišljenja u historijskoj literaturi, tako da se tekst čita kao uzudljiv i drag historijski rad. Bašić je utkao u svoje pisanje i brojna druga *pomagala* tamo gdje mu je nedostajalo bilo kakvih historijskih izvora. Tako, tu su dragocjeni opisi brojnih putopisaca koji su hodili Bosnom i Hercegovinom, od XVII vijeka do danas. Vrijedno

je i to kao pomoć tumačenju historijskih dešavanja, a po nama, i po činjenici da historičari ulaze u sebi slične prostore, kao što su historija književnosti, etnologija, arheologija i tsl.

U shematskom pregledu knjiga „Kozarac kroz historiju“ sadrži dijelove: *Predgovor* (str. 3-4), *Kozarac od najstarijih vremena* (str. 5-10), *Kozarac u XVI-XVIII stoljeću* (str. 11-29), *Kozarac tokom XIX stoljeća* (str. 30-56), *Kozarac u prvoj deceniji XIX stoljeća* (str. 57-64), *Vjerski život u Kozarcu* (str. 65-75), *Djelovanje društva «Gajret» u Kozarcu 30-tih godina XX stoljeća* (str. 76-86), *Literatura* (str. 87-89), *Sadržaj* (90-92), i *Bilješka o autoru* (str. 93).

Mišljenja smo da se knjigom „Kozarac kroz historiju“ mr. Kemala Bašića dobija jedna tačna i precizna slika ovog kraja u dugom historijskom prijelomu, da se proučavanja složenosti historijskih procesa ovim podstiču, te historija, kao nauka o prošlosti, dobija pravi svoj lik i oblik.

Salih Jalimam

**TOMISLAV IŠEK: „MJESTO I ULOGA HKD «NAPREDAK» U
KULTURNOM ŽIVOTU HRVATA BOSNE I HERCEGOVINE
(1902-1918)“**

Sarajevo, 2002.

Nova knjiga uglednog bosanskohercegovačkog historičara prof. dr. Tomislava Iška: “Mjesto i uloga ‘Napretka’ u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)”, pored Proslova, Kazala, Uvodnih napomena, Zaključnih razmatranja i Priloga, podijeljena je u pet historijsko-tematskih cjelina. U prvoj, riječ je o općim karakteristikama života bosanskohercegovačkih Hrvata uoči pojave hrvatskih potpornih društava, u kojoj su taksativno pobrojane sve značajke društvenog, političkog i ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine krajem XIX i početkom XX vijeka. Zatim, tu je riječ o osnutku mostarskog Hrvatskog potpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola u Bosni i Hercegovini i formiranju sarajevskog Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovine. Posebno se ističu dvije karakteristike nastanka kulturnih društava: uloga pojedinca u njihovom formiranju je često presudna, i odnos mostarskog i sarajevskog društva te njihovo fuzioniranje.

U drugom dijelu knjige riječ je o organizacionom ustrojstvu «Napretka», njegovim podružnicama, povjerenicima, kao i o samom članstvu. Autor se bavi problemom tačnog datuma formiranja društva, pošto se u literaturi operira sa dva - 5. VII 1902. i 6. IX 1904. godine. Teško je odgovoriti na to pitanje a da se ne otvore nove, žešće rasprave.

Organizacijski, «Napredak» i u Mostaru i u Sarajevu bavi se svojim temeljnim zadaćama, školovanjem đaka, ali i ostalim poslovima iz svoga domena. U tom cilju formiraju se brojne podružnice širom Bosne i Hercegovine, u koje se uključuju ugledni i uticajni ljudi koji svojim autoritetom podstiču, ali i garantiraju funkcionalnost «Napretka». Ali, nije se na svim prostorima

djelovalo prema ustaljenim i standardnim principima na kojima je formiran «Napredak». Zato prof. Išek zorno predočava sve probleme sa kojima su se susretali djelatnici ovog društva.

U trećem dijelu knjige riječ je o potpori đacima, stipendiranju visokoškolaraca, «Napretkovom» putu i načinu podizanja školovanog kadra. Ali, to nije jedina aktivnost. «Napredak» radi i na pomaganju i namještanju djece na zanate i trgovinu, zatim otvaraju se prostori u kojima su se zbrinjavali «Napretkovi» štićenici. Uz sve to, Društvo radi i na pokretanju i profiliranju izdavačke djelatnosti.

U četvrtom dijelu knjige, Napretkova graditeljska djelatnost-Hrvatski zakladni dom, govori se o samoj ideji da se gradi, koja je živjela skoro punih deset godina, i o njenim rezultatima. Autor ukazuje na sve probleme koji su pratili ovu gradnju, od tehničkih, materijalnih, do načina gradnje. Tu se nije stalo, svjedoči prof. Išek, nego se kreće u novi poduhvat, gradnju konvikta «Kralj Tomislav» u Sarajevu. Gradnjom ova dva reprezentativna objekta dat je podsticaj da se i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine počne sa istom aktivnošću.

Stvaranjem prostornih pretpostavki krenulo se u jednu novu aktivnost, *zabave*, koje postaju značajan oblik kulturne i društvene djelatnosti «Napretka». Tu se ističe nekoliko značajnih činilaca u profiliranju samog Društva, ali i njegove društvene funkcije. Svakako, tu nije bio zanemaren i materijalni faktor, čime su se stvarale materijalne pretpostavke za dugoročnije poteze. Kroz zabave nastajala su izvanredna vrela prihoda i tako se otvarali razni načini samofinansiranja «Napretkove» djelatnosti.

U petom, završnom dijelu: »Napredak» u godinama prvog svjetskog rata, autor bilježi brojne fenomene u bosanskohercegovačkom društvu koji su nastali kao posljedica rata, kao i mjesto i ulogu «Napretka» u svemu tome. Rat je izazvao zastoje i prekid nekih djelatnosti, preusmjerenje prema onim oblastima koje su bile primarne, kao što je pomoć nastradalim.

Zaključna razmatranja daju historijski presjek, kao i sumarij ukupne djelatnosti «Napretka» u prvom periodu svoga djelovanja. Ističući njegovu brigu za školovanje, obrazovanje, razvoj kulture i zabave, nije se moglo izbjeći da se ukaže i na određene fenomene koje je «Napredak» u svom početnom periodu imao.

Ovim kraćim osvrtom na knjigu prof. dr. Tomislava Iška "Mjesto i uloga HKD «Napredak» u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)" namjera je bila da se ukaže na

njen historijski niz, te da je autor uspio izbjeći brojne zamke koje nastaju kada se pišu historijska štiva. Prije svega, izbjegao je historicizam i pozitivizam, tako *drage* historičarima ovih krajeva, ušao u društvene i kulturološke fenomene jednog društva u složenim bosanskohercegovačkim prilikama.

Zanimljivim stilom, vrijednim opaskama i ukazivanjima autor je u potpunosti uspio dočarati i približiti jedan veliki napor složen u kulturnoj instituciji «Napredak», tako je ova knjiga primjer kako se može i treba biti historičar - zanimljiv, kritički raspoložen, ali ne sudija ili presuditelj, već historičar dorastao svojem zadatku.

Salih Jalimam

**MUHAMED FILIPOVIĆ: „HISTORIJA BOSANSKE
DUHOVNOSTI - DUHOVNI ŽIVOT ILIRA I
SREDNJEVJEKOVNE BOSNE“**

Sarajevo, 2006.

Pisati historijsko djelo, odnosno stvarati naučno-stručni rad koji obično nazivamo historijskim, kaže na jednom mjestu Goethe, «samo je način da se historije oslobodimo, da je stresemo sa svojih pleća». To oslobađanje, to skidanje tereta sa ramena i nije drugo doli potpuno pronicanje u bit historije, njezin tok, jedno njeno razdoblje ili pojedini događaj - pronicanje u njenu istinu i u njenu pouku, odnosno čitanje njenih poruka.

Svijest o prošlom, o historiji velikih i malih naroda, država i gradova, može se, naime, stvoriti samo u onom trenutku kada je sadašnjost prekinuta, načeta, pa možda i ugrožena zbivanjima koja nas upozoravaju o tome da stvarnost nije više onakva kakva je nekad bila, štaviše, ni ono što možemo zvati maločas.

Prema svim relevantnim istraživanjima kroz prošlost, može se prepoznati jaka veza i isprepletenost desetina naučnih disciplina. Tu se jasno ukazuje i vidi povezanost historijskog, arheološkog, umjetničkog, slikarskog, književnog, graditeljskog, tradicijskog, etnološkog i etnografskog, istraživačkog, ali i interpretacijskog, kao svjedočanstva o bogatoj zajednici i, zašto ne reći, riznici kultura i civilizacija, ali i o smirivanju u sagrađeni luk bosanske duhovnosti, tom svojevrsnom biljegu bosanske samobitnosti, te, prema ranije spomenutom J. Goetheu, tom stresanju historije putem znanja i saznanja o tamnim, tajanstvenim nitima srednjovjekovne bosanske historije.

Burna, prijelomna vremena, u kojima se rađaju promjene i sazrijevaju velika zbivanja, moćna su i zanosna, obraćaju se prošlosti gledanjem u budućnost, prošlosti koja se želi osloboditi i od koje prihvataju samo pouku - budućnost koja je (u našoj želji)

zapravo sve ono što je prošlost *propustila* ili nije bila kadra uozbiljiti.

Teško je i nezahvalno ovom prigodom ulaziti u tajanstveni i zamršeni svijet bosanske medijavale bez dovoljno znanja i sistematskih priprema. Ipak, sklad svih dešavanja, čije je jedno od svjedočanstava neposredno pred nama, *Historija bosanske duhovnosti* akademika Muhameda Filipovića, neponovljiv je i teško razumljiv ako se sve te manifestacije ne tumače kao dio visoke i nadasve vrijedne civilizacijske svijesti koja se, opet, temelji na autentičnim i autohtonim svjedočanstvima.

Saznanje, razumijevanje i pamćenje dešavanja u prošlosti, kao čin čovjekove samosvijesti i težnje ka vječnosti, stoji na počecima i u samim temeljima civilizacije i kulture. Te principe prvi je postavio Herodot, tako sadržajno i etično da se do danas teško mogu osporiti ili preimenovati, te se uzimaju, istovremeno, i kao iskustvo i opomena.

Nešto kasnije će Tukidid, u iskazu svoje motivacije za bavljenjem historijom, iznijeti stav o historijskoj istini kao «tekovini za vječnost», ističući da svojom historijom, prije svega, želi da sačuva istinu o događajima, da je ne bi «pjesnici iskarili». Time će se, vjerovatno, za svagda zasnovati jedna dihotomija prema historiji, jedno duhovno sučeljavanje, sporenje i nadmetanje nauke i umjetnosti, odnosno historije i književnosti, oko primata i vrijednosti tih dviju istina, egzaktne i poetske, faktografske i imaginarne.

Treba znati da je osjećanje historije svijest o postojanju u vremenu koje nije samo današnje, nego je, istovremeno, i prošlo i buduće, to je svijest da se stvara na stvarnom i od stvorenog, to je svijest da se može biti samo beočug u onom Kjerkegorovom *svetom lancu* trajanja, to je svijest da se stvara da bi se razlikovalo od stvorenog. Osjećanje historije, to je težnja da se nadživi sadašnjost i dosegne sjevremensko; u toj težnji za sjevremenskim sadržana je i težnja za općeljudskim u svakom narodu i jeziku.

Da se ponovo vratimo na temu ovog saopćenja: *Historija bosanske duhovnosti* akademika Muhameda Filipovića, parafirajući misao uglednog medijaveliste Jacquesa Le Goffa, možemo tvrditi da je ključ za razumijevanje današnje Bosne i Hercegovine u njenom srednjem vijeku, te je naš odnos prema tragovima srednjovjekovnog života, ustvari, put kojim se možemo slobodno kretati. U tom kontekstu srednjovjekovna Bosna ima mnoge svoje vrijednosti, puni intenzitet svoje historijske relevantnosti nalazi u

svojoj bogatoj ali, nažalost, neistraženoj srednjovjekovnoj povijesti.

Dugo je vremena slika i predstava o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini bila opterećena činjenicom i predstavom da je tu riječ o «refugio minorum» u istraživačkom, interpretativnom, civilizacijskom, kulturološkom i državotvornom pogledu, te se teško moglo nešto i pretpostaviti i istražiti iz starije bosanskohercegovačke historije a da nije bilo netačno, tendenciozno, šablonizirano ili osporavajuće.

Naš autor, akademik Muhamed Filipović, serioznim zahvatima, u nutrini rane prošlosti Bosne i Hercegovine prepoznaje i dokazuje posebnosti života, kultura i civilizacija, društvenog i državnog ustroja, čak i vanredno zanimljivog vjerskog života. Brojnim dokazima identificira tanahnost i fundamentalnost sklada antičkog i srednjovjekovnog života, odnos i dijalog među vjerama, odnos vazaliteta, bosanski stil na stećcima i metalu, život i djelo znamenitih Bošnjana, poseban unutrašnji ustroj društva i države. Pored jake privrede, trgovine, razvoja preko 200 srednjovjekovnih gradova i naselja, sve su to činjenice koje svakog istraživača ne ostavljaju ravnodušnim, nego ga obavezuju da prihvati kako se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, u vremenskom intervalu od VIII do kraja XV vijeka, dešavao buran, neponovljiv, društveni, politički, ekonomski, vjerski, kulturni i civilizacijski kontinuitet društva i države.

Često su nedostatak primarnih historijskih izvora, smanjen krug materijalnih spomenika kulture, nepostojanje bilo kakvog narativnog izvora te pravnih dokumenata, pa čak i zbornika historijske građe, i dobronamjernog istraživača bosanskohercegovačke historije dovodili u kušnju - kako da se definiraju strukturalne promjene u antičkoj i medijevalnoj Bosni i Hercegovini te se izbjegne djelomična ideologizacija, tako da su često znala prevagnuti neka od tumačenja koja nisu naučno fundirana. Ali, poštujući ranije spomenuto Braudelovo mišljenje o jednoj od hronoloških stvarnosti, to se donekle i može razumjeti.

Temeljni osnov svega toga (od antike do danas) jest odnos pojedinca, individue, prema društvenoj zajednici, što nije samo problem njegovog odnosa prema društvu, nego zahvat u još suštinskiji odnos prema ulozi u historijskom procesu, ali i razumijevanju historijskog procesa. Stoga se ovom prigodom koristi zanimljivo mišljenje filozofa historije Benedikta Kročea, koji kaže: »Historija, ukoliko je aktivitet mišljenja i stoga stoji

izvan vremena, nema, kao ni filozofija, svoga historijskog početka, osim idealnog i metafizičkog. Historijski kazano, jasno je da je historija postojala već prije Herodota, prije logofita, pa čak i prije Hesioda i Homera, jer se ne može zamisliti predstava o ljudima koji ne bi mislili o svojim događajima i koji ne bi pričali o njima.» U kvalitetnom definiranju znanja o prošlom, temporalnom i historijskom, sigurno da je zahtjev Bededikta Kročea da čovjek *misli o svojim događajima i da priča o njima* u potpunosti prihvatljiv.

U praktičnom prepoznavanju svega ovoga što čini historiju bosanske duhovnosti, tragovi zbivanja i odnosa u prošlosti pokazuju sigurne i čvrste potvrde da to nije ni moglo nastati kao rezultat nužnosti, već, prema svim relevantnim istraživačima, na ovom se prostoru jasno prepoznaju obrisi i veze prethistorije i historije, sa posebnim naglaskom na njegovom srednjovjekovnom razdoblju.

Konstanta srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, bilo da se radi o cjelovitom ili parcijalnom posmatranju, njeno je nemjerljivo političko-državno-društveno mjesto u ukupnoj historiji srednjovjekovnog Balkana i Evrope. Sigurno da se tu treba istaknuti i poseban geopolitički, strateški položaj, specifične društveno-ekonomske okolosti života uz određenu dozu historijske posebnosti, na čemu su se gradile slike srednjovjekovnog grada i, preko njega, slika srednjovjekovne bosanske države.

Posebno se to odnosi na izgradnju feudalnih društvenih struktura, čiji se civilizacijski okviri temelje i počivaju na snažno izgrađenim državnopravnim okvirima, a oni su formirani pod uticajem vjere, bogomilstva i islama, pri čemu se radala, razvijala i transformirala etnička slika na ovim prostorima. Uslijed nedovoljnog broja historijskih izvora, ali često i nezainteresiranosti i ravnodušnosti istraživača, mnogi od ovih problema još uvijek su u povelju, nisu još ni otvoreni, te se još nisu odredile osnovne konture istraživanja, kao osnov za neka temeljnija.

Završavajući ovaj mali ekskurs o knjizi *Historija bosanske duhovnosti* akademika Muhameda Filipovićam, mora se na kraju reći slijedeće: svako vrijeme je zanimljivo i provokativno za historičara, ali bilježenje i pisanje o tim vremenima ima posebnu draž i težinu. Treba insistirati na bilježenju proteklog, i to po svim segmentima, i time svjedočiti i o sebi i o vremenu u kojem se živi.

FADIL NURKIĆ: „ORUŽJE BOSANSKOG OTPORA“

Knjiga „Oružje bosanskog otpora“ autora Fadila Nurkića ima za cilj da ukaže na temeljne fenomene bosanskohercegovačkog odbrambenog rata: način borbe, ali i oružje koje se primjenjivalo i kojim su se branili temeljni principi jedne pravedne borbe u nametnutom ratu od 1992. do 1995. godine. Autor Fadil Nurkić u monografskom zahvatu želi da prepozna i identificira, u najpoštenijem i najzahvatnijem mehanizmu, svo oružje koje se susretalo u ratnim formacijama Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Iako autorovo stručno obrazovanje nije historičarsko, to mu nimalo nije kompleks, nego obrnuto. To mu nije umanjilo interes i znatiželju, kojih, nažalost, u novije vrijeme često nema, posebno kada je riječ o brojnim fenomenima odbrane Bosne i Hercegovine. Zato on pojačanim naporom i sa željom da obradi interesantnu temu, pokazuje kako posjeduje zavidnu rutinu, koja svakom dobronamjernom imponira, a njega samog odlikuje izuzetnim kvalitetom i sposobnošću da u moru nepoznanica vidi temeljnu pretpostavku i osnovu za jedno novo tumačenje rata u Bosni i Hercegovini.

Treba posebno potcrtati ovu *neobičnu* zanesenost i opsjednutost Fadila Nurkića temama bosanskohercegovačkog rata, posebno oružja, koje je slika i prilika brojnih nedaća i problema u funkcioniranju sistema odbrane. Ali, uz izuzetan napor i dovitljivost, posredno i neposredno, očito je da Nurkić vidi puteve i pravce odbrane Bosne i Hercegovine u ratu od 1992. do 1995. godine, što će biti od izuzetne pomoći i njemu kao učesnika rata, ali i svim budućim istraživačima koji budu otvarali pitanje rata u vremenu od 1992. do 1995. godine.

U knjizi „Oružje bosanskog otpora“ primjetljiva su pedantna i iscrpna traganja za mnogim vrstama naoružanja, kojeg više skoro nigdje nema. Autor se koristi već poznatom upornošću da sazna ili

dode u posjed svega onoga što je bilo od pomoći za odbranu države.

Rukopis „Oružje bosanskog otpora” zanimljiv je i sa stručnog stanovišta - to je prvi put u novijoj bosanskohercegovačkoj historiografiji da se o jednom, uvjetno alternativnom, dijelu historije ponudi cjelovit, baš u pravom smislu te riječi, totalan pogled na sve zanimljivosti, vrijednosti i karakteristike oružja koje se koristilo u jednom ratu.

Treba ponoviti - rukopis se donekle obračunava sa jednom, nazovimo to tako, bosanskohercegovačkom bolešću, da se o ratu od 1992. do 1995. godine i njegovim manifestacijama govori otvoreno, argumentirano, sa stručnim potvrdama i mišljenjima kvalificiranih istraživača, da se govori o principima odbrane, njenim rezultatima, a da se ne zadire u ovještalo. Vidljive su vrijednosti ovog rukopisa, pravci, ali i problemi. Zanimljivo da je skoro cijeli rukopis rezultat samostalnog istraživanja, kao i hodoloških provjera svega što je bilo tajanstveno i nepoznato o pitanju odbrane Bosne i Hercegovine.

Otvarajući prostor mnogim pretpostavkama, rukopis skoro uvijek ima za cilj da ukaže na brojne *čudne* načine kako se do oružja dolazilo, kako se ono sklapalo i koristilo. Autor skoro uvijek nastoji da ne povrijedi mnoge principe borbe, ali i one koji su to oružje koristili. Vidljivo je da suvereno vlada činjenicama, slaže ih hronološki, tačno, precizno, nudi ih kao argument u tekstu, te se u mnogim dijelovima to vidi kao jedna *alternativna povijest* odbrane Bosne i Hercegovine u ratu od 1992. do 1995. godine, načina kako se u tom haosu opstalo i čime se branilo.

Preporučujući za čitanje knjigu “Oružje bosanskog otpora” autora Fadila Nurkića, treba reći da se radi o izuzetnom tekstu, koji ima svoju vrijednost, težinu i zahtjevnost. Pojavom ove knjige znanja o oružju u bosanskohercegovačkom odbrambenom i oslobodilačkom ratu donekle će biti potpuna. Bez pretencioznosti, dobijamo siguran vodič i parametar jednog vrijednog i zanimljivog zanosa.

Mr. Muris Bajramović

ZILHAD KLJUČANIN: „SARAJEVSKA HAGADA I DRUGE PRIČE“

(Postmodernizam na bosanski način)

Postmodernizam u bosanskohercegovačkoj književnosti uveliko uzima zalet. Ako je vjerovati Epštajnu¹ (a izgleda da mu treba vjerovati), da svaka književnost koja kasni za savremenim i aktuelnim pravcem u književnosti (a svjedoci smo da je bosanskohercegovačka književnost upravo kasnila za dominantnim stilskim formacijama u Evropi) brže sustiže slijedeći pravac, onda nam Zilhad Ključanin svojim proznim/pripovjedačkim modelom tu činjenicu i potvrđuje. Njegovo pripovijedanje, kako je to zapazio akademik Esad Duraković, **jeste** temeljito postmodernistički.

No, kako je postmodernizam kao pravac u epohi postmoderne idejno prilično razučena pojava, onda se trebamo zapitati po čemu je Ključaninova proza (a posebno njegova zadnja knjiga priča) *temeljito postmodernistička*?

Odgovor se nalazi kako u teorijskim stavovima postmodernista tako i kod samog autora. Odgovor njegove cjelokupne poetike je u *igri*.

»Postmoderni pisac ili umjetnik je u istoj situaciji kao i filozof: tekst koji piše, djelo koje stvara, nisu u osnovi vođeni već učvršćenim pravilima i ne mogu biti ocijenjeni prema mjerilu jednog određenog suda na taj način da se na jedan tekst ili jedno djelo primijene samo poznate kategorije. Naprotiv, ova su pravila i kategorije ono što tekst, odnosno djelo, traže. Umjetnik i pisac rade dakle bez pravila; oni rade kako bi proizveli pravilo onoga što će *biti stvoreno*.»² Zato, postmodernistički, ne postoji koherencija niti čvrsta veza između priča, osim u poetičkim načelima postmodernizma. Ključanin lagano piše, on se pri tome i igra: sa

¹ Epštein, Mihail, *Postmodernizam*, Zepter world book, Beograd, 1998.

² Fransa Lyotard, *Odgovor na pitanje: Što je postmoderna*, Postmoderna, nova epoha ili zabluda, Naprijed, Zagreb, 1988, 233-243.

tekstom, sa kodovima nastajanja tog teksta i sa čitaocem. Tu je i igra sa historiografskim, i tu je momenat u kojem se *rađa* historiografska metafikcija, koja je prisutna i u prethodnoj Ključaninovoj prozi.

Ključanin u prvi plan, dakle, dovodi tekstualnost, „iz koje nestaje autoritativni glas sveznajućeg naratora i započinje jedna jezička igra, u kojoj riječi svoja značenja priskrbuju isključivo u međusobnim relacijama, a ne u odnosu na neku preegzistentnu realnost“.³ Ali, ne samo riječi, nego i grafijski znakovi, koji samo zazivaju čitaoca na dijalog i nude mu univerzalne kodove za komunikaciju, kao u pričama *Most od vode*, *Zahod sa drugog svijeta*, *Utopljenik*, *Sarajevska hagada* i druge. Nekad mi se čini da pojedini grafički znak (koji je, inače, prisutan u cjelokupnoj Ključaninovoj prozi) jeste upravo čitavo polje mogućih značenja, iz kojih čitalac izvlači ono što mu iz teksta nedostaje. Ili, kazano riječima smog autora: „Ja volim da pišem. (...) 'Poigravam se tekstom' i to 'poigravanje' je rezultat te moje radosti pisanja.“⁴, dodajući pri tome da nije eksperimentator, čime je potvrdio svoju poziciju pisca u okvirima poetike postmodernizma, koja je u Ključaninovom slučaju poetika postmodernističke igre.

Ipak, da se ne udaljavam previše, iako bi se moglo dosta toga napisati kada bih Ključaninovu prozu stavio na hirurški sto postmodernizma. Ovom prilikom istaknut ću par karakteristika postmodernizma a koje su prisutne u *Sarajevskoj hagadi*. To su: intertekstualnost (i svi aspekti kao što su autocitatnost, pseudocitatnost), miješanje fikcije i faksije, fikcije i historije, simulacije i stvarnosti, problem narativizacije historičnosti i historiografske metafikcije.

«Istoriografska metafikcija uvek potvrđuje da je njen svet i odlučno fiktivan i neosporno historijski, a da je za oba polja zajedničko njihovo ustanovljavanje u diskursu i kao diskursa.»⁵

Metafikcija ima nekoliko osobenosti, i sve se one mogu opisati u *Sarajevskoj hagadi i drugim pričama*. «Metafikcija je termin nadjenut fikcionalnom pisanju koje samosvjesno i sustavno svraća pozornost na svoj status umjetnine s namjerom da postavi pitanje o odnosu između fikcije i stvarnosti. Priskrbujući kritiku

³ Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005.

⁴ Zilhad Ključanin, *Vodeni zagrljaj*, Bosanska riječ, Tuzla, 2005, (autorska riječ na koricama knjige)

⁵ Linda Hutcheon, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996, 238.

svojih vlastitih metoda konstrukcije, takvi tekstovi ne samo što ispituju temeljne strukture pripovijedne fikcije, nego i istražuju moguću fikcionalnost svijeta izvan književnoga fikcionalnoga teksta.»⁶

Osviješćen autor koji je svjestan fikcionalnosti svoje proze, ali ipak ukida granicu između fikcije i faksije, pa stvarno prikazuje kao izmišljeno, a izmišljeno kao stvarno (*Fall on me, Zahod sa drugog svijeta, Morbus kitahara*, pa i *Sarajevska hagada*). U metafikcionalnom načinu pripovijedanja pozicija autora je reducirana: autor postaje likom i svjedokom događaja (*Sarajevska hagada*), čitav njegov tekst postaje intertekst, a čitalac je blisko uključen u *tekstualnu stvarnost*.

Osim toga, Ključanin je uspio da napravi intertekst. On je razapeo tekstualnu mrežu u svom proznom opusu, pa se svaka knjiga oslanja na prethodnu. Građenjem takvih narativnih intertekstualnih struktura proizvodi se karakteristični književni tekst, koji je, sada, kod Ključanina prepoznatljiv. Modernistički književni tekst je bio zasnovan na redukciji i odbacivanju narativnog poretka. Postmodernistički tekst nije jednostavna obnova narativnog strukturiranja teksta, već postupak rada sa intertekstualnim suočavanjem razlikujućih i raskolničkih narativnih modela.⁷ Preobražaji u tom smislu promijenili su tokove razvoja književnosti. “Prvi i možda najvažniji je napuštanje romanocentričnosti za volju polifokalne generičke perspektive.”⁸

Dovoljno je komparirati priču *Zlatna noga* sa dijelom romana *Čovjek sa zlatnom nogom* u *Četiri zlatne ptice*, ili *Crazy horse* sa *Vodenim zagrljajem*,⁹ ili *Riblju mater* sa romanom *Koliko je srce u mrava*¹⁰, pa da nam se osvijetli dio te intertekstualne igre. Malo je autora koji imaju ovakvu poziciju. Osim Ključanina, možemo istaći i Tvrтка Kulenovića, Dževada Karahasana i Irfana Horozovića.

Time Ključanin zauzima poziciju postmodernističkog autora, koji stvara prema uzusima poetike postmodernizma, u okvirima

⁶ Patricia Waugh, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, London/New York, 1984, prema: Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1997.

⁷ Miško Šuvaković, *Postmoderna (73 pojma)*, Alfa, Beograd, 1995, 129.

⁸ Vladimir Biti, *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb, 1992.

⁹ Zilhad Ključanin, *Vodeni zagrljaj*, Bosanska riječ, Tuzla, 2005.

¹⁰ Zilhad Ključanin, *Koliko je srce u mrava*, Vrijeme, Zenica, 2003.

teorije, historije i fikcije, poetike, kakvu je definira Linda Hutcheon.¹¹

Bitna je činjenica da Ključanin sasvim savremeno piše. Kada to pišem, onda mislim da on prati savremene književne tokove. Osim postmodernističkog načina pripovijedanja, on je već, kao nekolicina autora u bosanskohercegovačkoj književnosti, otvorio vrata *novoj osjećajnosti*. S tim u vezi, bit će interesantno pratiti kojim će *poetičkim putem* Ključanin u svojoj prozi poći.

Ako čitalac želi da u jednom dahu pročita 24 priče, bez dosade i naprezanja, onda mu preporučujem zbirku priča *Sarajevska hagada i druge priče* Zilhada Ključanina, kao uspjelu postmodernističku pripovijednu formu.

¹¹ Linda Hutcheon, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	7
RADOVI NASTAVNIKA I SARADNIKA	
<i>Prof. dr. sc. Željko Škuljević</i> SEKULARNO VJEROVANJE I (LI) VJERSKA SEKULARNOST	11
<i>Prof. dr. sc. Refik Ćatić</i> POREMEĆAJ PORODIČNE PSIHO DINAMIKE I KOHEZIJE	19
<i>Prof. dr. sc. Salih Jalimam</i> VJERSKE RASPRAVE U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI	43
<i>Doc. dr. sc. Damir Kukić</i> UMREŽENO DRUŠTVO.....	57
<i>Doc. dr. Faruk Kozić</i> KOJA LJUDSKA PRAVA POSTOJE?.....	69
<i>Prof. dr. Salih Jalimam</i> BOSNIA BOGOMIL'S IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF MEDIEVAL BOSNIA	83
<i>Dr. sc. Hazema Nistović</i> GRAFIČKO OBLIKOVANJE SLOVA U NASTAVI ČITANJA I PISANJA	93
<i>Muhamed Arnaut</i> GOVORNI ČIN KAO KOMUNIKACIJSKI FENOMEN.....	111
<i>Mr. sc. Dženan Skelić</i> DIJETE KAO SVJEDOK: IZJAVNA SUGESTIBILNOST U KONTEKSTU ISTRAŽNOG POSTUPKA	135
<i>Mr. sc. Memnuna Hasanica</i> DIE SATZVERBINDUNG (EIN METHODISCHER EXKURS)	149
<i>Mr. sc. Mirjana Mađarević</i> MODEL POVEZANOSTI PSIHOMOTORNIH I ANTROPOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA NASTAO KORIŠTENJEM MATLAB PAKETA	161

<i>Mr. sc. Izet Pehlić & Ahmed Buljubašić</i> PARADIGMA INDIVIDUALNOG SAVJETODAVNOG RADA PEDAGOGA U ŠKOLI	175
<i>Mr. sc. Nusreta Kepeš</i> INKLUZIJA I INTEGRACIJA - NEMINOVNOST I POTREBA NASTAVNE PRAKSE	203
<i>Mr. sc. Muris Bajramović</i> POZICIJA SUBJEKTA U PSEUDOFORMI BILDUNGSROMANA JESENJA VIOLINA.....	215
<i>Mr. sc. Dževad Drino</i> SREBRENIČKA POVELJA IZ 1333. GODINE.....	231
<i>Alica Arnaut</i> UZROČNO-POSLEDIČNE KOPULATIVNE REČENICE	237
<i>Sanel Hadžiahmetović-Jurida</i> ON BLENDING AND CLIPPING IN ENGLISH	279
<i>Mr. sc. Lejla Karijašević</i> IZAZOVI NASTAVNIKA U RADU S NADARENOM DJECOM	287
<i>Mr. sc. Sava Maksimović</i> MORFOLOŠKI PROSTOR KAO JEDAN OD ASPEKATA FIZIČKE RAZVIJENOSTI	307
<i>Senad Mičijević</i> ORIJENTALIZMI U RJEČNICIMA ALBANSKOG JEZIKA	317
PRIKAZI	
<i>Akademik Sima Ćirković</i> SALIH JALIMAM: "DJELATNOST DOMINIKANACA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI"	333
<i>Akademik Sima Ćirković</i> SALIH JALIMAM: "DUHOVNA SUSRETANJA"	336
<i>Salih Jalimam</i> ŠEĆO TALIĆ - EDIN BUJAK: "GRADIŠKI AMANET (HISTORIJAT GRADIŠĆA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS)"	339
<i>Salih Jalimam</i> MR. KEMAL BAŠIĆ: „KOZARAC KROZ HISTORIJU“	342

Salih Jalimam

TOMISLAV IŠEK: „MJESTO I ULOGA HKD «NAPREDAK» U
KULTURNOM ŽIVOTU HRVATA BOSNE I HERCEGOVINE (1902-
1918)“ 344

Salih Jalimam

MUHAMED FILIPOVIĆ: „HISTORIJA BOSANSKE DUHOVNOSTI -
DUHOVNI ŽIVOT ILIRA I SREDNJEVJEKOVNE BOSNE“ 347

Salih Jalimam

FADIL NURKIĆ: „ORUŽJE BOSANSKOG OTPORA“ 351

Mr. Muris Bajramović

ZILHAD KLJUČANIN: „SARAJEVSKA HAGADA I DRUGE PRIČE“ ... 353